

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НОВОМ САДУ

КЊИГА L-2

ISSN 0374-0730
e-ISSN 2334-7236
doi: 10.19090/gff.v50i2

Нови Сад, 2025.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

За издавача
проф. др Миливој Алановић, декан

Уређивачки одбор

проф. др Милан Ајџановић; проф. др Едита Андрић; проф. др Тамара Валчић Булић;
проф. др Невена Варница; проф. др Ана Генц; проф. др Алексеј Кишјухас; проф. др
Бојана Ковачевић Петровић; проф. др Милена Летић-Лунгулов; доц. др Борка
Малчић, проф. др Олга Панић Кавгић; проф. др Драгана Поповић; проф. др Дејан
Пралица; проф. др Марина Пуја Бадеску; доц. др Марица Рајковић; проф. др Гордана
Ристић; проф. др Бојана Стојановић-Пантовић; проф. др Марина Шимакова
Спевакова

Инострани чланови Уређивачког одбора

проф. др Давид Астори (Парма), доц. др Шандор Бордаш (Баја), Јао Дзи, (Беј Вај,
Кина), проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел (Франкфурт
на Одри), проф. др Јурај Гловња (Њитра), проф. др Богуслав Зиелински (Познањ),
проф. проф. др Звонко Ковач (Загреб), др Силвија Мартинез Ферейро (Гронинген),
проф. др Михаил Мозер (Беч), проф. др Дејвид Норис (Нотингем), проф. др Николај
Попов (Софија), др Владислава Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале),
проф. др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-Жак Татен Гурије (Тур,
Француска), доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Лејла Турчило (Сарајево),
проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург).

Уредници

проф. др Александра Блатешић
проф. др Снежана Божанић

Секретари редакције

проф. др Невена Варница
проф. др Милена Летић-Лунгулов

Технички секретари

Зоран Милошевић, Маја Ховањски

Прелом и дизајн корица

проф. др Ивана Иванић

Лектура

проф. др Марина Курешевић

Аутори су одговорни за језичку исправност својих радова.
Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY VOLUME L-2

ISSN 0374-0730
e-ISSN 2334-7236
doi: 10.19090/gff.v50i2

Novi Sad, 2025.

Publisher
FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

Representing the Publisher
prof. dr Milivoj Alanović, Dean

Editorial Board

Dr. Milan Ajdžanović, Professor, Dr. Edita Andrić, Professor, Dr. Tamara Valčić Bulić, Professor, Dr. Nevena Varnica, Associate Professor, Dr. Ana Genc, Associate Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Associate Professor, Dr. Bojana Kovačević Petrović, Associate Professor, Dr. Milena Letić-Lungulov, Associate Professor, Dr. Borka Malčić, Assistant Professor, Dr. Olga Panić Kavgić, Professor, Dr. Dragana Popović, Associate Professor, Dr. Dejan Pralica, Professor, Dr. Marina Puja Badesku, Professor, Dr. Marica Rajković, Assistant Professor, Dr. Gordana Ristić, Associate Professor, Dr. Bojana Stojanović-Pantović, Professor, Dr. Marina Šimak Spevakova, Associate Professor.

Foreign members of the Editorial Board

Dr. David Astori, Professor (Parma), Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Jao Dzi (Bay Wai, China), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań), Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. Silvia Martinez Ferreira (Groningen), Dr. Michael Moser, Professor (Vienna), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Halle), Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Ugo Vlasisavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg).

Editors

Dr. Aleksandra Blatešić, Professor
Dr. Snežana Božanić, Professor

Assistants to the Editors

Dr. Nevena Varnica, Associate Professor
Dr. Milena Letić-Lungulov, Associate Professor

Technical Secretaries

Zoran Milošević, Maja Hovanjski

Layout and Cover Design

Dr. Ivana Ivanić, Associate Professor

Proofreading

Dr. Marina Kurešević, Professor

Authors are responsible for linguistic and grammatical correctness of their papers.
Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Маја Андријевић, доцент, Универзитет у Крагујевцу
Наташа Вилић, редовни професор, Универзитет у Бањој Луци
Душан Живковић, редовни професор, Универзитет у Крагујевцу
Мартина Иванова, ванредни професор, Универзитет у Прешову
Милица Кисић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду
Самуел Коруниак, виши лектор, Универзитет у Келну
Ана Макишова, редовни професор, Универзитет у Новом Саду
Сања Маричић Месаровић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду
Сергеј Мацура, доцент Универзитет у Београду
Немања Мићић, доцент, Универзитет у Новом Саду
Сања Париповић Крчмар, редовни професор, Универзитет у Новом Саду
Вирђинија Поповић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду
Слађана Стаменковић, асистент са докторатом, Универзитет у Новом Саду
Тамара Станић, доцент, Универзитет у Новом Саду
Зузана Тирова, доцент, Универзитет у Новом Саду
Јасна Ухларик, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду
Ђура Харди, редовни професор, Универзитет у Новом Саду
Марко Чудић, редовни професор, Универзитет у Београду
Марина Штетић, научни сарадник, Универзитет у Београду

REVIEWERS

Maja Andrijević, Assistant Professor, Univerzitet of Kragujevac
Marko Čudić, Full Professor, University of Belgrade
Đura Hardi, Full Professor, University of Novi Sad
Martina Ivanova, Associate Professor, University of Presov
Milica Kisić, Associate Professor, University of Novi Sad
Samuel Koruniak, Teaching Assistant with PhD, University of Cologne
Sergej Macura, Assistant Professor, University of Belgrade
Ana Makišova, Full Professor, University of Novi Sad
Sanja Maričić Mesaroš, Associate Professor, University of Novi Sad
Nemanja Mičić, Assistant Professor, University of Novi Sad
Sanja Paripović Krčmar, Full Professor, University of Novi Sad
Virđinija Popović, Full Professor, University of Novi Sad
Slađana Stamenković, Teaching Assistant with PhD, University of Novi Sad
Tamara Stanić, Assistant Professor, University of Novi Sad
Marina Štetić, Research associate, University of Belgrade
Zuzana Tirova, Assistant Professor, University of Novi Sad
Jasna Uhlarik, Associate Professor, University of Novi Sad
Nataša Vilić, Full Professor, University of Banja Luka
Dušan Živković, Full Professor, Univerzitet of Kragujevac

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

Поштовани читаоци,

Са великим задовољством и поносом представљамо вам другу свеску 50. књиге *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*. Овај број доноси укупно 14 прилога: девет научних радова, два приказа из области филолошких и друштвено-хуманистичких наука, и три текста *In memoriam*. Текстови се доносе на српском, словачком и енглеском језику. Разноврсност тема, приступа и истраживачких перспектива још једном потврђују ширину и виталност нашег часописа, а објављени прилози представљају значајан и достојанствен допринос другом тому овог јубиларног издања.

Два рада се, из различитих истраживачких углова, баве темама везаним за антику. Димитрије Трифковић описује развој и ширење култа бога Сунца Елагабала од његовог локалног порекла у сиријској Емеси до увођења у римски пантеон под младим царем Марком Аурелијем Антонином. Показује како је царева религијска реформа изазвала отпор и била укинута одмах након његове насилне смрти. У другом раду, пак, Ана Елаковић-Ненадовић и Зорица Дуковски тумаче однос Милоша Н. Ђурића према беседничком стваралаштву, његовој суштини, намени и ангажману беседника који су припадали познатом реторском Канону. Ауторке анализирају Ђурићево тумачење Есхина, уз посебан осврт на његов беседнички и друштвено-политички ангажман.

О најстаријој прошлости Кулпина пише Даниела Марчкокова. Истиче да су настанак и развој села условљени историјским догађајима, географским положајем и природним карактеристикама. Суживот Словака и Срба, праћен дуготрајном културном и друштвеном сарадњом, представља једно од кључних обележја идентитета Кулпина.

У свом раду из области филозофије Уна Поповић разматра Хартманову феноменолошку анализу онтологије слике, с посебним нагласком на портрет. У раду најпре излаже основне појмове Хартманове естетике и његов феноменолошки приступ, потом анализира структуру слике по слојевима, а на крају презентује резултате свог истраживања.

Соња Пајић и Оливера Урошев Палалић разматрају значај примене корелативног у српском и шпанском језику. На основу истраживања спроведених међу ученицима и наставницима показује да повезивање садржаја ова два језика олакшава учење, повећава мотивацију и доводи до

бољег усвајања градива. Резултати потврђују почетну хипотезу да је учење шпанског успешније ако се ослања на знања из српског, односно матерњег језика.

О неопходности интеграције културних елемената у наставу румунског језика као страног, пишу Ивана Иванић и Ема Дурић. Указују на недостатак представљања културних садржаја у уџбеницима румунског језика и неопходност њиховог интегрисања у наставу румунског језика како би се подстакла интеркултурална свест.

Арон Гебер анализира роман *Непријатељи* Исака Башевиса Сингера кроз теорије Х. К. Бабхе. Показује да траума обликује потрагу Јевреја за идентитетом у дијаспори, након Другог светског рата. Она се одвија у противуречном простору између прошлости, сећања и новог времена.

Анализирајући књигу преписке *Eeji: epistolarni eseji* Раде Ивековић и Богдана Богдановића, Соња Веселиновић показује како књига активира и преиспитује епистоларни дискурс.

Ана Макишова истражује језичке карактеристике емисије *Обични људи и њихове (не)обичне приче (Obučajní ľudia a ich (ne)obučajné príbehy)* која се емитује на платформи YouTube. Истраживање показује да на језик словачке заједнице у Војводини утичу енклавски начин живота, дијалекти, двојезичност и већинска заступљеност српског језика.

Наше 50. издање садржи и два приказа научних монографија. Милош Мацан је представио монографију Никоса Милтсиоса *Leadership and Leaders in Polybius* којом се обogaђује разумевање Полибијевог схватања лидерства и начина на који се гради наратив о великим личностима. Посебно су упечатљиве анализе Филипа V, Ханибала и Сципиона.

Приказом монографије Сање Маричић Месаровић *Дидактизација музичких садржаја у настави шпанског као страног језика* Даница Д. Трифуњагић указује на комплексну анализу могућности интеграције музичких садржаја у наставу шпанског као страног језика. Књига представља оригиналан допринос савременим студијама примењене лингвистике и методике наставе страних језика.

Овај број часописа чува успомену на наше уважене професоре и колеге који су нас током године напустили. Памтићемо проф. др Самуела Человског, мр Олгу Бекић и семинарску библиотекарку Марију Радоњић по њиховом професионалном раду, несебичној посвећености и честитости, као и по трагу који су оставили у нашој академској заједници. Њихово дело и преданост науци и струци остају трајна обавеза и инспирација свима нама.

Вођени тим духом и свешћу о значају научног наслеђа које су нам оставили, позивамо истраживаче, научнике и све ауторе који се баве питањима језика, културе, идентитета и друштва да својим радовима и оригиналним научним прилозима обогате наш часопис и допринесу развоју научне мисли у области друштвених и хуманистичких наука. Посебно су добродошли радови који откривају нове увиде, осветљавају недовољно истражене теме и доносе методолошке иновације. Ваш научни глас може постати важан део дијалога о заједничким културним и друштвеним перспективама.

С поштовањем,

проф. др Александра Блатешић
уредница свеске за хуманистичке науке
проф. др Снежана Божанић
уредница свеске за друштвене науке

У Новом Саду, децембра 2025. године

САДРЖАЈ

TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА	10
Уна Поповић	17
ХАРТМАНОВА ФЕНОМЕНОЛОГИЈА СЛИКЕ	
Sonja Rajić	29
Olivera Urošev Palalić	
PRIMENA KORELACIJE IZMEĐU SRPSKOG I ŠPANSKOG JEZIKA U NASTAVI ŠPANSKOG JEZIKA	
Ivana Ivanić	43
Ema Durić	
INTEGRATION OF CULTURAL ELEMENTS IN THE INSTRUCTION OF ROMANIAN AS A FOREIGN LANGUAGE: STRATEGIES AND METHODS	
Димитрије Трифковић	71
КУЛТ ЕЛАГАБАЛА У РИМСКОМ ЦАРСТВУ	
Sonja Veselinović	103
PREPISKA <i>EEJI</i> RADE IVEKOVIĆ I BOGDANA BOGDANOVIĆA: SUBVERZIVNI POTENCIJAL HIBRIDNOG, POLIPERSPEKTIVNOG TEKSTA	
Aron Geber	115
LOST IN THE DIASPORA: ISAAC BASHEVIS SINGER'S <i>ENEMIES, A LOVE STORY</i> AND JEWISH IMMIGRATION	
Ана Елаковић-Ненадовић	129
Зорица Дуковски	
КАНОН АТИЧКИХ БЕСЕДНИКА У <i>ИСТОРИЈИ ХЕЛЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ</i> МИЛОША Н. ЂУРИЋА - ПРИМЕР ЕСХИНА	
Daniela Marčoková	143
NAJSTARŠIE DEJINY SRBSKO-SLOVENSKEJ	

OBCE KULPÍN V SRBSKU

Anna Makišová 163

O JAZYKU NOVÝCH VYSIELANÍ HLASU ĽUDU

ПРИКАЗИ

Miloš Macan

VOĐE U POLIBIJEVIM ISTORIJAMA 181

Danica D. Trifunjagić

UZ ŠPANSKI RITAM DO POZNAVANJA JEZIKA 187

IN MEMORIAM

Ljiljana Matić

IN MEMORIAM MARIJA RADONJIĆ (1939–2025) 194

Blažan Stjepanović

IN MEMORIAM MR OLGA BEKIĆ (1939–2025) 196

Марина Шимакова Спевакова

IN MEMORIAM ПРОФ. ДР САМУЕЛ ЧЕЛОВСКИ (1950-2025) 199

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ 201

Уна Поповић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК: 111.852
165.62 Hartmann N.
DOI: 10.19090/gff.v50i2.2588
orcid.org/0000-0002-3024-1345
Originalni naučni rad

ХАРТМАНОВА ФЕНОМЕНОЛОГИЈА СЛИКЕ

Тема овог рада је Хартманова феноменолошка анализа онтологије слике. У првом делу текста биће објашњени неки од кључних појмова Хартманове филозофије уметности, као и његов начелни феноменолошки приступ. Централни део рада представља тумачење Хартманове анализе слике (портрета) по слојевима. Напокон, закључни део рада показује резултате истраживања; у ширем контексту, проблем слике блиско је повезан са феноменолошким методом, што објашњава њено методолошки истакнуто место у Хармановој анализи уметности.

Кључне речи: слика, естетика, феномен, слој, Николај Хартман.

У традицији феноменолошке естетике уметност сликарства има посебно место. Слика представља један од одликаних естетских феномена како због свог истакнутог места у развоју уметности прве половине XX века, тако и због снажне везе коју феноменолози препознају између слике и (начина) мишљења. Ипак, чини се да је најважнији изазов који слика поставља феноменологији питање: *шта се заправо види сликом и на слици?* Или: како објаснити искуство слике које превазилази њене (непосредно) чулно опажљиве одлике?

Николај Хартман (Nicolai Hartmann) био је један од првих феноменолошки оријентисаних естетичара уопште, а и један од првих који је понудио анализу слике као естетског предмета. У својој проблемској *Естетици*, Хартман настоји да кроз феноменолошко промишљање обједини све кључне теме дотадашње естетике и понуди интегрални одговор на до тад нерешена питања (Grubor, 2021: 100). Разматрање слике је ситуирано у овако осмишљен пројекат, тачније у сегмент анализе *онтологије дела* као *структурално-модалне анализе естетског предмета*.

* unapopovic@ff.uns.ac.rs

Хартманова онтологија уметности је феноменолошка и дело разматра као *естетски предмет*: то значи да дело *као дело* постоји тек за некога ко га таквим искушава и за кога се дело конституише *као феномен* (Hartman, 1979: 36; Spiegelberg, 1994: 324). Другим речима, материјална и чулима доступна страна дела не исцрпљује ни његово биће, ни његово стварање, ни његову рецепцију. Напротив, материјални објекат се успоставља и показује као дело кроз свој однос са иреалним, нематеријалним и неопажљивим (Hartman, 1979: 136; Grbović, 2024: 172). Однос реалног и иреалног – однос *појављивања* - обезбеђен је искуством посматрача, који се у таквој поставци показује као нужни услов постојања естетског предмета, а тиме и дела као феномена (Grubor, 2009: 74; Grubor, 2020: 160). Иреалност је суштинска особина уметничког начина појављивања: његов услов је да је у супротности према реалности, да је у извесном смислу заштићено у односу на збиљу (Grubor, 2020: 161–162). Оно што је уметнички приказано и иреално се за посматрача појављује *као да постоји реално*, па појам појављивања није исто што и (естетски) привид (Grbović, 2024: 174). Напокон, да би захватио естетски предмет и дело као феномен, и сам посматрач мора бити у извесној мери издвојен из реалности: он мора заузети тзв. *естетско држање* и оријентисати се ка стварности тако да му се она може показати на естетски начин.

Карактеристична одлика Хартманове онтологије уопште, па и његове онтологије уметности, јесте теза о вишеслојности феномена (Hartman, 1979: 111–112). Следствено, анализа било ког феномена подразумева рашчлањивање његових слојева. Слојеве овде треба разумети као моменте онтолошке конституције феномена; дакле, то нису делови феномена, већ његови структурни нивои (Dziadkowiec, 2010: 111–112). Комплекснији феномен има више слојева, а једноставнији мање, при чему важи правило да између слојева постоји међузависност тако да виши слој увек зависи од нижег и да се тај однос не може преокренути (Kuhn, 1951: 305–306). Дакле, феномен је за посматрача дат интегрално и целовито (уколико је дат уопште), са свим својим слојевима истовремено. Међутим, хомогеност феномена је само привидна и пажљивом анализом се може сагледати као низ смисаоно-структурних целина које се надовезују једна на другу и показују *једна кроз другу* (Kaelin, 1990: 135). Таква анализа омогућава ваљано поимање феномена, чији се смисао успоставља у обухвату свих слојева и свих њихових односа.

Примена анализе слојева на случај уметничког дела код Хартмана следи из његове начелне онтолошке анализе укупне стварности, чији је

уметност један део. Хартман каже: „у основи, у естетском предмету су исти такви слојеви који чине структуру реалног света” (Hartman, 1979: 539). У својим онтолошким студијама Хартман разликује четири основна слоја стварности; то су *чулна ствар* (материјални слој), *живот* (органски, телесни слој), *душа* (психички, душевни слој) и *духовни свет* (религија, морал, дух народа; наиндивидуални слој) (Dziadkowiec, 2010: 101–102; Kuhn, 1951: 305). Када је реч о уметничком делу, њега Хартман види као припадног духовном слоју онтологије стварности. Ипак, будући да Хартманова онтологија подразумева међузависност и својеврсно „слагање” слојева, уметничко дело није „ограничено” на четврти и највиши слој, већ подразумева и обухвата све њему претходеће слојеве (Grubor, 2009: 64; Kaelin, 1990: 133–134).

АНАЛИЗА СЛИКЕ ПО СЛОЈЕВИМА

Значај слике у Хартмановој филозофији уметности потврђује чињеница да он узима управо слику – у конкретном, портрет главе - као одликовани пример чијом анализом отвара целокупан одељак *Естетике* посвећен тумачењу слојевања по врстама уметности. Портрет је нарочито издвојен стога што омогућава указивање на читав низ различитих слојева, али и стога што је портрет парадигматски пример приказивачке уметности. По Хармановом суду, сликарство (уз скулптуру) има ту предност што може да изрази највише садржаје доступне човеку; религиозне садржаје (Hartman, 1979: 222). О томе сведочи и нешто касније у тексту изражена склоност Хартманова према пејзажу, о коме он каже да садржи „препорођен принцип слике” (Hartman, 1979: 225). Ипак, пејзаж не садржи дубље слојеве слике, па отуда није идеалан пример анализе (Hartman, 1979: 225).

Другим речима, Хартман издваја портрет као пример на ком показује све што анализа слојева као таква може да понуди; потом се тај пример користи као нека врста еталона, па се вајарство, музика и друге уметности даље приказују у истом духу и маниру. Слојеви су подељени на *предњи план* и *позадину* (Роровић, 2017: 217), при чему предњи план постоји „реално, независно од нас, а други план, постоји иреално, постоји само за нас” (Grubor, 2009: 74). Слојеви портрета које Хартман наводи су: 1) *предњи план*, 2) *први слој позадине: просторност*, 3) *други слој позадине: покрет*, 4) *трећи слој позадине: личност*, 5) *четврти слој позадине: индивидуална идеја*, 6) *пети слој позадине: идејно (људски) опште*. Међу слојевима позадине Хартман додатно разликује спољашње и унутрашње; спољашњи

слојеви су они најближи предњем плану (просторност и кретање), док су преостала четири слоја унутрашња (Hartman, 1979: 225).

Када је реч о предњем плану, ради се о материјалном основу слике; то је „мрља боје на платну у потпуно дводимензионалном поретку” (Hartman, 1979: 198). Предњи план је нужни аспект постојања сваког уметничког дела, па у онтолошком смислу сви остали слојеви и аспекти слике паразитирају на предњем плану. Истовремено, ни једно уметничко дело, па ни слика, не може се редуковати само на предњи план. Уколико се кроз предњи план не појављују иреални слојеви дела, дати објект остаје само материјални, али не и естетски предмет. Другим речима, да би дело било уметничко, оно мора бити онтолошки конституисано *односом појављивања*, а он подразумева да се чулно опажљива материјална страна дела показује пропусном за оно што је иреално и што се не може чулима опазити (Grubor, 2009: 73).

Истовремено, предњи план је, како инсистира Хартман, „најмање” уметнички од свих слојева дела. Што су слојеви дубљи, тј. што је неки слој удаљенији од предњег плана, то је он значајнији за уметнички карактер дела. При томе, „низом слојева расте конкретно богатство целине (...) а од овога зависи лепота предмета” (Hartman, 1979: 197). Дакле, уметнички квалитет дела зависи од тога 1) да ли дело има више (или мање) иреалних слојева и 2) да ли дело има тзв. дубоке слојеве, веома удаљене од предњег плана. Предњи план се тако показује као парадоксално место онтолошке конституције дела по Хартману. Сам по себи, као материјални слој дела, он не говори ништа и не доприноси много естетском карактеру дела; ипак, управо кроз тај „празан слој” показује се сва садржајност, богатство и смисао дела (Kaelin, 1990: 132). Другим речима, предњи план је истовремено (по себи) *значањски празан и значењски препун* (по иреалним слојевима).

За уметничку продукцију то значи да се дело не ствара од предњег плана ка позадини, већ управо обрнуто: *од позадине ка предњем плану* (Grubor, 2021: 103). Наравно, уметник *de facto* обликује материјал и медиј са којим барата (боје на платну, глина, речи и сл.), тј. дело као физички објекат. Ипак, уколико он то не ради имајући у виду оно што треба да се појави кроз тако обликовани материјал – будуће позадинске слојеве дела, резултат неће бити адекватан без обзира на занатску успешност. Са друге стране, за рецепцију уметности то значи да је са опажањем материјалног предњег плана у истом захвату дато све оно што дело има да покаже – сви његови иреални позадински слојеви. Хартман инсистира на *истовременој датости свих слојева дела за посматрача*; у супротном, позадински слојеви дела не би могли бити конститутивни за дело као естетски предмет.

Дакле, захватање позадинских слојева није ствар накнадне рефлексије, умовања или тумачења након што је посматрач чулима опазио дело као физички објекат. Напротив, чулно опажање материјалних одлика физичког дела је једини начин да се захвате иреални слојеви који се појављују кроз предњи план. По таквом захватању, вичан мислилац може размотрити своје целовито естетско искуство и анализирати слојеве који се у њему затичу, као што је то учинио и сам Хартман. При томе, међутим, естетичар мора бити пажљив да одржи феномен таквим какав он јесте, односно да га не искриви накнадном рефлексијом и не фалсификује претходно усвојеним појмовима и знањима. Хартман каже: „Овај задатак је тежак зато што се мора обратити само естетској снази интуиције самог посматрача, а готове појмове по могућности избегавати. Појмови, наиме, овде уопште нису довољни (...) јер сфера разликовања, о којима се овде ради, измиче и свакидашњем говору и науци. Те разлике су дате једино самој естетској интуицији” (Hartman, 1979: 198).

Предњи план слике је значајан у још једном, чини се кључном погледу. Наиме, предњи план је граница слике са реалним светом у ком се слика појављује као реални објекат. Дакле, то су реални простор у ком се слика налази и реална светлост која на њу пада; обоје су, међутим, одређујући за однос посматрача ка делу. Другим речима, предњи план је услов могућности да дело буде естетски предмет стога што је дело естетски предмет *само за посматрача*, а он се налази *ван слике* – у њеном спољашњем окружењу. Тако се предњи план показује онтолошки конститутивним за слику у оба Хартману важна смисла – и субјективном и објективном. Објективно, без предњег плана и материјалног аспекта дело не постоји ни као реални (физички) објекат, ни као носилац иреалних слојева. Субјективно, без предњег плана и материјалног аспекта дело не постоји као естетски објекат, јер посматрач не може да га опази.

Први слој позадине слике можемо означити као *просторност*; он обухвата тродимензионални простор унутар слике, светлост унутар слике, те објекте и односе објеката приказаних на слици (Grubor, 2021: 102). У постојање овог слоја може се уверити свако ко има искуство илузије тродимензионалности на очигледно дводимензионалном платну. Разлика дводимензионалног реалног простора слике и њеног тродимензионалног иреалног простора јасно приказује оно што је основни увид Хартманових разматрања; искрен посматрач не може да негира ни једно ни друго, нити да их концептуално помири. Сличан начин постојања на слици има и иреална светлост, светлост унутар слике; она се јасно разликује од светлости у

реалном простору која пада на платно. Ипак, навикли смо да објекти представљени на слици не буду осветљени у складу са реалним светлом, већ у складу са светлом какво је приказано на слици.

Напокон, објекти и односи објеката приказани на слици праве својеврсно слојевање унутар слојевања; ради се о односима који успостављају предњи план и позадину слике у нефеноменолошком смислу. Рецимо, уколико се ради о портрету, под предњим планом слике устаљено ћемо подразумевати фигуру портретисаног човека, док ће као позадина фигурирати све остало што је приказано на слици. Тако се унутар слике праве својеврсни просторни односи које посматрач лако уочава. Ипак, овако схваћени предњи план и позадина нису исто што и предњи план и иреални позадински слојеви у Хартмановом феноменолошком смислу. Како смо видели, за Хартмана је предњи план дословна материјалност уметничког дела, док позадински слојеви обухватају читав низ смисаоних целина. Напокон, предњи план и позадина у устаљеном смислу су заједнички обухваћени у првом позадинском слоју Хартманове анализе.

*Други слој позадине слике по Хартману представља покрет.*¹ Покрет је врло занимљив слој у овој анализи стога што, условно речено, тек са овим слојем имамо праву иреалну позадину. Разлог томе, и уједно разлог зашто се овај и претходни слој приликом анализе морају разликовати, јесте то што покрет „више не припада (...) ономе што сликар може учинити директно видљивим” (Hartman, 1979: 198).

Покрет приказан на слици је за посматрача једнако присутан и убедљив колико и фигуре, простор у ком се оне налазе и светлост која их обасјава. Међутим, за разлику од фигура, простора и светлости, покрет се у дословном смислу те речи не може представити – јер то би значило да се само платно креће. Слично уочавамо и у скулптури, где је очигледно да се мермерни блок пред нама не креће, а да истовремено имамо врло јасан утисак кретања те фигуре; рецимо, утисак бацања диска (Hartman, 1979: 225). Отуда је слој покрета иреалнији од претходног слоја просторности; када посматрамо слику или скулптуру, појављивање овог слоја значи захватање нечега што дословно не може бити присутно.

¹ У каснијој анализи унутрашњих слојева сликарства (уопште) Хартман даје нешто комплекснију поделу, па два претходно описана слоја раздваја на три - *кретање, живот ликова* и „*оно духовно-унутрашње*” (осећања, радње, делови ситуације и сл.) (Hartman, 1979: 227).

При томе просторност не треба помешати са непосредним приказивањем простора, светлости и фигура на платну. Слика ће у сваком случају имати своју просторност, без обзира на то да ли је неки од ових елемената учињен посебно истакнутим предметом приказивања. Примера ради, такав истакнути предмет приказивања је несумњиво светлост као таква (и усмерење ка њеном извору) на Каравађовим (Caravaggio) сликама; међутим, светлост је представљена у првом иреалном слоју и на сликама на којима она није тако истакнута. Дакле, разлика првог и другог иреалног слоја је разлика оног што сликар *може* (мада не мора) сликарски представити и онога што му *уопште није могуће* учинити директно видљивим.

Трећи позадински слој је слој карактера, односно *личности*; у општијем смислу, слој живота (Hartman, 1979: 227). Када уметник слика портрет, он настоји да верно представи не само специфичан физички изглед портретисане особе, већ и њен карактер и особеност. Карактер и личност тог човека се не могу дословно насликати, а ипак се на ваљано изведеном портрету они јасно уочавају. Како каже Хартман: „По својој суштини он [трећи слој, прим. У.П.] потпуно измиче видљивости; недостаје му просторност, боја, предметност (...)” (Hartman, 1979: 199). Разлог зашто се овај слој разликује од иреалног слоја кретања и следи за њим је што Хартман сматра да се личност може учинити видљивом тек путем покрета; у овом случају, нарочите мимике лица. Другим речима, нижи слој кретања омогућава да се (кроз кретање) појави и сагледа и нешто више од самог кретања; личност као изражена сопственом животном енергијом.

Четврти позадински слој је можда и најинтригантнији слој ове анализе; то је *индивидуална идеја*. Под индивидуалном идејом Хартман мисли на следеће. Када упознамо неког човека и његов карактер, у стању смо да поимамо неку врсту идеалног типа тог конкретног човека као његову индивидуалну идеју (Hartman, 1979: 199). Индивидуална идеја је универзализација конкретног и појединачног, а ми је несумњиво поседујемо јер управо на основу ње понекад тврдимо да се неки човек не понаша у складу са собом, да неки његов поступак не личи на њега и слично. Дакле, Хартман сматра да слика као уметничко дело преноси и такву индивидуалну идеју: портрет не показује само карактер портретисаног човека у тренутку израде слике, већ показује и какав тај човек *идеално јесте* (увек и свуда) (Grubor, 2021: 102). Изнова, по општости и садржајности таква индивидуална идеја представља читав један квалитативни скок у односу на претходни слој, па се самим тим квалификује за засебан позадински слој.

Пети позадински слој је идејно опште (Hartman, 1979: 227) - у случају портрета, *људски опште*, и управо по томе се он издваја и разликује у односу на претходни слој. Дакле, ако је у претходном слоју било речи о индивидуалној идеји – о општости и идеалитету *неке конкретне појединачне личности*, овде се ради о општости и идеалитету *свих људи*. Сам Хартман разлику ова два слоја описује преко разлике у њиховом искушавању: индивидуалну идеју, сматра он, сваки посматрач мора искусити као нешто што је туђе – што није његово и у чему он не учествује, док у случају последњег позадинског слоја имамо управо оно са чим ће се сваки човек поистоветити и што је самим тим апстрактно и универзално (Hartman, 1979: 199). Овај најдубљи позадински слој је, како је већ наглашено, и најважнији. Хартман каже: „Велика уметничка дела црпу баш из овог последњег дубинског слоја своју величину и своје трајно значење” (Hartman, 1979: 199). И још: „Морамо само разјаснити себи да за то нешто нема никаквог другога израза, до уметничког: омогућење појављивања. (...) Оно је дато само у ономе што се конкретно може познати у појављујућем. А ту се оно не може превидети” (Hartman, 1979: 200).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: ХАРТМАНОВА ФЕНОМЕНОЛОГИЈА СЛИКЕ

Хартманова феноменолошка анализа онтологије слике као естетског предмета, коју смо укратко представили у претходним редовима, мора се разумети сходно свом месту и функцији у пројекту Хартманове *Естетике* као целине. Другим речима, иако се анализа слике може издвојити и засебно разматрати, њено исправно разумевање захтева да се у таквом поступку не губи из вида низ других анализа са којима је она аргументативно повезана. Сходно томе, пример портрета, као што је и претходно речено, представља методско отварање анализе онтолошке структуре дела по врстама уметности и стога има посебно истакнуто место. Сликаство као такво се, међутим, у рекурзивном кретању текста налази и као једна од врста уметности, то јест један од предмета портретом отвореног теоријског простора.

Пример портрета је занимљив и у ужем смислу Хартманове примене феноменолошког метода. Наиме, дајући анализу портрета главе, Хартман представља укупно шест структурних слојева дела које даље екстраполира на све уметности. Дакле, појединачни случај портрета постаје пример преко којег се виде опште категорије и односи који важе за дело као такво, а модификују се сходно врсти уметности о којој је реч. Међутим, оно што

Хартман прећуткује, а што по одабраном феноменолошком методу мора бити случај, јесте да је анализа портрета изведена према неком конкретном портрету – то јест, према неком конкретном естетском предмету насталом кроз естетско искуство неког портрета. Другим речима, теоријски прелаз не иде од посебног (портрет као такав) ка општем (онтолошка структура свих уметничких дела), већ од појединачног (конкретан портрет) ка општем.

Такво нагло уопштавање и универзализовање појединачног је могуће због самог феноменолошког метода: то, заправо, и није уопштавање, већ прецизно сагледавање онога што је феноменом конкретног портрета свакако већ дато. Или, на још један начин речено: феномен дела и његове онтолошке структуре је дат са сваким конкретним естетским искуством појединачног дела. Тако конкретан портрет, уколико је уметничко дело, показује исто онтолошко устројство које би показало било које друго дело захваћено као естетски предмет. У том смислу се може аргументовати у прилог Хартмановог избора да не помене којим се портретом водио у промишљањима; за разлику од, на пример, Хајдегера (Martin Heidegger), чије су анализе увек вођене тачно одређеним делом.² Сходно наведеном, Хартман може да претпостави да његов читалац има бар неко искуство портрета као естетског предмета, на основу ког може да самостално прати (и провери) његове закључке.

Хартманова феноменолошка анализа слике је битно вођена приказивачким, тј. фигуративним сликарством (Winfield, 2023: 16-18); то показује и одабрани пример портрета. Са једне стране то не чуди, уколико имамо у виду историју сликарства и засићеност западне културе у том погледу. Са друге стране, пак, авангардна уметност и нефигуративно сликарство су феномени Хартмановог доба, па би се утолико могло очекивати да они буду у центру његове пажње. Ипак, Хартман је оријентисан више класично и традиционално (Grubor, 2009: 65); о томе сведоче и његове речи да су пластика и сликарство ликовне (уметности) зато што су приказивачке у нарочито чулној и конкретној материји (Hartman, 1979: 223). За разлику од тога, сматра он, песništvo је приказивачко али не у чулној материји, док је музика неприказивачка у једнако чулној материји (Hartman, 1979: 223).

Односе између ликовних уметности Хартман тумачи на несвакидашњи начин, дајући предност сликарству стога што оно „обухвата

² У таквом поступању Хартман је ближи Ингардену (Roman Ingarden), иако је сам Ингарден тврдио да је Хартман погрешно схватио, а тиме и погрешно употребио његов (Ингарденов) појам слоја (Ingarden, 1991: 32–33; Kaelin, 1990: 127).

оно што је удаљено, што је у стању да сједини у једној 'слици' блиско и удаљено” (Hartman, 1979: 223). При томе, наглашава он, сликарство своју „надмоћ” постиже *предметним приказивањем* простора и просторних дистанци, а не илузионистички (Hartman, 1979: 223). Хартман поентира: „сликарство је у савлађивању просторног изнад пластике, и то баш због тога што се оно осободило чулне непосредности просторне форме. Споља посматрано, то је парадокс. Али се баш у томе налази кључ различитости могућног приказивања” (Hartman, 1979: 223).

Такав став даје назнаке за разумевање Хартмановог приступа: дводимензионално сликарство је у предности у односу на скулптуру стога што оно простор и објекте у простору приказује *као да су феномени*. Дакле, сликарство не представља у *простору*, већ *представља простор*; оно не сачињава објекте (који представљају), већ сачињава *представе објеката*. По свему томе, сликарство је блиско феноменолошком гесту; сликарство у извесном смислу укида непосредност и захтева нарочито држање да би се оно што је сликом представљено могло доживети и искусити као објекат, као тродимензионално, као простор и слично. Сходно томе, сликарство је по Хартману „прототипска уметност чулног виђења” (Hartman, 1979: 225). Другим речима, сам Хартманов феноменолошки приступ унеколико одређује на који начин ће он моћи да (феноменолошки) разуме и анализира уметничка дела и гране уметности. Хартманова склоност приказивачком сликарству, чини се, има исте основе; мада то не мора да буде случај, као што је показао каснији развој феноменолошке естетике.

Са једне стране, Хартман је обавезан да уметничко дело третира као феномен; штавише, да „делски карактер дела” тражи и нађе искључиво у конституцији феномена дела у искуству посматрача. Са друге стране, такво дело-феномен за њега отвара нови феномен – оно што је конкретним делом приказано. Изнова, са једне стране Хартман настоји да очува објектно-материјални статус дела, и то управо стога што му та његова страна неопходна како би дело уопште било опажено, а тако и постало естетски предмет, дело *као дело* у искуству. Изнова, са друге стране он имплицитно тврди да је са конституисаним дело-феноменом тек задобијена раван нематеријално присутног, садатог развијања тог феномена у све дубљим и дубљим слојевима – чини се, непрегледно.

Ова напетост између реалности и иреалности, материјалног и феноменалног, конкретног и универзалног за Хартмана чини уметност одликованим феноменом међу другим феноменима. Истовремено, сликарство се ту посебно истиче због очигледне паралеле између искуства

феноменолошког поступања у свим случајевима и искуства слике *in concreto*. При томе, слика има предност, јер већ чињеница да се ради о слици за посматрача успоставља својеврсно методолошко помагало које га спречава да предмет представљен на слици разуме као реални предмет и које му истовремено омогућава да представљени предмет доживљава и искуси *као да је реални предмет*.

Таква „реална илузија” је заправо свеприсутна у тзв. природном ставу, о ком је говорио Хусерл (Edmund Husserl), а тек њено укидање кроз поступак феноменолошке редукције обезбеђује епистемички исправно разумевање опаженог као феномена. За разлику од природног става који је тешко изменити и феноменолошке редукције која се мора методски спроводити, западноевропска култура је већ изградила нешто попут *културног (псеудо)-природног става*, услед ког ми (на слици) „природно” видимо вазе, цвеће, коње, пропланке и слично – а не мрље боје или трагове угљена. Штавише, потребан нам је додатни „методолошки” напор да успоставимо виђење таквих мрља и трагова - онога што је очигледно и непосредно дато.

Слика се, тако, испоставља као предмет који изазива искуство инверзно свакодневном искуству, а опет једнако непосредно и природно. Исправно схваћена, таква инверзија сама по себи може бити методолошко средство за редукцију непосредности мишљења и његово суштинско пропитивање. Напокон, као таква, уметничка слика заиста може постати нова слика мишљења.

Una Popović

HARTMANN'S PHENOMENOLOGY OF THE PAINTING

Summary

The topic of this paper is an analysis of Hartmann's phenomenological ontology of the painting. The first part of the text explains some key concepts of Hartmann's philosophy of art, as well as his general phenomenological approach. The central part of the paper interprets Hartmann's multi-layered analysis of the painting (portrait). Finally, the concluding section presents the research findings; in a broader context, the problem of the painting is closely connected to the phenomenological method, which explains its methodologically prominent role in Hartmann's analysis of art.

Keywords: painting, aesthetics, phenomenon, layer, Nicolai Hartmann.

BIBLIOGRAFIA

- Dziadkowiec, J. (2010). The Layered Structure of the World in N. Hartmann's Ontology and a Processual View. In: Poli, R., Scognamiglio, C., Tremblay, F. (2010). *The Philosophy of Nicolai Hartmann*. Berlin: De Gruyter. 95–124.
- Ingarden, R. (1991). *Ontologija umetnosti: Studije iz estetike*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Kaelin, E. F. (1990). The Debate Over the Stratification Within Aesthetic Objects. In: Rudnick, H. H. (1990). *Ingardeniana II: New Studies in the Philosophy of Roman Ingarden*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishing. 123–138.
- Kleineberg, M. (2016). From Linearity to Co-Evolution: On the Architecture of Nicolai Hartmann's Levels of Reality.
- Kuhn, H. (1951). Nicolai Hartmann's Ontology. *The Philosophical Quarterly*, 1/4, 289–318.
- Grbović, S. (2024). Odnosi među umetnostima: teorija slojeva. *Theoria*, 67/1, 171–181.
- Grubor, N. (2009). Lepo kao odnos pojavljivanja. Osnovna ideja Hartmanove estetike. *Theoria*, 52/3, 61–82.
- Grubor, N. (2020). Odnos lepog i uzvišenog u Hartmanovoj estetici. *Theoria*, 63/3, 159–167.
- Grubor, N. (2021). Hartmanova estetika uzvišenog u umetnostima. *Theoria*, 64/2, 99–110.
- Popović, U. (2017). Fenomenološka estetika muzike. *Theoria*, 60/3, 212–228.
- Spiegelberg, H. (1994). *Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishing.
- Hartman, N. (1979). *Estetika*. Beograd: BIGZ.
- Hartman, N. (1973). *Novi putevi ontologije*. Beograd: BIGZ.
- Wishke, M. (2010). Nicolai Hartmann (1882–1959). In: Sepp, H. R., Embree, L. (eds.) (2010). *Handbook of Phenomenological Aesthetics*. Dordrecht: Springer. 135–136.
- Winfield, R. D. (2023). *Rethinking the Arts after Hegel. From Architecture to Motion Pictures*. Cham: Palgrave MacMillan.

Sonja Pajić*

Univerzitet Privredna akademija u
Novom Sadu,
Fakultet društvenih nauka

Olivera Urošev Palalić

Osnovna škola „Žarko Zrenjanin”
Zrenjanin

UDC:

37.016::[811.163.41'367.333:811.134.2'367.333]

DOI:10.19090/gff.v50i2.2589

orcid.org/0009-0008-7653-3600

orcid.org/0009-0002-0125-2181

Originalni naučni članak

PRIMENA KORELACIJE IZMEĐU SRPSKOG I ŠPANSKOG JEZIKA U NASTAVI ŠPANSKOG JEZIKA

U radu se razmatra značaj primene korelativnog pristupa u srpskom i španskom jeziku. Cilj nastave stranog jezika je da adekvatnim nastavnim pristupom razvije učenički potencijal za učenje stranog jezika, privoli učenika učenju i olakša usvajanje jezika. Rad ima za cilj da ukaže na važnost primene korelacije srpskog i španskog jezika u nastavi španskog jezika, kao i da ukaže na dobrobiti korelativnog pristupa u učenju stranog jezika – španskog kroz ispitivanje stavova učenika i nastavnika. U cilju utvrđivanja značaja primene korelacije sprovedena su istraživanja čiji su rezultati analizirani deskriptivnom statističkom analizom i nezavisnim t testom. Početna hipoteza je bila da je učenje španskog jezika lakše ukoliko se sadržaji povezuju sa sadržajima predmeta srpski jezik. Rezultati istraživanja ukazuju da nastavnici španskog smatraju da je važan pristup korelacije srpskog i španskog jezika jer učenici uspješnije savladavaju gradivo i motivisaniji su za učenje, čime je potvrđena početna hipoteza. Takođe, i sami učenici percipiraju značaj ovog pristupa jer su iskazali pozitivan stav da lakše pamte fraze ako se porede sa srpskim.

Ključne reči: nastava španskog jezika, srpski jezik, korelacija, nastavni pristup

1. UVOD

U metodici nastave španskog kao stranog jezika primenjuju se različite metode, oblici i pristupi rada kako bi nastavni proces bio efikasniji. Efikasnost nastavnog procesa se ogleda u postizanju boljih rezultata i ovladavanju stranim jezikom. Jedan od tih pristupa je korelacija sa drugim predmetima, pri čemu se posebno ističe korelacija maternjeg i stranog jezika kojoj je nedovoljno posvećena pažnja u domaćoj literaturi. Cilj rada je da ukaže na važnost primene korelacije srpskog i španskog jezika i na dobrobiti korelativnog pristupa u učenju. Rezultati istraživanja ukazuju na činjenicu da se uspostavljanjem jezičkih paralela između srpskog i španskog jezika poboljšava pamćenje novih izraza kod učenika.

* sonja.pajic@fdn.edu.rs

Prvi deo rada obuhvata teorijska razmatranja ove problematike. Polazeći od teorijskih okvira u vidu definicije i vrsta korelacije, ukazali smo na značaj korelacije sa maternjim jezikom u nastavi stranog jezika. Istakli smo prednosti ovog načina rada ali i potrebne organizacije čas(ov)a osvrnuvši se i na eventualne poteškoće. U drugom delu rada je predstavljeno sprovedeno istraživanje s ciljem da ukaže na važnost primene korelacije srpskog i španskog jezika u učenju španskog kao stranog jezika.

2. TEORIJSKA RAZMATRANJA

Kako bismo jasno razumeli i koristili pojam korelacije u nastavi, polazimo od njene definicije i klasifikacije. Pojam korelacija podrazumeva povezivanje sadržaja različitih predmeta i povezivanje ciljeva i strategija učenja (Mrkalj, 2010: 49).

U domaćoj literaturi Končarević definiše termin korelacije odnosno međupredmetne koordinacije kao: „funkcionalno povezivanje i usklađivanje nastavnih sadržaja iz različitih predmeta koji su bliski ili se međusobno prožimaju i dopunjavaju (pri čemu svaki predmet zadržava svoju samostalnost)” (Končarević, 2004: 50). Dodatno, ista autorka ističe da se korelacija shvata kao sastavni deo didaktičkog principa postupnosti i sistematičnosti, pri čemu se uspostavljaju veze između različitih tema ili aspekata unutar jednog predmeta ili predmetnog područja, kao i među različitim predmetima. Cilj je brže, bolje i kvalitetnije shvatanje i usvajanje gradiva, svestranije sagledavanje pojava sa stanovišta raznih disciplina i razvijanje naučnog mišljenja (Končarević, 2004).

2.1. Korelacija i njen značaj u nastavi maternjeg i stranog jezika

Treba istaći da postoje različite vrste korelacije u nastavi. Končarević (2004) klasifikuje korelaciju na *horizontalnu* (odnosi se na predmete koji se izučavaju u istom razredu) i *vertikalnu* (tzv. unakrsna međupredmetna korelacija) koja se najbolje vidi na primeru veze između maternjeg jezika za uzrast petog razreda i stranog jezika za uzrast šestog (Končarević, 2004).

Prema rečima Končarević (2004), kriterijum za podelu na *prethodnu* (*preliminarnu*), *prateću* i *naknadnu* korelaciju je momenat u kojem se ukazuje na vezu sa drugim predmetima. Takođe, kriterijum može biti, po podeli Končarevićeve, objekat na osnovu koga se uspostavlja povezivanje, te tako postoji: 1) korelacija koja proističe iz nastavnih sadržaja, 2) korelacija na osnovu

zajedničkih navika i umenja, formiranih u sklopu više predmeta i 3) korelacija na osnovu metoda predavanja i učenja (Končarević, 2004).

Pristup pojmu korelacija, u našem radu, biće dvojak: 1) posmatraćemo sadržajnu povezanost stranog i maternjeg jezika kao i 2) povezanost između ishoda predmeta i strategija učenja. Međupredmetno povezivanje čini prisustvo načela ekonomičnosti u nastavi istaknutijim, a princip sistematičnosti i pojavnog povezivanja sadržaja usmerava nastavni proces ka tematskoj i projektnoj nastavi. Ne znači da je svaka korelacija projektno usmerena, ali može da preraste u nju.

Strukturiranost je jedno od bitnih svojstva korelacije prema autorima Vrkić Dimić i Vidić (2015) jer „se njome učenicima omogućuje povezivanje znanja strukturiranih kroz različite predmete u logičku cjelinu” (Vrkić Dimić & Vidić, 2015: 96). Vrkić Dimić i Vidić (2015: 94) navode da „korelacija u nastavi omogućava učenicima obuhvaćanje cjelokupne stvarnosti, olakšava im učenje i unapređuje nastavni proces pa postaje jedna od najaktualnijih tema odgoja i obrazovanja današnjice”.

Poseban značaj korelacije u nastavi ogleda se na primeru maternjeg i stranog jezika. Končarević (2004) ističe da maternji jezik pruža učeniku osnovu da stekne osnovni pojmovno-terminološki aparat potreban i za učenje stranog jezika jer zahvaljujući maternjem jeziku, učenik stiče osnovna znanja o strukturi i funkcionisanju jezika, ima predstavu o fonetsko-fonološkom sistemu, morfologiji i sintaksi. Uloga jezika kao sredstva komunikacije je veoma značajna. Interdisciplinarnost objedinjava različita znanja, jača ih i obogaćuje, pomoću jezika koji je prisutan u svim ljudskim aktivnostima i koji postaje tačka ukrštanja svih oblasti znanja (Abreu Márquez, Cabrera González, Vázquez Macías, Calderón Verde & Catasús Díaz, 2018: 129).

Milanović i Milenković (2024: 488) smatraju da pri korelaciji nastave srpskog i drugog predmeta, učenici prodiru u suštinu sadržaja koji uče i sagledavaju njegove elemente sa više aspekata.

2.2. Prednosti primene korelacijskog pristupa u nastavi

Primena korelacije u nastavi donosi brojne prednosti. Na prvom mestu, međupredmetna korelacija doprinosi ekonomičnosti i dinamičnosti nastave kroz funkcionalno povezivanje sadržaja različitih predmeta (Vrkić Dimić & Vidić, 2015: 96). Značajan aspekt u nastavi je i motivacija učenika. Upravo korelacija čini da se učenici motivišu (Milanović & Milenković, 2024: 488). Zahvaljujući korelaciji, znanja učenika postaju efikasnija, celovitija, trajnija i primenljivija (Milanović & Milenković, 2024: 480–481). Takođe, razvijaju se spoznajne

sposobnosti i aktivnosti učenika i poboljšava se njihova radna kultura (Končarević, 2004).

U kontekstu međupredmetnog povezivanja, Mrkalj (2010) pod učenjem ne smatra samo usvajanje znanja. Autorka smatra da učenik uči i metode i strategije shvatanja znanja u smislu kako da potraži i pronade informaciju, da organizuje odgovor, planira, prepoznaje, razume, primeni i vrednuje znanje (Mrkalj, 2010: 48). Učenje bi valjalo da bude organizovano oko kontekstualizovanih komunikativnih procesa, u značajnim, realnim i relevantnim situacijama za učenike (Blanco Canales, 2010: 136).

Vrkić Dimić i Vidić (2015: 97–98) smatraju da je integrisana nastava korisna ne samo za učenike, već i za same nastavnike s obzirom na to da izgrađuju nova znanja i dobijaju uvid u druge predmete te lakše mogu povezati nastavne sadržaje. Integracijom jezika sa kurikulumskim sadržajima stvara se adekvatan kontekst ne samo za razvoj komunikativnih veština i sposobnosti učenika, već i za učvršćivanje akademskog znanja (Trujillo Sáez, 2005: 3).

Za realizaciju međupredmetnog povezivanja srpskog i španskog jezika ključnu ulogu ima nastavnik koji treba da osmisli i realizuje nastavu na ovaj način. Osmišljavanje i izvođenje međupredmetne korelacije zahteva dodatni angažman nastavnika od koga se očekuje da poseduje kompetencije i da bude motivisan (Vrkić Dimić & Vidić, 2015: 96–97).

Korelacija daje širi spektar mogućnosti, te je osnovni cilj koji bi trebalo da vodi nastavnika integracija znanja učenika kroz aktivnosti koje su relevantne i usklađene sa prirodom znanja, odnosno, nastavnih sadržaja koje učenik treba da usvoji (Jović & Stanojević, 2008: 405). Milanović i Milenković (2024: 488) ističu da je potrebno da predavači budu kreativni, strpljivi, inovativni kako bi se uspešno realizovali časove korelacije. Prilikom međupredmetnog povezivanja, veoma je značajno da i učenici, aktivno učestvuju u ostvarivanju takvog vida nastave. Vrkić Dimić i Vidić (2015: 97–98) smatraju da je rad na projektu najveći oblik integracije i da na ovaj način, učenici i kod kuće povezuju znanja.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U ovom radu opredelili smo se za istraživanje čiji je cilj ispitivanje stavova učenika osnovne škole i nastavnika o značaju primene korelacije srpskog i španskog jezika. Početna hipoteza je bila da je učenje španskog jezika lakše ukoliko se sadržaji povezuju sa sadržajima predmeta srpski jezik, kao i da nastavnici španskog jezika imaju pozitivan stav o primeni korelativno-integrativnog pristupa. Jedna od hipoteza je i da učenici smatraju da korelacija

srpskog i španskog jezika doprinosi boljem usvajanju gradiva stranog jezika. U skladu sa ciljem, u analizi smo pošli od sledećih pitanja:

- (1) Kakvi su stavovi učenika o korelaciji između srpskog i španskog jezika?
- (2) Kakvi su stavovi učenika po pitanju lakšeg učenja španskog jezika korelisanog sa srpskim jezikom?
- (3) Kakvi su stavovi nastavnika koji predaju španski jezik o primeni korelativno-integrativnog pristupa u učenju španskog jezika?
- (4) Da li se stavovi ispitanika obe grupe razlikuju?

Prvi deo istraživanja odnosio se na ispitivanje stavova učenika petog razreda osnovne škole (N=64) o značaju i primeni korelacije srpskog i španskog jezika u nastavi. Učenici su iskazivali svoje stavove opredeljujući se za jedan odgovor od ponuđenih pet. Anketa je sadržala deset tvrdnji formiranih po principu Likertovog tipa, a popunjavana je anonimno. Statistička obrada podataka i analize urađene su pomoću softvera IBM SPSS (*Statistical Package of Social Science*) verzija 25. U radu je primenjena deskriptivna statistika za opisivanje uzorka i nezavisni t test za ispitivanje razlika između grupa. Za graničnu vrednost značajnosti je korišćen nivo od 0.05.

U drugom delu istraživanja predmet ispitivanja bio je trenutni status primene korelacije u nastavi španskog jezika, kao i stav predavača prema tome. Kao instrument, korišćen je anonimni upitnik sačinjen u Google obrascu i administriran ispitanicima preko elektronske pošte. Sadržao je ukupno 13 pitanja, od kojih je 6 pitanja zatvorenog tipa, 4 pitanja otvorenog tipa i 3 pitanja sa Likertovom skalom. Ukupan uzorak je podrazumevao 17 ispitanika (N=17). Imajući u vidu da španski nije mnogo zastupljen u obrazovnom sistemu u Srbiji, smatramo ovo reprezentativnim uzorkom. Cilj je bio sagledavanje trenutne situacije primene korelacije u nastavi i stava predavača. Urađena je statistička analiza u SPSS programu. U radu je primenjena deskriptivna statistika.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

U okviru prvog dela istraživanja učestvovalo je 64 učenika petog razreda osnovne škole od čega 29 dečaka i 35 devojčica (Tabela 1).

Tabela 1. *Pol učenika*

	Frekvencija	Procenti
Muški	29	45.3
Ženski	35	54.7
Ukupno	64	100

Istraživanjem su ispitivani stavovi učenika petog razreda o primeni korelacije između srpskog i španskog jezika u nastavi španskog jezika. Na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 2 može se zaključiti da je najveći stepen slaganja za tvrdnje koje se odnose na lakše učenje pesme za recitovanje na srpskom nego na stranom jeziku (AS=4.39, SD=1.19) i da uspostavljanje jezičkih paralela između srpskog i španskog poboljšava pamćenje novih izraza (AS=3.79, SD=1.34). Najmanji stepen slaganja je za tvrdnju da korelacija između srpskog i španskog jezika olakšava razumevanje gramatičkih pravila (AS=3.15, SD=1.19). Ostale tvrdnje, uključujući poređenje sličnosti između jezika, upotrebu primera iz srpskog tokom časa i primenu tehnika učenja maternjeg jezika na strani jezik, ocenjene su prosečno (AS u rasponu 3.25–3.68), što implicira da učenici prepoznaju vrednost korelacije, ali ne u svim aspektima podjednako. Pomenuti rezultati ukazuju da primena korelacije između maternjeg i stranog jezika može značajno doprineti razumevanju i pamćenju leksičkog materijala. Istraživanje potvrđuje da je integracija srpskog i španskog jezika u nastavi efikasnija ukoliko se primeni sa jasnom orijentacijom na određene aspekte jezičkog razvoja.

Tabela 2. *Stav učenika o primeni korelacije između srpskog i španskog jezika*

Tvrdnje	AS	SD
Korelacija između srpskog i španskog jezika olakšava mi razumevanje gramatičkih pravila.	3.15	1.19
Poređenje sličnosti između srpskog i španskog jezika pomaže mi da lakše usvajam novi strani jezik – španski jezik.	3.53	1.27
Korišćenje primera iz srpskog jezika tokom časa španskog jezika doprinosi da bolje razumem gradivo.	3.26	1.37
Učenje španskog jezika je efikasnije kada se upoređuje sa srpskim jezikom.	3.68	1.28
Nastavnici bi trebalo češće da koriste povezanost između srpskog i španskog jezika u nastavi.	3.65	1.15

Razlike između srpskog i španskog jezika mi pomažu da bolje razumem oba jezika.	3.31	1.37
Uspostavljanje jezičkih paralela između srpskog i španskog poboljšava moje pamćenje novih izraza.	3.79	1.34
Učenje španskog jezika mi je lakše jer primenjujemo način učenja kao za učenje srpskog jezika.	3.29	1.43
Poređenje formi pisanja u oba jezika čini da bolje vladam tehnikom pisanja u španskom jeziku.	3.25	1.34
Lakše mi je da učim pesme za recitovanje na srpskom nego na stranom jeziku.	4.39	1.19

Istraživanjem je ispitivano da li postoji značajna razlika u stavu učenika o primeni korelacije između srpskog i španskog jezika u odnosu na pol učenika. Za ispitivanje razlika u odnosu na pol primenjen je t test nezavisnih uzoraka.

Na osnovu rezultata t testa prikazanih u Tabeli 3 može se zaključiti da značajna razlika postoji za tvrdnju da učenici lakše uče pesme za recitovanje na srpskom jeziku nego na stranom jeziku u odnosu na pol učenika. Učenicima muškog pola je daleko lakše da uče pesme za recitovanje na srpskom jeziku nego na španskom jeziku. Prosečne vrednosti za većinu stavki relativno su slične između učenika i učenica, pri čemu statistički testirani t vrednosti i pripadajuće p-vrednosti ($p > 0.05$) ukazuju na nepostojanje značajnih razlika između polova za većinu tvrdnji. Zaključuje se da pol učenika ne utiče značajno na većinu aspekata percepcije primene korelacije između srpskog i španskog jezika, osim u specifičnom domenu memorisanja pesama, što može ukazivati na individualne razlike u strategijama učenja jezika.

Tabela 3. *Razlike u odnosu na pol učenika*

Tvrdnje	Muški	Ženski	t	p
	(N=29)	(N=35)		
Srednja vrednost				
Korelacija između srpskog i španskog jezika olakšava mi razumevanje gramatičkih pravila.	3.13 ± 1.43	3.17 ± 0.98	-0.11	0.91
Poređenje sličnosti između srpskog i španskog jezika pomaže mi da lakše usvajam novi strani jezik – španski jezik.	3.48 ± 1.27	3.57 ± 1.28	-0.27	0.78
Korišćenje primera iz srpskog jezika tokom časa španskog jezika doprinosi da bolje razumem gradivo.	3.44 ± 1.42	3.11 ± 1.32	0.96	0.33
Učenje španskog jezika je efikasnije	3.89 ± 1.26	3.51 ± 1.29	1.19	0.23

<u>kada se upoređuje sa srpskim jezikom.</u>				
Nastavnici bi trebalo češće da koriste povezanost između srpskog i španskog jezika u nastavi.	3.93 ± 1.09	3.42 ± 1.17	1.75	0.08
Razlike između srpskog i španskog jezika mi pomažu da bolje razumem oba jezika.	3.41 ± 1.23	3.22 ± 1.49	0.53	0.59
Uspostavljanje jezičkih paralela između srpskog i španskog poboljšava moje pamćenje novih izraza.	3.68 ± 1.41	3.88 ± 1.30	-0.57	0.56
Učenje španskog jezika mi je lakše jer primenjujemo način učenja kao za učenje srpskog jezika.	3.34 ± 1.47	3.25 ± 1.42	0.24	0.81
Poređenje formi pisanja u oba jezika čini da bolje vladam tehnikom pisanja u španskom jeziku.	3.31 ± 1.36	3.20 ± 1.34	0.32	0.74
Lakše mi je da učim pesme za recitovanje na srpskom nego na stranom jeziku.	4.86 ± 0.44	4.00 ± 1.45	3.07	0.003*

*Statistička značajnost na nivou od 0.05

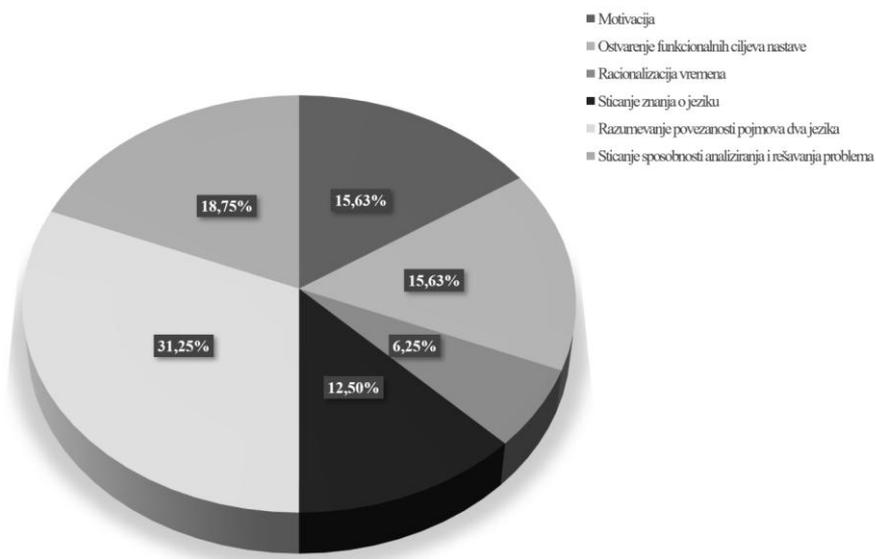
U okviru drugog dela istraživanja učestvovalo je 17 nastavnika (N=17) od čega je 16 nastavnica i jedan nastavnik (Tabela 4). Nastavnici pretežno predaju u osnovnoj školi (47.1%) i privatnoj školi jezika (29.4%). Najveći deo nastavnika imao je između 11 i 20 godina iskustva u predavanju španskog jezika (70,6%). Svi ispitanici izjavili su da primenjuju korelaciju sa drugim predmetima u nastavi, što ukazuje na široku upotrebu ovog pristupa među nastavnicima (Tabela 4). Nastavnici smatraju da je značajno primenjivati korelaciju u učenju španskog jezika (AS=1.52, SD=0.71), što potvrđuje i da je često koriste (AS=3.52, SD=0.87). Kada je reč o korisnosti različitih aspekata srpskog jezika za učenje španskog, skoro polovina nastavnika smatra da je slaganje prideva sa imenicom korisno (47,1%), dok manji broj vrednuje upotrebu glagolskih vremena (29,4%) i sintaksu rečenice (17,6%). Samo jedan ispitanik (5,9%) smatra da nijedan od navedenih aspekata nije značajan. Nastavnici imaju neutralan stav o tvrdnji da je bitnija korelacija sa engleskim jezikom u odnosu na srpski jezik (AS=2.94, SD=1.39). Pomenuti podaci potvrđuju da su ispitanici svesni značaja korelacija između srpskog i španskog jezika, posebno u domenu slaganja prideva sa imenicom, dok se ostali aspekti srpskog jezika ocenjuju kao manje ključni za efikasno učenje španskog jezika.

Tabela 4. Sociodemografske karakteristike nastavnika

		f	%
Pol	Muški	1	5.9
	Ženski	16	94.1
Gde predajete španski jezik?	Osnovna škola	8	47.1
	Srednja škola	2	11.8
	Fakultet	2	11.8
	Privatna škola jezika	5	29.4
Koliko godina iskustva imate u predavanju španskog jezika?	Manje od 5 godina	2	11.8
	Između 5 i 10 godina	2	11.8
	Između 11 i 20 godina	12	70.6
	Preko 20 godina	1	5.9
Da li primenjujete korelaciju sa drugim predmetima?	Da	17	100
	Ne	0	0
U kojoj meri smatrate da su sledeći aspekti srpskog jezika korisni za učenje španskog jezika?	Gramatički rod	0	0
	Slaganje prideva sa imenicom uz koju stoji	8	47.1
	Upotreba glagolskih vremena	5	29.4
	Sintaksa rečenice	3	17.6
	Ništa od navedenog	1	5.9

Na osnovu odgovora ispitanika može se zaključiti da nastavnici najčešće praktikuju povezanost pojmova dva jezika (31.3%) čime se ističe značaj komparativnog pristupa u nastavi. Sticanje sposobnosti analiziranja i rešavanja problema (18.8%) je još jedno od važnih umeća pri učenju jezika. Pomenuto ukazuje na to da korelacija ne doprinosi samo jezičkom razvoju, već i razvoju viših kognitivnih veština. Ostvarivanje funkcionalnih ciljeva nastave i motivacija učenika za učenje stranog jezika primenom korelativnog pristupa prisutna je u istom odnosu (15.63%). Sticanje znanja o jeziku (12,50%) potvrđuje da učenici i nastavnici prepoznaju korelaciju kao mehanizam koji olakšava usvajanje jezičkih struktura dok je primena korelacija u svrhu racionalizacije vremena rada na času – najmanje prisutna (6.25%) što je vidljivo na Grafiku 1. Rezultati pokazuju da se korelacija u najvećoj meri percipira kao sredstvo za razvoj analitičkih i metajezičkih sposobnosti.

Grafik 1. U koju svrhu nastavnik najčešće praktikuju korelaciju srpskog i španskog jezika

Na pitanje koje tematske celine najčešće korelišu vidljivo je šta su nastavnici odgovorili u Tabeli 5.

Tabela 5. Tematske celine

Jezik

Gramatika:

Učenje glagolskih vremena (6 ispitanika); konjugacija glagola; kongruencija prideva; pravila čitanja i pisanja; red reči u rečenici; glagoli (promena po licima, povratni glagoli); pokazni pridevi, prisvoji pridevi, slaganje prideva sa imenicom uz koju stoje u rodu i broju; direktni i indirektni objekat

Leksika:

Odeća; delovi tela; reči koje svoju osnovu imaju u latinskom jeziku; leksička polja

Jezička kultura

Koliko je sati, pisanje biografije

Ostalo

Isključivo međupredmetna povezivanja u delu interkulturnih elemenata: npr. geografija i španski; istorija i španski; latinski i španski

Na pitanje da li učenici poređenjem gramatike španskog i srpskog jezika bolje razumeju gramatiku španskog jezika, u pitanju otvorenog tipa, nastavnici ističu da: *učenici brže pamte i lakše usvajaju gradivo; ostvaruje se lakše i efektivnije učenje; uspostavlja se bolje razumevanje pravila i izuzetaka*. Odgovori nastavnika sugerišu na značajan pedagoški potencijal korelacije u nastavi španskog jezika.

Prednosti koje donosi primena korelacije sa nastavom srpskog jezika u učenju stranog jezika nastavnici vide u tome da učenici *lakše prihvataju ono što je novo i nepoznato, bolje razumeju i efektivnije savladavaju gramatiku, jasnije uočavaju razlike među jezicima i više su motivisani za učenje* što potvrđuje našu početne hipotezu da se učenje španskog jezika lakše usvaja korelacijom srpskog i španskog jezika.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Dobijeni rezultati anketa sprovedenih sa ciljem ispitivanja stavova učenika osnovne škole i nastavnika o značaju primene korelacije srpskog i španskog jezika, ukazuju da je u učenju španskog jezika važno povezivati pojmove srpskog i španskog jezika radi razvijanja višejezičke kompetencije učenika bazirane na sposobnosti razumevanja kako pismenog tako i usmenog izražavanja.

U skladu sa rezultatima istraživanja možemo zaključiti da i učenici i nastavnici imaju isti cilj – bolje povezivanje i učenje jezičkih obrazaca i ostvarivanje funkcionalnih ciljeva nastave. Motivisanost za učenje jezika kod učenika je veća ukoliko promišljeno oblikovanim strukturama nastavnik osmisli i realizuje čas vodeći računa o 1) nastavnoj jedinici, 2) korelaciji koja proističe iz nastavnog sadržaja, te uspostavi 3) plan rada učenja jezika, kao i 4) korelaciju na osnovu primene zajedničkih metoda predavanja i učenja jezika.

Rezultati istraživanja ukazuju na to da nastavnici smatraju da primena korelacije u nastavi španskog jezika značajno doprinosi kvalitetu učenja. Prema njihovom mišljenju, učenici brže pamte, proces učenja se ostvaruje na lakši i efikasniji način, omogućava se jasnije razumevanje gramatičkih pravila i njihovih izuzetaka, kao i uspješnije usvajanje nastavnog sadržaja u celini. Sa druge strane, učenici ističu da uspostavljanje jezičkih paralela između srpskog i španskog jezika pozitivno utiče na pamćenje novih izraza, čime se dodatno potvrđuje značaj korelativnog pristupa u nastavi stranih jezika.

Prilikom razmatranja rezultata naše analize potrebno je uzeti u obzir i ograničenja sprovedenih istraživanja. Naime, u malom broju državnih škola u Republici Srbiji izučava se španski kao drugi strani jezik, te je ovim istraživanjem obuhvaćen značajno manji broj ispitanika i učenika i nastavnika. Takođe,

istraživanje je sprovedeno u ranoj fazi učenja španskog jezika, a učenički odgovori bi bili potpuniji ukoliko bi u budućim istraživanjima bili uključeni i učenici koji duže uče španski jezik čime bi se dobila jasnija slika o postupanjima, shemama i obrascima prisutnim u srpskom jeziku koji su korisni za učenje španskog jezika. Međusobna razmena praktičnih iskustava o primeni korelacijskih časova kolega, u okviru različitih obuka, bila bi svrsishodna.

Rezultati našeg rada ukazuju na nedvosmislen značaj primene korelacije srpskog jezika i učenja španskog jezika te imaju važnu praktičnu primenu u unapređivanju nastavnog procesa i pristupa u učenju.

Sonja Pajić

Olivera Urošev Palalić

THE APPLICATION OF CORRELATION BETWEEN SERBIAN AND SPANISH IN THE TEACHING OF SPANISH LANGUAGE

Summary

One of the approaches applied in foreign language methodology to enhance teaching effectiveness is the correlation of the learner's native language with the foreign language being studied. Considering that this topic has not been extensively explored in Serbia, this study examines the significance of applying a correlational approach between Serbian and Spanish in the teaching Spanish as a foreign language and explores the benefits of such an approach in the context of language learning. The first part of the paper provides a theoretical review of the literature, while the second part presents the conducted research. The first part of the research focuses on investigating the perceptions of fifth-grade students regarding the correlation topic between Serbian and Spanish language. The second part of the research is the survey that was administered among Spanish language teachers to examine their attitudes toward the subject. To assess the impact of the correlational method, empirical research was conducted, employing descriptive statistical analysis to characterize the sample and independent t-tests to examine differences between groups. Particular attention was given to capturing the attitudes of both students of Spanish, and the teachers of this language. The initial hypothesis was that learning Spanish is easier when the content is connected with that of the subject Serbian language, and that Spanish language teachers have a positive attitude toward the application of the correlational-integrative approach. Another hypothesis is that students believe the correlation between Serbian and Spanish contributes to better acquisition of the foreign language material. The hypotheses were confirmed by the research findings. By comparing the responses of these two groups, the study provides a comprehensive picture of the linguistic correlations established between the observed languages and the participants' perceptions. The results indicate that Spanish teachers consider the correlational approach

between Serbian and Spanish to be highly valuable. Students also recognize the benefits of this approach, reporting that they can more easily remember phrases and expressions when they are compared with their native language. These findings underscore the pedagogical potential of integrating linguistic correlations in the teaching of Spanish language and support the use of targeted comparative strategies to optimize learning outcomes.

Keywords: Spanish language teaching, Serbian language, correlation, teaching approach

LITERATURA

- Abreu Márquez, E.; Cabrera González, A. C.; Vázquez Macías, N. B.; Calderón Verde, A. y Catasús Díaz, C. (2018). Un enfoque interdisciplinario a la enseñanza del español como idioma extranjero. *Arquitectura y Urbanismo*. vol. XXXIX, no. 3, septiembre-diciembre. 124–133, ISSN 1815-5898. Preuzeto sa <https://www.redalyc.org/journal/3768/376858947011/html/>
- Blanco Canales, A. (2010). Aprendizaje integrado de lengua y contenidos. Orientaciones didácticas y metodológicas. *SIDLL. Lengua y Textos*. Núm. 32, noviembre, 135–142. Preuzeto sa https://www.sidll.org/es/lengua-y-textos/consulta?field_journal_issue_value=&year%5Bvalue%5D%5Byear%5D=2010&keys=
- Jović, N. & Stanojević, D. (2008). Korelacija nastavnih sadržaja – problemi i primeri pozitivne prakse, *Tehnika i informatika u obrazovanju*. U: Golubović, D. (ured.) (2008). *Tehnika i informatika u obrazovanju*. Zbornik radova sa konferencije održanog 9–11. maja 2008. na Tehničkom fakultetu u Čačku. Čačak: Tehnički fakultet. 403–408. Preuzeto sa <https://www.ftn.kg.ac.rs/konferencije/tio08/PDF/RADOVI/406%20Jovic,%20Stanojevic%20-%20Korelacija%20nastavnih%20sadrzaja%20-%20problemi%20i%20primeri%20pozitivne%20prakse.pdf>
- Končarević, K. (2004). *Savremena nastava ruskog jezika: sadržaji, organizacija, oblici*. Beograd: Slavističko društvo Srbije.
- Mrkalj, Z. (2010). Pojam korelacije u metodici nastave. *Metodički vidici*, 1/2010, Novi Sad: Filozofski fakultet, 47–54. [Mrkalj, 3. (2010). Појам корелације у методици наставе. *Методички видици*, 1/2010, Нови Сад: Филозофски факултет, 47–54].

- Milanović, S. & Milenković, V. (2024). Inovativne metode u nastavi – korelacija srpskog jezika sa drugim nastavnim predmetima. U: Marković, S. i Živković, N. (ured.) (2024). *Književnost za decu u nauci i nastavi, Zbornik radova sa naučnog skupa* Jagodina, 2. jun 2024. Jagodina: Fakultet pedagoških nauka. 479–489. Preuzeto sa <https://doi.ub.kg.ac.rs/doi/zbornici/10-46793-kdnn23-479m/>
- Trujillo Sáez, F. (2005). La integración de lenguaje y contenidos en la enseñanza del español como segunda lengua en el contexto escolar: implementación y evaluación. *redELE, Revista electrónica de didáctica/español lengua extranjera*, número 4, 16. Preuzeto sa <https://digibug.ugr.es/handle/10481/83769>
- Vrkić Dimić, J. & Vidić, S. (2015). Korelacija i timski rad u nastavi – holistički pristup učenju i poučavanju. *Acta Iadertina*, 12/2, 93–114. Preuzeto sa <https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaiadertina/article/view/1292>

Ivana Ivanić*
Univerzitet u Novom Sadu,
Filozofski fakultet

Ema Durić**
Univerzitet u Novom Sadu,
Filozofski fakultet

UDC: 821.135.1'243:316.722]:371.671
DOI:10.19090/gff.v50i2.2590
orcid.org/0000-0001-6064-5028
orcid.org/0000-0002-5425-4634
Originalni naučni rad

INTEGRATION OF CULTURAL ELEMENTS IN THE INSTRUCTION OF ROMANIAN AS A FOREIGN LANGUAGE: STRATEGIES AND METHODS¹

This paper explores the integration of cultural elements in the instruction of Romanian as a foreign language, emphasizing the interplay between language, culture, and intercultural competence. Drawing on prior empirical research and a comparative analysis of Romanian language textbooks, the study reveals significant deficiencies in the representation of cultural content and the predominance of textual over multimodal cultural forms. Findings indicate that teachers frequently serve as the primary mediators of cultural knowledge, compensating for the lack of comprehensive cultural materials. The paper argues that authentic cultural content, particularly artistic, folkloric, and musical dimensions, must be systematically integrated into Romanian language teaching through innovative, multimodal, and student-centered approaches to foster intercultural awareness and communicative competence.

Key words: Romanian as a foreign language, cultural integration, intercultural competence, language pedagogy, textbook analysis

INTRODUCTION

The inseparable connection between culture and language suggests various research trajectories that emphasize either language or culture, their interrelationship, reciprocity, or the varying degrees of influence each factor exerts, particularly in the context of learning and acquiring foreign languages. Culture encompasses its constituent elements, which include tangible products,

* ivana.ivanic@ff.uns.ac.rs

** ema.duric@ff.uns.ac.rs

¹ This paper was written within the framework of the project *Minority Languages and Literatures in the Autonomous Province of Vojvodina – Semiotic and Cultural Resources in the Construction of Ethnic Identity (Мањински језици и књижевности у АП Војводини – семиотички и културни ресурси у изградњи етничког идентитета)*, funded by the Provincial Secretariat for Higher Education and Scientific Research. Project number: 003073688 2024 09418 003 000 000 001-01

creations, artistic works, and human performances. Thus, we can assert that the elements of culture comprise all that individuals create and utilize for communal living. Cultural elements can be categorized based on their complexity, primarily through the creation of objects, the demonstration of skills, and behaviors that are evident in lifestyle practices. Subsequently, with enhanced understanding, the interconnections among individuals, organizations, institutions, statuses, occupations, activities, and regulations (norms, laws, and customs) are elucidated, extending to more abstract and intricate cultural manifestations such as spirituality, beliefs, values, moral concepts, and the essence of existence (Branković, 2009: 25). Civilization can define culture as a compilation of diverse behavioral norms, beliefs, communication methods, and value systems—essentially, the historically evolved explicit and implicit life patterns that consistently serve as potential guides for individuals' actions and conduct within social communities, forming the basis of their institutions and worldview (Bugarski, 2005). When discussing culture in a comprehensive manner, encompassing both the material and spiritual assets of a community, it is evident that we are addressing it in three pertinent dimensions: anthropological, relating to lifestyle; civilizational, emphasizing physical and mental labor and its creative outcomes; and behavioral, concentrating on behavioral patterns (Bugarski, 2005: 15). According to Sapir, language is primarily a cultural or social product and must be understood as such. Among all cultural elements, it is reasonable to surmise that language was the first to attain a sophisticated form, and its fundamental refinement is a prerequisite for the advancement of culture in its entirety (Sapir, 1958). Claire Kramsch posits that language is profoundly connected not only to contemporary and historical cultures but also to the imaginative culture that influences individuals' decisions and actions more significantly than we might realize. Moreover, language constitutes a system of signs recognized for its cultural significance. Language represents the social identity of speakers. The prohibition of its use is perceived by its speakers as an insult to their culture and social identity. Consequently, we can assert that language embodies cultural reality (Kramsh, 1998). In the context of the interplay between culture and language in foreign language education, prior research indicates that a prevalent belief is that one of the most effective methods for acquiring a foreign language is to establish friendships with native speakers and engage in communication with them in that language. Numerous studies indicate that students ought to engage in foreign/L2 social interactions beyond the classroom setting (Kurata, 2011: 6). Multiple viewpoints on L2 learning as a social practice exist, including sociocultural theory and language socialization, both of which typically regard L2 learning as a socially constructed phenomenon through

interaction in contextual activities (Kurata, 2011: 10). Moreover, foreign and second language instruction and acquisition is unequivocally the most advanced sector of applied linguistics. The concept that language acquisition should extend beyond mere vocabulary and grammatical structures, incorporating the principle of communicative competence derived from sociolinguistics, has emerged as a more favorable objective than linguistic precision, thereby elevating the significance of culture in the learning process (Mišić Ilić, 2004: 10).

THEORETICAL FRAMEWORK: CULTURE AS A PART OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

We assert that culture must invariably be integrated into language instruction, regardless of the intended outcomes (Ivanić, Branište, 2024). Furthermore, the methods by which culture is incorporated, taught, and presented are of equal significance in all forms of foreign or second language education. Consequently, culture-oriented foreign language instruction promotes students' critical analysis of their own cultural norms as well as those of the target culture. According to the intercultural approach, acquiring a foreign language facilitates engagement with diverse values and norms, thus relativizing the universality of one's own culture. This fosters intercultural competence, encompassing the analysis and assessment of one's own culture, alongside the acknowledgment of other distinct cultures as equal and significant (Inosavljević Vučetić, Krstić, 2017: 483). This process necessitates continuous engagement and "negotiation" with other members concerning the conceptualization of shared experiences and the utilization of language (Sharifian, 2007).

Sharifian asserts that learners obtain schemas, categories, and metaphors from both linguistic and non-linguistic experiences. In this context, second language acquisition may become considerably more intricate, depending on the degree to which the cultural frameworks associated with the learner's native language intersect with those typically linked to the foreign languages. During this process, learners may encounter a minimum of four potential scenarios:

1. The second/foreign language they are acquiring does not typically represent certain cultural conceptualizations.
2. The second/foreign language possesses terms for conceptualizations that only partially correspond with those of the learners.

3. The second/foreign language conveys conceptualizations that are absent from the cultural cognition the learners initially utilize.
4. Both the second/foreign and the first/native language express analogous conceptualizations (Sharifian, 2007: 47).

Experiencing a foreign language and its associated culture constitutes an encounter with novelty and divergence, frequently eliciting stress responses such as heightened anxiety, insecurity, indecision, fear of the unknown, and skepticism regarding one's acquired knowledge. Comprehending foreign languages entails engaging with content from a different cultural community. Gardner highlights that language learning extends beyond mastering a linguistic code; it requires students to internalize words, sounds, and structures as elements of another culture. Consequently, learners' attitudes toward the target language community significantly affect their ability to incorporate elements of that language (Gardner, 1985: 6). Other scholars have contended the intricate interconnection between language and culture; while Boas primarily regarded language as a reflection of thought and culture, with only occasional direct influence, Sapir acknowledged language as a potent shaping force, recognizing its role as a creative symbolic instrument in the interpretation of experience. Effective learning necessitates that learners navigate between linguistic systems while recognizing the culture that underpins them (Morgan, Cain, 2009: 6). To fully comprehend the essence and role of language, we must examine culture. The interrelation between language and culture is so profound that cultural distinctions surface even at the syntactic level, influencing categories such as gender, animacy, number, intimacy, or formality. Language, therefore, functions less as an autonomous code and more as a representational system of cultural meaning (Brooks, 1975: 43). The integration of culture in second-language teaching is essential, since successful communication requires not only linguistic skills but also awareness of cultural norms and expectations. Beyond language acquisition, such instruction fosters intercultural understanding while engaging students through their interest in the lives and perspectives of native speakers (Chastain, 1976). In Serbia, the integration of culture into foreign language instruction currently encounters numerous longstanding obstacles. The intricate nature of this relationship indicates that the successful integration of cultural topics in foreign language education is contingent upon numerous factors, with the proficiency of educators and the caliber of textbooks and supplementary teaching resources being paramount (Pavlović, Petrović, 2018: 461). Despite considerable efforts over recent decades to enhance the inclusion of cultural topics in foreign language education,

challenges persist in their implementation, particularly concerning the teacher's role, which is a crucial aspect of this dynamic within the teaching context. Students should be able to identify various cultural patterns in classes to effectively navigate the new frameworks that impact behavior and communication (Durić, 2022: 79).

THE IMPORTANCE OF CULTURE IN ROMANIAN CLASSES

The foreign language in question is distinctive due to its multifaceted nature, as Romanian is utilized, acquired, and spoken in Serbia as a native tongue, a second language, and a foreign language. It is one of the languages spoken by national minorities in Vojvodina, predominantly utilized by Romanians in the Serbian Banat, although Romanians also reside in other regions of Serbia, particularly along the border with the neighboring country (Durić, 2024: 24). In our previous studies, including this one, we examine the Romanian language as a foreign language, which distinctly signifies a divergent methodology and research concepts that facilitate comparisons with other foreign languages and their mutual influences. The educational framework significantly underrepresents Romanian culture, especially for international students, which is particularly common in this context (Durić, 2024: 25). Consequently, it is imperative to adopt an alternative approach and transition to a more comprehensive cultural strategy. Teaching Romanian as a foreign language inevitably involves integrating the cultural dimension, since the Balkans become a symbolic construct reflected in diverse cultural and literary discourses (Ivanić, Durić, 2025) which is a very important cultural component. Thus, the rich and layered Romanian cultural heritage explains why literature and art are essential resources for language learning (Ivanić, Durić, 2025). Contemporary students anticipate a novel, modern methodology that incorporates up-to-date data concerning both educational resources and the delivery of cultural and linguistic information. Regarding instructional resources for acquiring the Romanian language, students have access solely to Romanian-language textbooks, frequently lacking exercise sheets and supplementary materials, with cultural content significantly minimized, which will be elaborated upon in the subsequent section. Beginners depend significantly on the teacher, whereas advanced learners are anticipated to possess comprehensive grammatical knowledge, proficient lexical usage, and contextual understanding of the entirety of the language material (Durić, 2024: 26). The context presents a significant challenge, especially when we discuss and teach language without considering its cultural context. Regrettably, resources such as textbooks, manuals, and workbooks

for learning Romanian as a foreign language are lacking in sufficient, informative, and up-to-date cultural content (Durić, 2024: 26). It is crucial to illustrate the importance of Romanian language teachers as foreign language educators, given the methodological and cultural sensitivities involved. The teacher serves as a mediator and initial point of contact between the two cultures, effectively presenting Romanian culture and facilitating its integration for the students, thereby ensuring that the language acquisition process occurs organically and with intent (Ivanić, Durić, 2022: 118). The teacher is tasked with identifying suitable methods and resources that facilitate the effective integration of cultural elements in Romanian language instruction, necessitating proper teacher training and relevant prior education encompassing interculturality. The integration of cultural components in language instruction is predominantly facilitated by textbooks, worksheets, manuals, and dictionaries that incorporate cultural elements within their curricula (lessons, exercises, assessments), which is essential for effective intercultural education (Ivanić, Durić, 2022: 119). Ultimately, it is imperative to facilitate the incorporation of the aforementioned elements into instructional practices and educational resources, particularly when the foundational teaching materials are either entirely devoid of these elements or lack them to an adequate degree.

RESEARCH FINDINGS ON CULTURE IN ROMANIAN CLASSES

This section will present all current findings related to Romanian culture, cultural elements in Romanian language instruction, and interculturality, which serve as the foundation for subsequent research on these subjects. Cultural elements present a challenging aspect in the instruction of Romanian as a foreign language, beginning with the quality of textbooks and educational resources. In 2022, research was undertaken, serving as the foundation for more comprehensive studies and the composition of a monograph on the didacticization of cultural elements in Romanian language textbooks for foreign learners in the subsequent year. The study focused on analyzing the content and evaluating the representation of cultural elements in textbooks for learning Romanian as a foreign language at the Faculty of Philosophy in Novi Sad (Ivanić, Durić, 2022: 114). It involved the examination of six textbooks to assess the extent of cultural representation across selected categories (landmarks, tourism, education, art, tradition, and sport) and the manner in which these elements are presented within the texts (Ivanić, Durić, 2022: 119). An initial study was undertaken regarding the form and content of cultural elements in the context of learning Romanian as a foreign language, with all data sourced from the same corpus of textbooks (refer to Table 1).

<i>Book title</i>	<i>Author</i>	<i>Year of Publication</i>	<i>Publisher</i>
Limba română – Manual pentru studenți străini, Anul pregătitor – Semestrul I	Grigore Brâncuș, Adriana Ionescu, Manuela Saramandu	2003	Editura Universității din București
RLS Româna ca limbă străină, Caiete didactice, A1+	Elena Platon	2012	Editura Casa Cărții de Știință
Manual de limba română ca limbă străină (RLS) A1–A2	Elena Platon, Ioana Sonea, Dina Vilcu	2012	Editura Casa Cărții de Știință
Puls – Manual de limba română pentru străini, Curs A1–A2	Daniela Kohn	2009	POLIROM
Cours de langue roumaine	Boris Cazacu, Clara Georgeta Chiosa, Valeria Guțu Romalo, Matilda Caragiu Marioțeanu, Sorina Bercescu	1978	Editura didactică și pedagogică București
Limba română pentru străini nivel A1–A2	Cristina Dafinoiu, Veronica Nedelcu, Laura Pascale, Lucia Opreanu	2020	Editura Eurodidactica

Table 1. Textbook corpus for the preliminary survey on cultural elements

The primary findings from the initial research of this nature affirm the author's observations, specifically that cultural elements are inadequately represented in the aforementioned textbooks for learning Romanian as a foreign language. All data were categorized according to their frequency of occurrence across various tasks and lessons, facilitating a comparative analysis to illustrate the overall representation of cultural elements in the teaching material, which also served as the research model for the subsequent monograph. The initial research focused on cultural elements, specifically the names of renowned individuals (athletes, artists, historical figures), landmarks in Romania (historic buildings, monuments, streets, etc.), traditions and customs (national cuisine, lifestyle, beliefs, etc.), prominent tourist destinations (resorts, hotels, natural resources, etc.), as well as proverbs, quotes, and folk songs that constitute the oral and written culture of the Romanian populace (Ivanić, Durić, 2022: 120). Initial research on form and content revealed inconsistencies and deficiencies. The cultural elements were categorized based on their form and content as follows:

1. Text (shorter, longer)
2. Image (photo, illustration)
3. Image and text (an assembly of imagery and text that more accurately elucidates a particular cultural subject)
4. Quotation (sayings, proverbs, brief excerpts from literature) (Ivanić, Durić, 2022:123).

According to the preliminary research data, cultural elements predominantly appeared in textual format (52.9%), with a majority in shorter text (75.6%), whereas longer text and quotations were considerably less prevalent (24%). Pictorial representations in textbooks predominantly appeared as images (82%), followed by illustrations (12.7%), and least frequently as a combination of image and text (4.4%) (Ivanić, Durić, 2022: 127). The content of cultural elements was delineated through the preliminary categories, revealing that the predominant category, surpassing *Landmarks* (24.5%) and *Tradition* (21.3%), is *Art* (37.4%), primarily due to its inclusion of all forms of artistic expression found in literature. The categories with the least representation were *Education* (0.4%) and *Sport* (0.3%), a notable finding (Ivanić, Durić, 2022: 127). In the preliminary research, we began to classify the textbooks based on the form and content of the identified cultural elements, revealing varying percentages among the texts. It became evident that certain textbooks contained minimal cultural elements, indicating an unequal distribution and potentially flawed conclusions regarding their prevalence. This discrepancy prompted a more comprehensive investigation on the subject, as detailed in the monograph.

The analysis of the relationship between culture and language, particularly concerning the Romanian language and culture in the specified monograph, required the assembly of a complex corpus. The pertinent textbooks primarily comprised older editions in various foreign languages, which were exceedingly challenging to locate in both printed and digital formats (Ivanić, Durić, 2023: 47). The foundational corpus for the analysis of cultural elements comprised textbooks and manuals for learning Romanian as a foreign language from various countries (Bulgaria, Russia, Germany, Hungary, Portugal, Spain, Italy, France, the Czech Republic, the United Kingdom, and the United States of America), alongside Romanian publications that constituted the corpus of prior research. The entire corpus encompassed materials ranging from levels A1-A2 to B1 (refer to Table 2) (Ivanić, Durić, 2023: 48). Table 2 presents all the titles utilized for research in the composition of the monograph, excluding those from prior work to prevent redundancy.

<i>Book title</i>	<i>Author</i>	<i>Year of Publication</i>	<i>Publisher</i>
ABC pentru România; Manual de limba română pentru străini Avansați	Otilia Hedeșan, Elena Jebelean, Florentina Leucuția	2012	Tipografia Partoș
Bun venit în România! Manual de limba română pentru străini - Începători	Otilia Hedeșan, Elena Jebelean, Florentina Leucuția	2012	Tipografia Partoș
Bun venit în România! Manual de limbă română și de orientare culturală pentru străini	Otilia Hedeșan, Elena Jebelean, Florentina Leucuția, Nicoleta Mușat, Dana Percec, Corina Popa	2008	MIRTON
Colloquial Romanian – The Complete Course for Beginners – Third Edition	Dennis Deletant, Ramona Gönczöl- Davies	2002	Routledge
Il romeno senza sforzo	Vincent Iluțiu	2002	Assimil Italia
Introduction to Romanian	George O. Seiver	1953	Hafner Publishing Company
Kezdők román nyelvkönyve	Helen Davies	2021	Holnap Kiadó
Le roumain – Langue, Littérature, Civilisation	Valeriu Rusu	1992	OPHRYS
Le roumain sans peine	Valeriu Rusu	1989	Assimil France
Limba română – Curs superior	Zaiunčkovski Jurij Petrovič, Repina Tamara Aleksandrovna	1989	Высшая школа
Limba română de bază. Manual pentru studenții străini	Ana Dorobăț , Mircea Fotea	1999	Institutul European
Limba română=Limbă străină; Curs intensiv pentru studenții străini din anul pregătitor	Nicoleta Mihaela Ștefan	2013	Editura Universitaria
MANUAL DE LIMBA ROMÂNĂ pentru adulții Beneficiari de Protecție Internațională în România și Străini din afara Uniunii Europene – Nivel A1, A2, B1	Andreea Floari, Daniela Muntean, Daniela Stoicescu, Ioana Barbu	2019	Fundația Schottener Servicii Sociale

Metodo Pratico da Lingua Romena	Fernando V. Peixoto da Fonseca	1944	Editorial Gleba
Parlons roumain – Langue et culture	Gilbert Fabre	1991	L'Harmattan
ПРАКТИЧЕСКИЙ КУРС РУМЫНСКОГО ЯЗЫКА	A. C. САДЕЦКАЯ	1962	ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ
Quiero Aprender Rumano – Vreau să Învăț Româna – La Guía de Rumano en español	David Martínez Montero	2006-2007	DMM
Romanian Reference Grammar	Cristina N. Hoffman	1989	U.S. Department of State Foreign Service Institute
Romanian Verb Handbook	Ronald Feldstein	2004	Indiana University Press
Romanian grammar	Dana Cojocaru	2003	SEELRC
Romanian: An Essential Grammar	Ramona Gönczöl- Davies	2008	Routledge
Román nyelvkönyv – nemzeti tankönyvkiadó	Lucia Borza	1997	Regisztr Kiadó és Nyomda Kft
Román nyelvtan alaktan	Jeno Farkas	2019	Palamart Könyvkiadó
Română cu sau fără profesor	Liana Pop	1991	Echinox
Rumano de cada día – Româna de fiecare zi	Stan Nechifor, Javier Lorente	2007	Difusión, Centro de Investigación y Publicaciones de Idiomas
Rumunština pro samouky	Jiri Felix	1965	SPN
Rumänisch – Wort für Wort	Jurgen Salzer	2012	Reise Know-How
Teach Yourself Romanian	Martin Murrell & Virgiliu Ștefănescu- Drăgănești	1970	Hodder & Stoughton
Teach Yourself Romanian	Dennis Deletant, Yvonne Alexandrescu	2003	Hodder Headline

Учебник Румынского языка	Заюнчковский, Ю. П., Николеску, Т., Репина, Т. А.	1982	Высшая школа
Учебник по румынски език	Бужорел Испас	1984	Наука и изкуство
VITAMINA Română ca limbă străină – limbaj general și medical culegere de exerciții pentru nivelurile A1, A2, B1	Daniela Kohn, Diana Voc-Sînmărghițan, Daniela Șilindean	2018	Editura Victor Babeș

Table 2. Textbook corpus for the concluding survey on cultural elements (monograph)

The greatest number of recorded cultural elements is found in two publications: *Limba română – Curs superior*, written in Russian (13.1%), and *Cours de langue roumaine*, written in French (12.5%). All remaining titles exhibit markedly lower representation percentages, with moderate values (4-6%) for several titles: *ПРАКТИЧЕСКИЙ КУРС РУМЫНСКОГО ЯЗЫКА*, *Română cu sau fără profesor*, and *Manual de limba română ca limbă străină (RLS) A1–A2*. Additionally, several titles lack any cultural elements (Romanian Verb Handbook, *Limba română=Limbă străină*, *Curs intensiv pentru studenții străini din anul pregătitor*, and *Kezdők román nyelvkönyve*), while others include a single element from one of the categories (Ivanić, Durić, 2023: 56). The predominance of the text format over all other forms is evident in the larger sample, highlighting the supremacy of textual material compared to other categories. The Image form category is markedly underrepresented in textbooks relative to Text, even when including its subcategories (Ivanić, Durić, 2023: 60). The analysis focused exclusively on culturally relevant images, excluding all other pictures, photographs, or illustrations, while all texts were thoroughly read and analyzed to identify and categorize cultural elements. Among these form categories, *Short text* (62%) and *Image* (72%) are predominant. A broader sample allowed for a comparative analysis by categories of form, revealing that no textbooks incorporated cultural elements across all content categories; rather, one category (text or image) typically predominated, accompanied by specific elements in associated subcategories. The most prevalent situations involve the absence of elements across nearly all categories, while the overall percentage is predominantly influenced by the textbooks containing the highest number of recorded elements. The sample of textbook editions encompassed titles from 1944 to 2021, necessitating a classification into older and newer editions (post-2000) to analyze the disparities in the number of cultural elements present in each edition.

The newer editions exhibit a reduced quantity of text form elements due to the uneven distribution of cultural components in the overall sample, while slightly over half of the elements are presented as images, which is anticipated, though not universally applicable to all elements (Ivanić, Durić, 2023). The inventory of textual and pictorial formats has been augmented for the objectives of this comprehensive research. The predominant textual forms are *Excerpt from a literary work* (20%), *Informative text* (19%), and *Explanation in the task* (15%), in comparison to the others². The predominant image formats are *Black and White Photography* (21%) and *Color Photography* (15%), while the content distribution includes *Photographs of Landmarks* (18%), *People* (8%), *Objects* (7%), and *Nature* (5%) relative to other categories³ (Ivanić, Durić, 2023). A more extensive sample, featuring situational descriptions and specific details, yielded a broader compilation of general content categories compared to the preliminary research, which includes *Landmarks and Localities*, *Geographical Data*, *Historical Data*, *Civilization and Society*, *Literature*, *Art (all categories)*, *Media*, *Tradition and Customs*, *Lifestyle*, and *Sport and Recreation*⁴. The *Literature* category is the most prominent at 37%, whereas the *Landmarks and Localities* category is nearly half as represented at 19%. The category *Traditions and Customs* rank third at 15%, while *Historical Data* occupies the last position among high or medium representation at 10%. The remaining categories (*Civilization and Society*, *Geographical Data*, *Art*, *Media*, *Lifestyle*, and *Sport and Recreation*) exhibit percentage representation between 5% and 1% in the overall sample⁵. (Ivanić, Durić, 2023: 146). The predominant category in recent textbook editions is *Landmarks and Localities*, succeeded by *Traditions and Customs*. The *Literature* documenting the highest values in the general sample indicates an average, suggesting a significantly greater variety of literary forms in older editions (Ivanić, Durić, 2023: 193). In the overall sample, the primary category of text content is *Literature* (35%), succeeded by moderate representations in *Society and Tradition* (7.8%), *History* (7.3%), *Language* (6.3%), *Media and Press* (5.3%), and *Tourist Guide* (4.5%)⁶. The predominant categories of image content are *Geography*

² The entire list and graphs can be found in the monograph “Didaktizacija elemenata kulture u udžbenicima rumunskog jezika kao stranog jezika“ (Ivanić, Durić, 2023), as well as comparisons between different years of publication as well as among publications in other foreign languages.

³ Ibid.

⁴ Further information regarding the categorization and their significance is available in the referenced monograph.

⁵ Ibid.

⁶ The comprehensive list of general categories of text content and comparisons of both general and

(11%), *Architecture and Landmarks* (10%), *Society and Tradition* (8.5%), and *Food and Beverage* (7.8%), relative to other categories⁷. In conclusion, based on the research conducted for this monograph, we identify that the most exemplary resources for cultural content are Romanian language textbooks designed for teaching Romanian as a foreign language, as they encompass all categories to varying extents, with the exception of one textbook that lacks such elements (Ivanić, Durić, 2023: 268). The prevailing values within specific categories, as observed in textbooks in other languages (Russian - Literature, Hungarian - Lifestyle, French - Historical Data), exert minimal influence on the trend of element representation and consistency across all categories, unlike the situation with textbooks in the Romanian language (Ivanić, Durić, 2023: 268). The content format of Traditions and Customs is predominantly located in Romanian language textbooks, which is anticipated; however, we must not presume this exclusively. The primary issue identified in these two studies on cultural elements is the absence of a comprehensive form and category for Image and Text, which is deemed the most desirable and informative category, potentially encompassing all that a cultural topic can provide per lesson (Ivanić, Durić, 2023).

Based on data from prior studies, Durić (2024) examined students' perceptions of cultural elements in the teaching of Romanian as a foreign language in her master thesis, revealing that learners recognized the teacher as the primary and most effective source of cultural knowledge. The study demonstrated that cultural exposure during lessons positively influenced students' attitudes toward Romanian culture, reshaping their linguistic experience and fostering intercultural awareness. However, findings also indicated a disparity between the cultural content in textbooks and that offered by instructors, highlighting the insufficient integration of culture in Romanian language materials and the persistence of biases that influence students' understanding of Romanian culture.

In the following year, the authors (Ivanić, Durić, Braniște, 2025) concluded a study that focused on integrating culturological dimensions into Romanian language courses in Serbia from an intercultural perspective, using Byram's model of intercultural competence (ICC) alongside Critical Discourse Analysis (CuDA). The results indicated a significant dominance of descriptive and normative discourse types, while intercultural dimensions were notably underrepresented (Ivanić, Durić, Braniște, 2025). The study underscored the necessity for more reflective, student-centered, and multimedia-based activities to

individual samples is available in the monograph.

⁷ Ibid.

promote intercultural competence and awareness since critical cultural awareness signifies the ability to evaluate cultural viewpoints, practices, and artifacts through a well-reasoned, reflective, and principled lens (Ivanić, Durić, Branšte, 2025).

Following the aforementioned research and the emphasized necessity for cultural inclusion in the instruction of Romanian as a foreign language, the authors commenced this year the initial phase of a series of investigations into distinct cultural elements and their impact on the perception of Romanian culture, as well as on potential advantages in the pedagogical process. The initial research incorporated music and musical elements as components of the cultural repertoire, anticipating that this cultural facet is profoundly rich, significant, and advanced within Romanian culture, yielding extensive positive impacts on interculturality. The research commenced within a comparable theoretical framework to the previously mentioned studies, involving an examination of the professional methodological corpus utilized in Romanian language instruction (texts, manuals, dictionaries, and supplementary materials). The preliminary review concluded that the research will be unsuccessful due to the absence of concrete data on musical elements necessary for examining the cultural dimension in language instruction. In the corpus of 16 textbooks designed for learning Romanian as a foreign language, spanning levels A1 to B2, a comprehensive review of all lessons revealed a near-total absence of musical elements. These findings further compelled us to advance this discovery and to present it as significant. The complete collection of textbooks is located in the table (refer to Table 3), accompanied by the presentation of several work methods intended for this research (refer to Tables 4, 5, and 6). Furthermore, we will visually illustrate various instances in literature where music is referenced in this context, aiming to advance our analysis by at least one method.

<i>Book title</i>	<i>Author</i>	<i>Year of Publication</i>	<i>Publisher</i>
ABC pentru România; Manual de limba română pentru străini Avansați	Otilia Hedeșan, Elena Jebelean, Florentina Leucuția	2012	Tipografia Partoș
Bun venit în România! Manual de limba română pentru străini - Începători	Otilia Hedeșan, Elena Jebelean, Florentina Leucuția	2012	Tipografia Partoș

Bun venit în România! Manual de limbă română și de orientare culturală pentru străini	Otilia Hedeșan, Elena Jebelean, Florentina Leucuția, Nicoleta Mușat, Dana Percec, Corina Popa	2008	MIRTON
Limba română=Limbă străină; Curs intensiv pentru studenții străini din anul pregătitor	Nicoleta Mihaela Ștefan	2013	Editura Universitaria
MANUAL DE LIMBA ROMÂNĂ pentru adulții Beneficiari de Protecție Internațională în România și Străini din afara Uniunii Europene – Nivel A1, A2, B1	Andreea Floari, Daniela Muntean, Daniela Stoicescu, Ioana Barbu	2019	Fundația Schottener Servicii Sociale
Limba română – Manual pentru studenți străini, Anul pregătitor – Semestrul I	Grigore Brâncuș, Adriana Ionescu, Manuela Saramandu	2003	Editura Universității din București
RLS Româna ca limbă străină, Caiete didactice, A1+	Elena Platon	2012	Editura Casa Cărții de Știință
Manual de limba româna ca limbă străină (RLS) A1–A2	Elena Platon, Ioana Sonea, Dina Vilcu	2012	Editura Casa Cărții de Știință
Puls – Manual de limba română pentru străini, Curs A1–A2	Daniela Kohn	2009	POLIROM
Limba română pentru străini nivel A1–A2	Cristina Dafinoiu, Veronica Nedelcu, Laura Pascale, Lucia Opreanu	2020	Editura Eurodidactica
VITAMINA Română ca limbă străină – limbaj general și medical culegere de exerciții pentru nivelurile A1, A2, B1	Daniela Kohn, Diana Boc-Sînmărghișan, Daniela Șilindean	2018	Editura Victor Babeș

LIMBA ROMÂNĂ PENTRU STRĂINI NIVEL B1-B2	Cristina Valentina Dafinoiu, Veronica Cristina Nedelcu, Laura Elena Pascale, Lucia Opreanu	2021	Total Publishing
Manual de limba româna ca limbă străină Puls B1-B2 Curs	Daniela Kohn	2012	POLIROM
Manual de limba româna ca limbă străină Puls B1-B2 Exerciții	Daniela Kohn	2012	POLIROM
Manual de limba româna ca limbă străină Nivel A1-A2	Iuliana Wainberg- Drăghiciu	2018	Aeternitas
Manual de limba româna ca limbă străină Nivel B1-B2	Iuliana Wainberg- Drăghiciu	2018	Aeternitas
Limba română: Manual pentru adulți, reprezentanți ai minorităților naționale: Nivelul A1	Alexandra Barbăneagră	2024	Bons Offices SRL

Table 3. Textbook corpus incorporated in cultural studies - Musical elements and music as components of learning Romanian as a foreign language

Book Title	Author	Page Nr.	Book Section	Musical Element Type	Description	Purpose in Book	Activity Type	Frequency
ABC pentru România Manual de limba română pentru străini Avansați	O. Hedeșan, E. Jebelean, F. Leucuția	0	0	0	0	0	0	0
Bun venit în România Începători	O. Hedeșan, E. Jebelean, F. Leucuția	0	0	0	0	0	0	0
Bun venit în România! Manual de limbă română și de orientare culturală pentru străini	O. Hedeșan, E. Jebelean, F. Leucuția, N. Mușat, D. Percec, C. Popa	0	0	0	0	0	0	0

Limba română=Limbă străină; Curs intensiv pentru studenții străini din anul pregătitor	N. M. Ștefan	0	0	0	0	0	0	0
Manual de Limba Română—Nivel A1, A2, B1	A. Floari, D. Muntean, D. Stoicescu, I. Barbu	178	3	0	Brief description of styling, including two singers	Vocabulary Learning, Storytelling	Writing (passive)	1
Limba română – Manual pentru studenți străini, Anul pregătitor – Semestrul I	G. Brâncuș, A. Ionescu, M. Saramandu	0	0	0	0	0	0	0
RLS Româna ca limbă străină, Caiete didactice, A1+	Elena Platon	0	0	0	0	0	0	0
Manual de limba română ca limbă străină (RLS) A1–A2	Elena Platon, Ioana Sonea, Dina Vîlcu	163	3	Listening task, Writing task	Biographical notes about George Enescu	Vocabulary Learning	Listening, Writing (passive)	1
Puls – Manual de limba română pentru străini, Curs A1–A2	Daniela Kohn	65	1	Listening task, Writing task	Text mentioning Gărâna Jazz festival and festival poster	Vocabulary Learning	Listening, Writing (passive)	1
Limba română pentru străini nivel A1–A2	C. Dafinoiu, V. Nedelcu, L. Pascale, L. Opreanu	0	0	0	0	0	0	0
VITAMINA A1, A2, B1	D. Kohn, D. Boc-Simmărghitan, D. Șilindean	0	0	0	0	0	0	0
LIMBA ROMÂNĂ PENTRU STRĂINI NIVEL B1-B2	C.V. Dafinoiu, V. C. Nedelcu, L. E. Pascale, L. Opreanu	78 79	1	Reading task, Quizz	Biographical notes about George Enescu	Vocabulary Learning	Listening, Writing (passive)	1
Manual de limba română ca limbă străină Puls B1-B2 Curs	Daniela Kohn	0	0	0	0	0	0	0

Manual de limba română ca limba străină Puls B1-B2 Exerciții	Daniela Kohn	0	0	0	0	0	0	0
Manual de limba română ca limbă străină Nivel A1-A2	Iuliana Wainberg Drăghiciu	0	0	0	0	0	0	0
Manual de limba română ca limbă străină Nivel B1-B2	Iuliana Wainberg Drăghiciu	0	0	0	0	0	0	0
Limba română: Manual pentru adulți, rep. ai min. naț.: Nivelul A1	A. Barbăneagră	107	3	Song, Listening task, Writing task, Memory game	Listening to the song “Bucurați-vă, prieteni” and remembering verses; Finding information about authors of the song	Vocabulary Learning, Engagemen, Culture	Listening, Writing (passive), Remembering, Active listening (active)	

Table 4. Research methodology for musical analysis—fundamental steps

Table 4 presents all the textbooks utilized for this research. Some textbooks, as previously noted, contain references to Romanian music, musicians, composers, or musical events. Following the identification of elements, the research should encompass their classification according to the page number and section of the textbook (with sections denoting the textbook's divisions: beginning, middle, and end, serving as reference points for locating the elements), the type of musical element (e.g., song, chant, rhythm activity, rhythm exercise, listening task, etc.), the element's description (including the exercise description, title of the song or dance utilized), the textbook's objective (such as vocabulary, pronunciation, phonological awareness, culture, engagement, etc.), the activity type (passive, active, creative), and the frequency of the exercise (including repetition or occurrence of the exercise type). Additionally, the musical elements were intended to be categorized in order to assess the frequency of all classifications (songs, rhymes, rhyme games, listening tasks); however, due to insufficient data, this step could not be fully implemented. Consequently, a comparative analysis using bar charts, pie charts, or frequency tables was not conducted. Instead, illustrative examples are presented in a descriptive table (see Tables 5 and 6).

The documented exercises are unsuitable for the research objective because they do not contribute to language acquisition or (inter)cultural competencies through music-based exercises or lessons. The information is frequently presented out of context, fails to engage students actively, and does not relate these cultural elements to the subject matter. The task from the textbook "Limba română: Manual pentru adulți, representatives of national minorities: Nivelul A1" includes an effective approach that uses music and musical elements to stimulate student interest and encourage active exploration of music. The assignment also serves as a beneficial exercise for memorizing the text, as it builds on prior knowledge at the A1 level and includes independent research on the song's authors. In addition, excerpts from textbooks will be provided to illustrate the designated tasks, along with selected examples of other textbook activities that incorporate musical formats in some capacity. These examples are included as representative instances relevant to this type of research, although further analysis of this data was not possible (see Figures 1, 2, and 3).

Type of Musical Element	Count
Songs	1
Rhymes	0
Rhythm Games	0
Listening Tasks	4

Table 5. Descriptive analysis for the proposed methodology in music studies

	Vocabulary	Pronunciation	Culture	Total
Songs	1	0	1	2
Rhymes	0	0	0	0
Listening Tasks	4	0	0	4
Rhythm Exercises	0	0	0	0
Total	5	0	1	6

Table 6. Contingency table analysis for the proposed methodology in music studies

177
U5

Lección 2 Stilul vestimentar 2

Descrie stilul următoarelor personaje!
Poți folosi interactivul pentru a afla mai multe informații despre persoanele din din imagini!

Maria Tănase

Dela Matache

Mă bucur de copilul meu!

Mă bucur de familia mea!

Mă bucur ... (Continuați!)

Mă bucur că vorbesc româna!

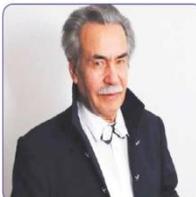
Mă bucur de părinții mei!

Mă bucur de rudele mele!

8 **Audiată cântecul „Bucurați-vă, prieteni...!”.**
<https://www.youtube.com/watch?v=V4HP1MU0rmQ>

9 **Memorați versurile din cântec.**
Eu mă grăbesc. Tu te grăbești. El se grăbește.
Îmbătrănesc. Îmbătrănești. Îmbătrănește...
Bucurați-vă, prieteni, de prieteni și de trați...

10 **Selecți (din surse accesibile) informații succinte despre autorii piesei audiate: poetul Dumitru Matcovschi și compozitorul Ion Aldea-Teodorovici.**

Dumitru Matcovschi

Ion Aldea-Teodorovici

CE FACEM ZI DE ZI 107

Figure 1. Examples from textbooks: 1. Manual de Limba Română—Nivel A1, A2, B1 and 2. Limba română: Manual pentru adulți, rep. ai min. naț.: Nivelul A1

lieduri în limba germană. Era un invitat permanent la palatul regel, unde lua parte la sețele muzicale organizate de regiuni.

Din primii ani ai secolului al XX-lea datează compozițiile sale mai cunoscute, cum sunt cele două *Rapsodii Române* (1901-1902), *Suite Nr. 1 pentru orchestră* (1903), prima sa *Sinfonie* (1905), *Sapte cântece* (1908). Activitatea sa muzicală alternă: între București și Paris și întreprinde turnee în mai multe țări europene.

În anii Primului război mondial rămâne în București continuându-și activitatea artistică. În 1915, are loc prima ediție concursului de compoziție „George Enescu”, în cadrul căruia compozitorul oferă câștigătorilor, din veniturile proprii, sume c bani generoase, precum și șansa interpretării acestor piese în concert.

După război își continuă activitatea în Europa și face mai multe călătorii în Statele Unite ale Americii, unde dirijează orchestra din Philadelphia (1923) și New York (1938).

Activitatea sa pedagogică este de o importanță considerabilă. Printre elevii săi se numără și Yehudi Menuhin, virtuoz cu profundă cultură umanistă, cel care a păstrat un adevărat cult și o profundă afecțiune pentru Enescu, considerându-l părinte său spiritual.

Între anii 1921 și 1931, lucrează la opera *Oedip*, monumentală creație dramatică și muzicală, care ebie în ultimii ani început să se impună pe scenele teatrelor de operă din lume. O dedică Mariei Rosetti (fostă Cantacuzino), cu care se va căsători mai târziu. Premiera operii a avut loc la Paris pe 13 martie 1936 și s-a bucurat de un succes imediat. *Oedip* se inspiră din ze două piese găsite din ciclul de tragedii ale lui Sofocle, *Oedip la Colonos* și *Oedip rege*. Cariera internațională a operii a fost întreruptă de declanșarea celui de al Doilea Război Mondial. Opera și-a păstrat însă popularitatea în România, fiind de m multe ori montată în timpul *Festivalului Internațional „George Enescu”* din București, premiera românească datând din 1958. I ultimii 20 de ani, se observă un puternic revivament al operii, prin montări în mai multe țări ale lumii.

În ultimii ani ai vieții a compus *Cartelul de coarde Nr. 2*, *Sinfonia de Camera pentru douăsprezece instrumente soliste*, desăvârșit poemul simfonnic *Vox Maris*, *Simfonia Nr. 4* și *5*, rămase neterminate.

Odată instaurată dictatura comunistă, George Enescu s-a autoexilat definitiv în Paris, unde s-a stins din viață în noaptea dintre 3 și 4 mai 1955. A fost înmormântat în cimitirul Père Lachaise din Paris, într-un cavou de marmură albă.

C. George Enescu (1881 - 1955)

George Enescu a fost compozitor, violonist, pedagog, pianist și dirijor. Este considerat cel mai important muzician român. George Enescu, născut la 19 august 1881, în județul Botoșani, a fost pasionat de muzică încă din copilărie, începând să cânte la vioară la vârsta de 4 ani, iar la vârsta de 5 ani a apărut în primul său concert și a studiat compoziția sub îndrumarea lui Eduard Caudella. Primele îndrumări muzicale le primise de la părinții săi și de la un vestit lăutar, Nicolae Chioru: „*Erăm, dacă-mi amintesc bine, un copil oltar și chiar destul de conștiincios. La patru ani știam să citeș, să scriu, să adun și să scad. Nu era meritul meu, căci îmi plăcea învățătura și aveam groază de aproape toate jocurile, mai cu seamă de cele brutale; le găseam neobișnute, având simțământul că pierd timpul, fugeam de zgomot și de vulgaritate, iar mai mult decât orice simțeam un fel de spaimă înăscută în fața vieții. Cădat copil, nu!*” - Bernard Gavoty, *Amințile lui George Enescu*

Între anii 1888 și 1894 studiaza la Conservatorul din Viena. Se încadrează rapid în viața muzicală a Vienei, concertele sale, în care interpretează compoziții de Johannes Brahms, Pablo de Sarasate și alții, entuziasmând presa și publicul, deși avea doar 12 ani. După absolvirea Conservatorului din Viena cu medalia de argint, își continuă studiile la Conservatorul din Paris, între anii 1895 și 1899. În 1898, debutează în calitate de compozitor în cadrul Concertelor Colonei din Paris cu *suita simfonică Poema Română*. În același an, începe să dea lecții și recitaluri de vioară la București: Admirații Regina Elisabeta a României, era deseori invitat să interpreteze piese pentru vioară la Castelul Peleș din Sinaia. Enescu a pus pe muzică câteva dintre poemele reginei, dând naștere mai multor

10 punct

Puneți enunțurile de mai jos în ordinea în care apar în text:

1. Prima compoziție enesciană a fost interpretată în concertele de la Paris.
2. Încă din copilărie, George Enescu știa să cânte foarte bine la pian și la vioară.
3. Adolescentul impresionează imediat publicul vienez.
4. Concursul care îi poartă numele datează din 1915.
5. Copilului nu-i plăcea să se joace.
6. Compozitorul moare departe de casă.
7. Ce profesor, Enescu reușește să rămână în sufletul unor elevi celebri.
8. În țară, George Enescu este un preferat al casei regale.
9. Inspirându-se din tragediile lui Sofocle, Enescu lasă moștenire cea mai elaborată compoziție muzicală.
10. Cele mai importante opere ale artistului au fost compuse la începutul secolului al XX-lea.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.

Figure 2. Example from the textbook LIMBA ROMÂNĂ PENTRU STRĂINI NIVEL B1-B2

suggestions. Contemporary technologies facilitate the introduction to the life of different cultures; specifically, through music and its elements, one can gain insights into Romanian culture, representing a singular aspect of cultural education and the acquisition of competencies that foster interculturality. Upon examining the existing literature regarding the acquisition, development, maintenance, and cultivation of cultural competencies through the integrated instruction of the Romanian language and culture, we will subsequently present a series of recommendations in the form of strategic actions in this domain, informed by the authors' experiences and those of other researchers, which would undoubtedly be applicable to the instruction of other foreign languages and cultures.

STRATEGIES AND RECOMMENDATIONS FOR DEVELOPING (INTER)CULTURAL COMPETENCIE

By incorporating cultural elements into Romanian language learning materials, we can remedy the absence of such elements, which requires a competent and professional methodology. Some authors contend that the cultural repertoire currently available for learning Romanian as a foreign language is overlooked, despite the presence of original and innovative approaches to contemporary cultural trends, particularly in Romanian cinematography (Bârlea, 2018: 116). These elements could be effectively integrated into foreign language instruction, representing merely one of numerous proposals for cultural engagement, alongside media (newspapers, magazines, radio, television, podcasts, social networks, etc.), art (film, music, literature, theater, adaptations of Romanian literature in acting workshops, i.e., role-playing in a foreign language, etc.), and new technologies (applications in a foreign language relevant to students, platforms for language and culture acquisition, blogs, video games, quizzes for language learning, language puzzles, and associations, etc.) (Durić, 2024: 26). This creative activity can be successfully applied even with elementary learners of Romanian, as it fosters not only logical thinking and structured expression, but also cultural awareness, tolerance, and curiosity toward different ways of life. By engaging with cultural content in a guided manner, students move beyond mechanical reproduction of information and develop a more reflective and meaningful understanding of the target culture (Branîşte, 2022: 89).

Although the books were rich in cultural elements, this alone would not suffice to elucidate everything for the students. The teacher's role is paramount, and the texts should ideally provide links to relevant pages, chat rooms, blogs, and vlogs that address the cultural topic presented in the lesson. Additionally, links

directing to cultural information beyond the book that incorporate activities (such as repetition, listening, creative writing, etc.) would enhance students' sense of empowerment and facilitate (inter)cultural competencies. If we integrate these elements into tasks similar to those found in textbooks, our discussions would cover topics like museums, galleries, and cultural sites. This format would involve texts on specified topics, including site presentations accompanied by relevant photographs and hyperlinks for further information, followed by tasks that facilitate active recall and comparison with analogous data from the student's native culture, while allowing personal evaluation. All of the aforementioned is undoubtedly relevant, with specific modifications, to every cultural subject.

The *Image and Text* form category, embodying a hybrid between two modalities, effectively facilitates the reliable transmission and retention of comprehensive cultural information within a specific context in students' long-term memory. It has demonstrated itself as the most significant yet susceptible among the materials for learning Romanian as a foreign language, undoubtedly serving as the foremost exemplar of the aforementioned proposal, irrespective of the cultural subject matter addressed. In the development of this category, particularly in composing textbooks for learning Romanian as a foreign language (or foreign languages in general), it is essential to consider several factors, primarily the textbook's objective and its methodological intent. Consequently, grammars contain minimal culturally pertinent data, as the emphasis is placed on grammatical rules, aiming to isolate the linguistic substrate, which is neither absolute nor the most effective approach (Ivanić, Durić, 2023: 62). Subsequently, it is imperative to consider the expertise, familiarity, and interest of the team or individuals responsible for a particular textbook regarding cultural information and knowledge of culture and language. This acknowledgment does not undermine the authors' efforts thus far; rather, it points out the complicated nature of the project, which encompasses financial, scientific-technological, and professional elements (Ivanić, Durić, 2023).

Ultimately, we will enumerate various strategies derived from the findings thus far, which may be modified and implemented in the acquisition of additional foreign languages and cultures:

1. An instance of employing genuine Romanian songs, incorporating active listening (both in the classroom and at home), through translation assignments and comparisons with songs from the native culture;
2. Engaging with instruments and music characteristic of Romanian culture through interactive activities and quizzes (identifying the instrument, musical genre, or vocalist) linked to previously covered material (e.g.,

utilizing only the present tense, employing adjectives for descriptive practice, etc.);

3. The advanced creative endeavor of composing rhyming songs facilitates students' ability to generate original compositions while engaging in tasks involving specific tenses, verb forms, and gender-specific nouns, as well as practicing grammatical cases at elevated levels.
4. The potential to organize workshops addressing topics such as holidays in Romania and the exploration of customs from different cultures in relation to native traditions is feasible. These workshops, under suitable conditions, could also evolve into sessions focused on handicrafts, culinary arts, or other forms of artistic expression.
5. Engaging in role-playing scenarios from daily life (such as utilizing public transport, visiting markets or stores, and shopping in malls) through structured preparation based on selected materials, accompanied by teacher guidance and text editing exercises, particularly at advanced levels, while remaining adaptable for lower levels as well;
6. When the course objectives permit, the design and validation of exercises pertaining solely to the cultural aspect, particularly at advanced levels, should encompass expression in the Romanian language, with the possibility of adapting the exercises for lower levels as well;
7. In addition to the previously mentioned links in the books and a more digital approach that requires the engagement of the students, it would be possible to create adequate cultural material that accompanies the material by lesson as a separate supplement at the end of the lesson that in a certain way summarizes what has been learned by expanding it to the cultural context, with verification tasks that can be done based on the watched video material, as was realized in the "Nuovo Espresso" books for learning the Italian language, within the "Videocorso" section. This idea requires a greater investment from authors and publishers and involves a demanding logistical undertaking; however, it is feasible to implement, even with previous proposals regarding external data (available on the Internet or certain servers) that students can access through a link or registration.

All of the aforementioned necessitates further education for the educator, encompassing training in initiating, sustaining, and preserving (inter)cultural dialogue. This is particularly crucial as the educator serves as the primary initiator of this approach, a mediator, and a guide between two cultures, often being the sole source of cultural information, as evidenced by our prior research findings.

Due to their significance and the intricacy of the task at hand, teachers ought to participate in the development of resources for teaching Romanian as a foreign language. This involvement should encompass the appropriate and contextual integration of cultural elements, informed by their pedagogical experiences, student feedback, and evolving teaching trends, to ensure the quality and relevance of cultural information in instruction.

CONCLUSIONS

All previous research substantiates that the incorporation of cultural elements is essential in the teaching of Romanian as a foreign language. The results from the textbook analyses, cultural elements assessment, and student perception surveys indicate a notable discrepancy between linguistic and cultural content. Textbooks often insufficiently depict essential cultural aspects, particularly regarding art, tradition, and daily practices, leading to teachers being the primary, and frequently exclusive, transmitters of cultural knowledge. This reliance not only amplifies the pedagogical demands on educators but also constrains students' engagement with genuine cultural contexts that could enrich linguistic and intercultural education. This research underscores that successful cultural integration necessitates the creation of extensive, multimodal educational resources that amalgamate textual, visual, and auditory elements. The integration of music, folklore, and literary excerpts, coupled with interactive and reflective activities, enhances the immersive quality of the learning experience. This integration fosters intercultural competence, allowing learners to interpret, compare, and critically assess cultural phenomena instead of simply memorizing linguistic structures. Moreover, the findings suggest that intercultural competence cannot be achieved solely through exposure; it must be actively cultivated through reflective and comparative pedagogical practices. Consequently, educators must possess not only linguistic and methodological proficiency but also intercultural training that empowers them to act as mediators between cultures. Educational institutions ought to promote collaboration among linguists, cultural researchers, and educators to guarantee that cultural dimensions are represented accurately and comprehensively in instructional materials. The paper advocates for future teaching strategies to emphasize the integration of Image and Text modalities, which have demonstrated superior efficacy in long-term retention and contextual comprehension. Utilizing multimedia tools, genuine cultural content, and project-based learning, Romanian language instruction can transform into an integrative and dynamic model that surpasses linguistic limitations. This methodology

corresponds with overarching trends in applied linguistics and intercultural education, emphasizing that language acquisition fundamentally constitutes a process of cultural engagement and reciprocal comprehension.

Ivana Ivanić

Ema Durić

INTEGRACIJA KULTURNIH ELEMENATA U NASTAVI RUMUNSKOG KAO STRANOG JEZIKA: STRATEGIJE I METODE

Rezime

U radu se razmatra integracija kulturnih elemenata u nastavi rumunskog kao stranog jezika, sa posebnim naglaskom na međusobni odnos jezika, kulture i interkulturene kompetencije. Polazeći od prethodnih empirijskih istraživanja i komparativne analize udžbenika za učenje rumunskog kao stranog jezika, studija pokazuje da su kulturni sadržaji u tim udžbenicima nedovoljno zastupljeni i da se uglavnom predstavljaju kroz pisani tekst, dok su multimodalni oblici (slike, audio-zapisi, video-materijali i interaktivni sadržaji) znatno zapostavljeni. Rezultati istraživanja pokazuju da u postojećim udžbenicima nema dovoljno jasno strukturisanih kulturnih sadržaja, zbog čega profesori često sami kreiraju sadržaj, dodaju sadržaj za njihovo objašnjavanje i tumačenje na času. Zbog toga se u radu zaključuje da je neophodno sistematski uključiti autentične kulturne sadržaje, posebno iz oblasti umetnosti, folkloru i muzike, u nastavu rumunskog jezika, koristeći multimodalne i na studente usmerene pristupe, kako bi se omogućilo bolje razumevanje kulture i razvoj interkulturene svesti i komunikativne kompetencije.

Ključne reči: rumunski kao strani jezik, kulturna integracija, interkulturena kompetencija, jezička pedagogija, analiza udžbenika

REFERENCES

- Braniște, L. (2022). *The development of communicative skills in teaching Romanian as a foreign language online*. Journal of Humanistic and Social Studies, 13(2), 83–92.
[https://www.jhss.ro/downloads/26/articles/vol%2013%20no%202%20\(26\)%202022-83-92.pdf](https://www.jhss.ro/downloads/26/articles/vol%2013%20no%202%20(26)%202022-83-92.pdf)
- Branković, S. (2009). *Istorija kulture i civilizacije*. Beograd: Megatrend univerzitet.
- Brooks, N. (1975). The Analysis of Language and Familiar Cultures. In: *The Culture Revolution in Foreign Language Teaching: A Guide for Building the Modern Curriculum - Selected Papers from the 1975 Central States Conference*. (19-32). National Textbook Co.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Chastain, K. (1976). *Developing Second-Language Skills: Theory to Practice Second Edition*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Durić, E. (2022). Jezik kao kulturno nasleđe: Kako ga razumeti u datom kontekstu?. *InterKult 2022: Selected Papers from the 8th International Conference–Interculturalism in Education*, Zbornik radova, 75-93, ISBN 978-86-8070790-7. Novi Sad: Pedagogical Institute of Vojvodina.
- Durić, E. (2024). *Stavovi studenata o elementima kulture na časovima rumunskog i italijanskog jezika kao izbornih predmeta: Završni rad*. Master teza. Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, februar 2024.
- Gardner, R. C. (1985). *Social Psychology and Second Language Learning: The role of attitudes and motivation*. London: Edward Arnold.
- Inosavljević Vučetić, M. M., Krstić, K. A. (2017). ANALIZA KULTURNIH SADRŽAJA U UDŽBENIKU KATALONSKOG JEZIKA "BÀSIC 1". *Методички видици*, 7(7), 481–497.
<https://doi.org/10.19090/mv.2016.7.481-497>.
- Ivanić, I. Braniște, L. (2024). *Uvod u rumunsku kulturologiju*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 464 str.
- Ivanić, I., Durić, E. Braniște, L.(2025). Integrating Culturological Dimensions in Romanian Language Courses in Serbia: An Intercultural Perspective. In: *Revista De Etnologie Și Culturologie*, 2025, Volumul XXXVII, ISSN 1857-2049.
- Ivanić, I., Durić, E. (2025). Light and Shadow in Balkan Prose: Portraits, Myths and the Disintegration of a World in works of Sadoveanu and Stankovic. In: *Dialogica*. Cultural Studies and Literature Scientific Journal, 2025, nr. 2, p. 37-47. <https://doi.org/10.59295/DIA.2025.2.05>
- Ivanić, I., Durić, E. (2022). Elementi rumunske kulture u udžbenicima rumunskog jezika kao stranog jezika. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 47(2), 113–135. <https://doi.org/10.19090/gff.2022.2.113-135>

- Ivanić, I., Durić, E. (2023). *Didaktizacija elemenata kulture u udžbenicima rumunskog jezika kao stranog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 303 str. <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2023/978-86-6065-749-9>
- Kramsch, C. (1998). *Language and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Kurata, N. (2011). *Foreign Language Learning and Use: Interaction in Informal Social Networks*. London: Continuum.
- Mišić Ilić, B. (2004). *Language and Culture Studies: Wonderland Through The Linguistic Looking Glass*. U: Facta Universitatis: Linguistics and Literature 3 (1). (1-15). Univerzitet u Nišu.
- Morgan, C. & Cain, A. (2000). *Foreign Language and Culture Learning from a Dialogic Perspective*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Pavlović, D., Petrović, D. (2018). *Kulturni kontekst i nastavnici stranog jezika. Kultura polisa*, god. XV (2018), br. 36, str. 461–473.
- Sapir, E. (1958). *Culture, Language and Personality*. California: University of California Press.
- Sharifian, F. (2007). L1 cultural conceptualizations in L2 learning: The case of Persian-speaking learners of English. *Applied Cultural Linguistics Implications for Second Language Learning and Intercultural Communication*, John Benjamins B.V., Volume 7, 33–51.

Димитрије Трифковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

УДК: 930.85(37)
94(37)
DOI:10.19090/gff.v50i2.2591
orcid.org/0009-0001-8467-3573
Originalni naučni rad

КУЛТ ЕЛАГАБАЛА У РИМСКОМ ЦАРСТВУ

Елагабал је био бог Сунца из сиријског града Емесе, данашњег Хомса. То је заправо једна локална верзија соларног бога Баала који је доминирао пантеоном ширег подручја на Леванту. Култ остаје ограничен на завичајни простор све до директног укључивања Сирије у састав римске државе. Прекретницу је означио долазак на власт четрнаестогодишњег Марка Аурелија Антонина (218–222), касније прозваног Елагабал или Хелиогабал. Он је прогласио Непобједиво Сунце Елагабала за врховно римско божанство, чак изнад самог Јупитера. Сачувани извори пружају могућност детаљније реконструкције и нових тумачења. Срамном смрћу Марка Антонина окончана је и његова омражена религијска реформа.

Кључне ријечи: Елагабал, Римско царство, Емеса, Марко Аурелије Антонин, династија Севера, римска религија.

Обожавање Сунца је чинило неизоставни дио вјеровања свих античких цивилизација.¹ Ипак, у најранијем периоду историје бог неба је

* trifkovicdimitrije@gmail.com

¹ У најстаријој медитеранској, тј. египатској, цивилизацији Сунце је посебно обожавано за вријеме фараона Ехнатона (око 1350–1334. п.н.е.) из XVIII династије и периода Новог царства. Аменофис или Аменхотеп IV је поступно реализовао своју религијску реформу током владавине. Поставио је култ Атона као сунчевог диска на чело цијелог египатског пантеона. Изградио је нову престоницу царства, Ахетатон, и узео другачије владарско име, Ехнатон. Ново име је значило „Онај који је одан (или користан) Атону“ и одсликава преданост апсолутном богу без антропоморфних карактеристика. Укинута је поштовање осталих египатских богова и њихови храмови широм државе су затворени. Требало је обожавати само Атона као јединог бога и узданицу који кроз краљевску владарску породицу помаже и благосиља обичне људе на земљи. Иако је у ранијој историографији Ехнатонова религија посматрана као најстарији познати облик монотеизма, данас се она интерпретира као хенотеизам. То значи да је Атон био врховни бог творац, а сва остала египатска божанства само његова манифестација у другом облику. Ипак, са смрћу фараона Ехнатона напуштена је његова реформа и враћен стари класични религијски систем (Stefanović, 2020²: 186–195). Исту судбину је доживјела и

имао доминантну улогу. Поштовање сјајне Звијезде преузима примат тек са развојем напреднијих култура које усавршавају свој систем функционисања и тиме добијају све елементе државе. Тако су и стари Римљани имали свог бога Сунца који се звао Сол, те је заузимао споредно мјесто у хијерархији њиховог пантеона. Рим је након оснивања представљао прави примјер једног изразито аграрног друштва које посједује снажан исконски морал и везу са природом. Због тога је и рана римска религија била првенствено упућена на природни циклус производње хране. Сол није означавао Сунце као небеско тијело које има своје кретање према законима астрономије, већ изворну силу која обезбјеђује топлоту, свјетлост и узгој пољопривредних производа. На тај начин, оно има атрибуте плодности и омогућује живот на земљи и прехрану људима (Latte, 1960: 231–233). Старост култа Сола је врло велика и постоје наговјештаји о коријенима који иду уназад све до другог римског краља Нуме Помпилија. Поштовање овог бога се наставља кроз цијели период Републике и новчићи приказују антропоморфног Сола са сунчевим зрацима око главе или како вози своју квадригу. Сачувани вјерски календари свједоче о празнику 9. августа у част бога који се назива Sol Indiges (Ferguson, 1970: 44–46). Ово је потврда да се ради о домаћем римском божанству, а не о прихватању грчког Хелиоса² или неког другог страног бога. Октавијан Август као први император продужава ову традицију у склопу своје вјерске политике која тежи ка обнављању старе римске побожности. Зато је пренио два велика обелиска из Египта у Рим и посветио их домаћем Сунцу (Sol Indiges). У самом граду су постојала два храма подигнута у част овог божанства, на Квириналу и у саставу Циркус Максимуса (Halsberghe, 1972: 29–33). Без обзира на ово, култ Сола не игра

вјерска реорганизација римског цара Марка Аурелија Антонина (Елагабала) почетком III вијека.

² Хелиос је бог Сунца у грчкој митологији и религији. Он сваког дана путује по небу у својим златним кочијама које вуку четири крилата коња. Обучен је у сјајну одјећу и свако јутро доноси свјетлост на земљу, док навече залази на крајњем западу. Као синоним Сунца, види све догађаје на планети и сматран је свједоком истине пред којим се не може ништа сакрити. Иконографски је најчешће приказиван са сунчевим зрацима или самим соларним диском око главе, те у својим кочијама. У хеленском свијету Хелиос је највише поштован на острву Родосу, које му је и било посвећено. Ту је у III вијеку старе ере подигнута огромна статуа овог бога која је сматрана за једно од седам свјетских чуда антике. Хелиос ипак није убрајан међу најважнија грчка божанства и добар дио његових атрибута је преузео Аполон, који је и сам имао значајне соларне карактеристике (Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1987²: 456–457).

важну улогу у религијском животу Рима ни у периоду Републике нити за вријеме раног Царства.

На другој страни, цивилизације старог Истока су његовале миленијумску традицију поштовања бога Сунца. Скоро сваки важнији сиријски град имао је своју верзију Баала као соларног божанства (Latte, 1960: 348–349). Без обзира на све сличности, ови култови остају одвојени вјероватно као посљедица политичке расцјепканости Сирије кроз историју. Због тога се често у посветама богу јављају имена градова у виду епитета, који јасно требају да истакну специфичну локалну варијанту Баала. Тако је и град Емеса, данашњи Хомс у Сирији, посједовао свог соларног бога по имену Елагабал. То је заправо Баал из Емесе и извори га недвосмислено дефинишу као бога Сунца са посебним домицилним називом (Dio Cass. LXXIX.31). Емеса је трговачки и стратешки важан град који се налази на једином путу који повезује пустињску Палмиру са осталим дијеловима Сирије и великим лукама на обали Средоземног мора.³ Насеље је ипак било најпознатије по култу Елагабала као градског патрона. Сам назив божанства потиче од арапских ријечи „Ел“ и „габал“ које означавају бога и планину (Birley, 2002: 71).⁴ Тако би његове изворне карактеристике подразумејевале

³ Први помени Емесе у историјским изворима тичу се I вијека старе ере и коначног распада краљевине Селеукида као једне од три хеленистичке државе настале подјелом Александровог царства. Способни арапски шеик Шамшигерамус је искористио тренутну ситуацију и отказао помоћ краљу Антиоху XIII. Помпеј Велики је након успјешног рата основао нову римску провинцију Сирију 64. године прије Христа, док је Шамшигерамус награђен за свој допринос. Од тада Емеса добија своју самосталност под локалном династијом краљева који су уједно били и врховни свештеници бога Елагабала. Међутим, несигурна слобода је имала своју цијену. Владари Емесе су као римски клијенти често морали да шаљу додатне војне трупе. Тако је краљ Сохемус послао значајне контингенте војника за Неронов рат против Партије, као и Веспасијаново гушење јеврејског устанка и припајање Комагене. Зато је награђен добијањем почасног конзулског статуса (Birley, 2002: 69–70). Убрзо последице његове смрти Емеса губи свој повлаштени положај и бива прикључена римској провинцији Сирији. Изгледа да се то десило за вријеме цара Веспасијана или неког од двојице његових синова из династије Флавијеваца (Cumont, 1956: 110). Међутим, постоји и другачије мишљење да је Емеса чувала одређени степен унутрашње аутономије све до владавине императора Антонина Пија (138–161). Наиме, тада су се први пут појавили новчићи из Емесе на којима је био представљен лик самог римског цара (Turcan, 1985: 22).

⁴ Ријеч Елагабал има семитско поријекло, конкретно западносемитско (арамејско или староарапско). Састоји се од два дијела: El што значи бог у већини семитских језика, те Gabal што значи планина или брдо. Дакле, вјероватно је у питању нека локална света планина код Емесе под покровитељством свемоћног божанства. Вид.

планинско божанство. Доказ за то је бетил, велики црни камен купастог облика, који је симболизовао Елагабалову земаљску инкарнацију. Наиме, вјерници су сматрали да је камен пао са неба као дар самог бога, док су у природним неравнинама на површини бетила видјели рељефну слику Сунца (Hdn. V.3.5). Као таква, њихова реликвија није дјело људских руку већ божији поклон који показује милост и наклоност са неба.⁵ Богови Сунца су иначе били веома поштовани међу старим номадским Арабљанима. Представљали су побједу живота сваког јутра у крајевима бедуина и бројних арапских племена. Упадљива је сличност са црним каменом Кабом из Меке који је такође предисламског поријекла, али су га и муслимани касније прихватили као Алахов симбол (Drijvers, 1981: 247). Сама ријеч бетил вјероватно потиче од семитске верзије *bethel* која дословно значи „божија кућа“ (Icks, 2011: 66). Народи са простора Анадолије и сјеверне Сирије су и вијековима раније поштовали бројна планинска божанства као небеске суверене и због тога их приказивали са орлом. Иста ствар је присутна и у култу Елагабала. Новчићи из Емесе показују орла на бетилу или унутар самог храма. Ова птица грабљивица је симболизовала небеску владавину бога (Turcan, 1996: 177).⁶ Важно археолошко откриће из околине данашњег

Turcan, 1996: 176–177. О снажном арабљанском утицају у Емеси, Палмири и околном подручју у унутрашњости Сирије кроз цијели римски период вид. Bowersock, 1983: 117–118.

⁵ У ширем региону данашњег Блиског истока у антици је постојала честа пракса да се божанства не представљају у антропоморфном облику. По томе Елагабал из Емесе није никакав изузетак. Фригијска богиња Планинска Мајка, која се у грчком свијету поштовала као Кибела а у римском као Велика Мајка, слављена је такође у виду великог црног камена. Тај камен је чак у вријеме Другог пунског рата пренесен из малоазијског Песинунта у Рим. Врховни бог Набатејаца, Дусарес, приказиван је кроз апстрактне симболе. И код старих Јевреја је строго забрањивано представљање Јахвеа у људском лику. Исто правило су касније усвојили муслимани за свог Алаха. И многе друге карактеристике Елагабаловог култа треба сагледавати у ширем контексту тог региона. Тако су и обрезивање и забрана једења свињетине били прописи који су постојали код арапских племена, Јевреја и разних других семитских народа. Само обожавање Баала као врховног бога је било веома распрострањено, семитска ријеч Баал значи Господар (Rives, 2007: 59–67).

⁶ Поред тога, орао је у старом свијету представљао чест симбол разних појава и идеја. Имао је и соларни карактер као моћна птица која може да лети врло високо и гледа право у Сунце. Сматран је за владара свих птица који тиме означава врховну власт и ауторитет. Такође, орао је у древној Персији био истакнути симбол побједи који се налазио на застави ахеменидске војске (Ševalije, Gerbran, 2009: 641–646). Сва ова обиљежја орла могу се примијенити на случају Емесе и божанства које су њени житељи поштовали као врховног бога и Непобједиво Сунце.

Хомса пружа додатну потврду. Пронађена стела представља рељеф Елагабала поред бога Арсу⁷ који је у пуној ратничкој опреми. Баал из Емесе је исклесан у виду планине на којој стоји велики орао са дјелимично раширеним крилима (Drijvers, 1981: 247–248). Осим фигура дијела пантеона Емесе, натпис прецизира да је у питању Елагабал. Видимо једно божанство које садржи битне елементе арабљанске и сиријске религије.

Успостављањем трговачких и културних веза са Емесом, стари Грци су прилагодили име бога у Хелиогабал. Разлог за то није само у сличности двије ријечи, него и што су Хелени сигурно знали да се ради о соларном божанству па су га упоредили са својим Хелиосом (Birley, 2002: 71). Спајање карактеристика планинског и соларног бога није никаква нелогичност. Сунце излази сваког јутра иза планинских врхова и одатле се виде његови први зраци. Митра⁸ је одличан примјер соларног божанства које се рађа из стијене (Turcan, 1985: 35–36). Култне иконе и скулптуре га често приказују у сцени рађања из камена, а и натписи понекад носе епитете који упућују на настанак бога из стијене. Емеса је имала велики и раскошно украшен храм посвећен Елагабалу. Извори говоре да су и сви околни владари слали богате поклоне у светилиште сваке године, те да је оно било и циљ многих ходочасника из

⁷ Арсу ('Arṣū) је старо божанство степе и пустиње из сиријске Палмире. Његови коријени се налазе у религији западносемитских народа, посебно древних Арабљана. Имао је астрални карактер као вечерња звијезда и пратилац Сунца, те му је подигнут и храм у Палмири. Посједовао је изразита заштитничка својства као бог који чува људе и стоку из каравана на опасним трговачким путевима кроз пустињске предјеле. Због тога је иконографски често представљан као наоружани јахач камиле, покровитељ трговаца на витално важним караванским путевима у Сирији и Арабији. Доласком Римљана у ове крајеве прилагођава се и иконографија бога. Споменици из периода Римског царства показују Арсуа у чисто римској војничкој опреми коју чине пуни оклоп, шлем, копље и штит који је понекад украшен римским мотивима. Зато је на рељефима и неким грчким натписима некада чак поистовјећиван са хеленским Аресом и римским Марсом (Hvidberg-Nansen, 2007: 5–30).

⁸ Митра је још једно соларно божанство које је у виду Непобједивог Сунца (Sol Invictus) поштовано у свим крајевима Римског царства. Према култној легенди, рођен је из стијене као што се Сунце рађа иза највећег каменог свода на хоризонту. Извршио је низ подвига на Земљи у корист човјечанства, од којих је најбитнији убијање бика. Овај чин тауроктоније је омогућио настанак живота и искупљење људских душа. У суштини, митраизам је представљао мистеријску религију која је кроз иницијацију и узоран живот обећавала спасење и бесмртност на другом свијету својим вјерницима. Тиме се у доброј мјери може објаснити велика прихваћеност култа Митре међу становницима Римске империје (Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1987²: 270–271).

региона (Hdn. V.3.4). Ипак, култ Елагабала остаје ограничен на подручје Леванта и након укључења ових територија у састав Римског царства и његовог провинцијског система.

Од II вијека, изгледа од времена цара Хадријана, у Римској империји се јавља интензивно поштовање соларног божанства у облику Sol Invictus (Halsberghe, 1972: 46). Ширење овог култа је примјетно и током владавине Комода (180–192), првог римског цара који је додао епитет Invictus својим званичним титулама. Представници династије Север дају нови подстицај овом процесу. Септимије Север је поред титуле Непобједивог ковао новац са ликом бога Сола који има специфичну цареву браду. Његови синови Каракала и Гета су понекад приказивани са сунчевим зрацима око главе или у вожњи кочије са четири коња која подсећа на Солову квадригу (Ferguson, 1970: 51–52). Чињеница да се Баал из Емесе појавио у Риму у моделу Sol Invictus Elagabal довела је до низа погрешних интерпретација историчара. Халсберге је у формулама Sol Invictus и Deus Invictus видио утицај источњачких божанстава која од II вијека продиру у Римско царство. Непобједиво Сунце је кроз уплив оријенталне астрологије симболизовало свакодневну побједу ове Звијезде над силама таме и зла. Након упорне борбе, Сунце се ипак свако јутро јављало као побједник. Тако је аутор криво закључио да сваки вид Sol Invictus означава Елагабала као чисто источњачког и најважнијег сиријског соларног бога (Halsberghe, 1972: 36). Послије дуге и детаљне расправе, у данашњој историографији преовладава мишљење да је Непобједиво Сунце индигено римско божанство које одражава нову политичку реалност и идеологију апсолутне царске власти (Gavrilović Vitas, 2021: 140–141). Сама иконографија римског Сола значајно се разликује од начина на који је представљан Елагабал.⁹ Поред тога, извори

⁹ Натписи сваки пут стриктно наводе име Елагабала када се односе на соларног бога из Емесе. Осим тога, Елагабал се визуелно увијек приказивао у виду камена бетила на којем се често налази орао. За разлику од тога, иконографија римског Сола је потпуно другачија и јавља се у три основна типа. Сол је без изузетка младић без браде и са дужом косом. Око главе најчешће има сунчеве зраке, а само понекад ореол. Представљан је углавном наг са плаштом на леђима. У рукама држи своје атрибуте, бич и земљину куглу, или пружа увис десну руку у положај поздрављања. Приказиван је на три начина: у стојећем ставу, као возач кочије коју вуку четири коња, те само дјелимично у виду бисте или главе са сунчевим зрацима. Чак и новчићи из времена владавине цара Марка Антонина (218–222) имају утиснут лик Сола из прве иконографске категорије, као стојећа фигура са уобичајеним атрибутима. Дакле, потпуно је јасно да су Елагабал и римски Сол различита и одвојена божанства, те да се коначно морају одбацити старији

свједоче да су и бројна римска божанства носила епитет Непобједивих још од периода Републике, дакле много прије јачег уплива култова са Истока (Gavrilović Vitas, 2021: 141). Због тога у форми Непобједивог Сунца не можемо аутоматски распознати Елагабала нити било којег другог оријенталног соларног бога.

Митра је још један бог који је поштован као Sol Invictus. Због тога је настало и нетачно поистовјешивање Митре и Елагабала (Робер, 2009: 48). Напросто, античка религија је функционисала на другачијим принципима. Бројна слична соларна божанства у Царству су одсликавала тежњу ка хенотеизму и тзв. паганском монотеизму (Thomas, 1980: 192). Идентификација богова на римском Истоку се одвијала на локалном нивоу, а не на неком ширем или универзалном. Зато се уз њихова имена често јављају називи градова или других топонима који јасно наглашавају поријекло богова, без обзира на основна имена или атрибуте који могу бити општепознати широм старог свијета. Циљ је био препознати божанства као примарно локална (Kaizer, 2013: 125–128). Стога морамо бити врло опрезни са тумачењем свих извора који помињу култ Непобједивог Сунца, те категорисати Елагабала само када се његово име изричито наводи. Све другачије оцјене су плод претпоставки које је немогуће доказати и које не морају бити исправне. Свемоћ неког бога се огледа у његовом доминантном положају унутар одређеног религијског система. Тим прије што и многа друга оријентална (Latte, 1960: 352–353) као и домаћа римска божанства (Gavrilović Vitas, 2021: 141) носе епитет Invictus. Елагабал је био свемогући врховни бог само за грађане Емесе и њеног ближег региона.

Сиријски култови у другим провинцијама Римског царства углавном су остали ограничени на етничке Сиријце којима је стварање свјетске државе омогућило знатно већу мобилност и шансу за остваривање својих потенцијала на ширем нивоу. Бројни становници ове источне земље живјели су по свим крајевима Империје као трговци, војници, робови, државни службеници, ослобођеници итд. Без обзира на промјену окружења, ови људи су најчешће остајали ревносно привржени боговима своје матичне земље. У вјерској оданости се огледао и патриотизам на неки начин. Иако лојални поданици Царства, Сиријци су одржавали везе са домовином и обожавали индигене пантеоне (Drijvers, 1981: 255). Слична ситуација је била и са

закључци историографије да се у Непобједивом Сунцу огледају религијски утицаји Истока и његових оријенталних култова (Nijmans, 2024: 10, 74–75, 1391 Plate 187.4–187.7).

култом Елагабала. Житељи Емесе су боравили по разним провинцијама државе али је малобројност њихове популације у емиграцији утицала на скромне остатке побожности према домаћем соларном култу, првенствено у самом Риму и у Африци (Turcan, 1996: 177–178). Значајан изузетак представља Панонија као један од стубова одбране Империје на Дунаву. Војни потенцијал ове пограничне провинције је постао круцијалан током маркоманских ратова и владавине Марка Аурелија (161–180). Стални ратови са Маркоманима, Квадима, Јазигима и другим германским племенима прилично су исцрпили снагу Царства (Barkóczy, 1980: 100–101). Била је потребна допуна људства и долазак нових свјежих трупа. Због тога је цар приликом повратка из Сирије довео кохорту од хиљаду стријелаца из Емесе. Ова помоћна војна јединица је око 176. године смјештена у римску колонију Интерцису¹⁰ у провинцији Доњој Панонији (Cumont, 1956: 112; Thomas, 1980: 192). Војни гарнизон у овој битној тачки на систему дунавског лимеса је изгледа додатно ојачао границу и за вријеме императора Комода, током 184/185. године (Kádár, 1962: 18–19). У сваком случају, створиле су се прилике за масовније поштовање култа Елагабала у срцу Европе. Прекретницу је означила појава Луција Септимија Севера и његов долазак на римски трон у турбулентним тренуцима након пропасти династије Антонина.

Често се култ Елагабала веже искључиво за истоименог цара који је владао од 218. до 222. године. Ипак, обожавање Баала из Емесе је имало своју традицију и неколико деценија уназад. Кључно је било да овај сиријски бог добије неку врсту подршке од врха власти у Царству. То се и десило за вријеме династије Севера, иначе наклоњене скоро свим тзв. оријенталним култовима. Оснивач династије је покренуо цијели процес.¹¹ Због тога није

¹⁰ Савремена локација колоније је Дунајварош (Dunaújváros) у Мађарској, 70 km од Будимпеште.

¹¹ Луције Септимије Север је потицао из угледне аристократске породице из афричког града Lepcis Magna. У вријеме цара Марка Аурелија дошао је у Рим и почео да стиче успјешну политичку каријеру једног провинцијског младића који тежи ка сенаторском сталежу. На самом почетку Комодове владавине добио је команду над легијом IV Scythica у Сирији. То је била најугледнија од три римске легије стациониране на простору Сирије. Налазила се недалеко од Зеугме која пресијеца Еуфрат, те најближе Антиохији као престоници провинције. Млади Септимије је сигурно искористио овај период до 182. године да обиђе Сирију и тада је посјетио Емесу и њен чувени храм посвећен Елагабалу. Овај обилазак се показао као пресудан. Када му је као управнику Лугдунске Галије умрла прва жена 187. године, он је за нову супругу изабрао баш Јулију Домну, кћерку Јулија

изненађење што је Панонија постала један од центара поштовања Елагабала у држави.¹² Међутим, ова религија је остала споредна и сачуван је мали број споменика у панонским војним камповима (Thomas, 1980: 192). Њих су по правилу посветили војници или неки цивилни царски званичници. У томе се не огледа само побожност Сиријаца према индигеном богу, него и жеља да се покаже оданост цару и новој владарској династији (Drijvers, 1981: 248). Кохорта стријелаца из Емесе у Интерциси је сада имала своју суграђанку Јулију Домну на мјесту римске царице. Та чињеница је свакако морала утицати на буђење вјерског жара међу њима. О томе свједочи један изузетно вриједан натпис из ове римске колоније на дунавском лимесу: Deo / [So]li Aelagabalo pro / [s]alute imp[er]atorum L. Sep[ti]mii Severi / [P]i(i) et M. Aur[elii] Antoni(ni) Pi(i) e/[t] Sep[ti]mii Gatae (!) Caes[ar]is Aug[ustorum] c[on]s[ul]o[rum] (milliaria) Anto(nina) Hemes(enorum) c[on]s[ul]ium R[omanorum] s[ac]c[er]dotum / [cu]i sub Baebio Caeciliano / [leg]ato Au[gg]ustorum praeest Q. Mod(ius) Q[uinti] f[ilius] Quirina (tribu) Rufinus trib(unus) / [tem]plum a solo extruxit¹³ (Fitz, 1959: 240, nr. 7; Kádár, 1962: 20). Текст говори о изградњи храма посвећеног Елагабалу у Интерциси. Дедикант је високи војни заповједник из кохорте од хиљаду стријелаца из Емесе, а натпис је

Басијана као тадашњег врховног свештеника Елагабаловог култа у Емеси (Birley, 2002: 1–76; Turcan, 1996: 177). Из овог брака су ускоро рођена два сина, Каракала и Гета, будући римски цареви. На тај начин је свештеничка породица из Емесе постала саставни дио владарске династије Севера.

¹² У љето 191. године Септимије Север је постављен за управника Горње Паноније са сједиштем у Карнунтуму. Стратешки и војни значај ове провинције са три легије која се налазила сјеверно од Италије био је круцијалан. Септимије је максимално искористио ове предности у судбоносним догађајима након Комодовог убиства 192. године. Његова војска га је прогласила за цара и он је одлучио да крене у поход на Рим. Марш је био муњевит и ефикасан, Дидије Јулијан је напуштен од преторијанаца и убијен, а Септимије Север признат за императора 193. године. Нови цар је круну дуговао првенствено својим оданим панонским трупама које су га подржале у преломним и опасним тренуцима. Зато је знао да их богато награди за лојалност, као и цијелу провинцију. Систем дунавског лимеса је значајно учвршћен и ојачан, док је економија видно напредовала. Панонија је током владавине династије Севера доживјела највеће благостање у читавом турбулентном III вијеку (Birley, 2002: 83–102; Barkóczy, 1980: 100–103).

¹³ Богу Сунцу Елагабалу, за здравље царева Луција Септимија Севера Побожног и Марка Аурелија Антонина Побожног, и Септимија Гате (!), цезара (ових) августа, прва коњичка кохорта Антонинова, Хемесенаца (из Емесе), римских грађана, стријелаца, којом под заповједништвом Бебија Цецилијана, намјесника августа, командује Квинт Модије Руфин, син Квинтов, из племена Квирин, трибун, подигла је овај храм од темеља.

постављен за здравље цара Луција Септимија Севера и његових синова Каракале и Гете са титулама цезара. Иако је епиграфски споменик најчешће датиран у 199. годину, постоји могућност да заправо потиче из 202. године.¹⁴ У сваком случају, натпис је непроцењиво свједочанство о постојању Елагабаловог светилишта у Интерциси. Осим Паноније, култ Елагабала је био значајније заступљен још у самој престоници Царства. То је показатељ све важније улоге Емесе у оквиру државе.¹⁵ У Риму је функционисала уређена свештеничка хијерархија овог сиријског бога. Из тога се може закључити да је у граду егзистирала релативно бројна група Елагабалових вјерника. Сачувано је неколико епиграфских споменика који помињу свештеника култа у вријеме цара Септимија Севера. Један такав натпис гласи: *Ti. Iullo (sic) Balbillo / s. Sol. Elagabali, / Eudemon lib. / patrono optimo*¹⁶ (Dessau, 1902: 172, nr. 4330). Дакле, Јулије Балбил је обављао службу свештеника Сола Елагабала у Риму крајем II и почетком III вијека. Споменик је подигао ослобођеник Еудемон за овог свештеника као свог патрона. На ријечи Елагабал су видљиви трагови оштећења који упућују на покушај намјерног брисања. То је сигурно посљедица *damnatio memoriae* коју је култ касније доживио са пропашћу омрзнутог истоименог цара (218–222). Други натпис је такође занимљив: *aquila / Soli / Alagabalo / Iulius Balbillus*¹⁷ (Dessau, 1902: 172, nr. 4329). Помен орла указује да је свештеник Јулије Балбил можда свом богу посветио неку представу ове птице као врло препознатљивог Елагабаловог симбола.

Култ је доживио сличан развојни пут и за вријеме царевог сина и насљедника Каракале (211–217). Овај император је Емеси даровао почасну

¹⁴ Септимије Север се 202. године вратио у Рим након пет година проведених на Истоку. Тамо је успјешно ратовао са Партијом, те обишао Египат као величанствену земљу. Послије преласка у Европу, враћао се путем уз дунавски лимес и том приликом посјетио и своју некадашњу провинцију Горњу Панонију. Долазак римског цара је био прави повод за низ свечаности и јавних радова који су показивали лојалност према вољеном владару (Birley, 2002: 129–144). У таквим околностима је и изградња Елагабаловог храма у Интерциси могла да обухвати исти временски период.

¹⁵ Цар Луције Септимије Север је на самом почетку своје владавине, око 194. године, подијелио Сирију на двије мање провинције. Поред тзв. Шупље Сирије (Coele Syria), створена је провинција Syria Phoinice чија је престоница постала управо Емеса (Halsberghe, 1972: 50).

¹⁶ Тиберију Јулу Балбилу, свештенику бога Сола Елагабала, Еудемон, ослобођеник, (постави овај спомен) најбољем заштитнику (покровитељу).

¹⁷ Орао, богу Сунцу Елагабалу, Јулије Балбил.

титулу колоније и италско право (Halsberghe, 1972: 41). Не изненађује овакав поступак према родном граду царева мајке Јулије Домне. Он је могао само да стимулише ревносно обожавање Елагабала међу царичиним сународницима широм државе. Каракала је 212. године повео један погранични рат на Дунаву против Квада, Јазига, Карпа, Вандала и других варварских племена. Иако је Дакија представљала главно поприште сукоба, одједи кризе су се осјетили и у Панонији. Спроведени су значајни радови на учвршћењу и додатном јачању дунавског лимеса. Стога и царева посјета Панонији 214. године сигурно има везе са овим догађајима (Barkóczy, 1980: 102–103). Правовремене и ефикасне мјере су владару омогућиле комфор да прогласи величанствену побједу и тријумф, мада је у питању био гранични рат за истјеривање варвара преко римске државне међе. У оваквом историјском контексту треба сагледавати један натпис из Интерцисе у Доњој Панонији: Pro salute et victoria / Germ(anica) imp(eratoris) Caes(aris) M. Aur(elii) Severi / Antonini Pi(i) felicis Aug(usti) / Parth(ici) m(a)x(im)i, Brit(annici) max(im)i, Germanic(i) / m(a)x(im)i, pontif(icis) max(im)i, p(atris) p(atriciae), trib(unicia) pot(estate), ⁵ co(n)s(ulis) III, deo patrio Soli Ela/gabalo mil(ites) coh(ortis) (milliariae) Hem(esenorum) Anton(inianae) / dedicatum opus X Kal(endis) Sept(embres) Messala et Sabino co(n)s(ulibus)¹⁸ (Fitz, 1959: 259; Kádár, 1962: 20). Наведени конзулски пар омогућује да епиграфски споменик датујемо у период од 214. до 216. године. Подигли су га војници више пута помињане кохорте хиљаду стријелаца из Емесе у част царева побједи на Дунаву. Због тога Каракала носи епитет побједника над Германима, али и Партима и Бритима. Ратнички карактер царева цјелокупне владавине напросто зрачи из читавог натписа. Врло је важна посвета Елагабалу као завичајном богу, deo patrio. Ова формула недвосмислено потврђује да је ријеч о страном соларном божанству које су Емесанци поштовали као заштитника и свемоћног патрона из свог родног сиријског града. Јасно је у којој мјери је ова помоћна војна јединица са Истока утицала на религијску и етничку слику панонске Интерцисе. На крају, Каракалин едикт из 212. године о давању римског грађанског права свим слободним поданицима Царства имао је и политичку тежњу ка стварању наднационалне свјетске империје. Ова тенденција према

¹⁸ За здравље и германску побједу императора цезара Марка Аурелија Севера Антонина Побожног Срећног Августа, Парћанског највећег, Британског највећег, Германског највећег, врховног свештеника, оца отаџбине, у посједу трибунске власти, конзула по четврти пут, божанству отаџбине – Солу Елагабалу, војници емесанске Антонинове кохорте (хиљадите) посветише ово дјело 10 дана прије календа септембарских за конзулата Месале и Сабина.

универзалној држави се огледала и на пољу религије као све израженија склоност ка синкретизму (Tugcan, 1985: 65). Такви трендови ће се драстично одразити у вјерској политици једног новог римског императора из бочне гране породице Севера.

Цар Каракала је убијен 217. године у једној завјери током свог похода на Истоку. Наслиједио га је Опелије Макрин (217–218), преторијански префект који је и стајао иза уроте (Мирковић, 2014: 511–513). Међутим, нови император је погрешно процијенио своју тренутну ситуацију. Као човјек из коњичког сталежа није могао да рачуна на подршку владајуће сенаторске елите у држави, док је војска имала врло изражену династичку наклоност према вољеној породици Севера. Због свега тога Макрин није отишао у Рим него је остао на Истоку. Како Каракала није имао мушких потомака, нови цар је одлучио да протјера Јулију Домну и преостале чланове њене породице у родну Емесу. Та наредба се испоставила као кобна грешка за њега. У свом природном окружењу царица мајка је одмах почела да кује планове о повратку у царску палату. Када је Макрин сазнао за постојање завјереничких идеја, ова утицајна и велика жена је одузела себи живот (Halsberghe, 1972: 59). Али, то није био крај моћи за сиријске жене из њене уже породице. Наиме, Јулија Домна је имала сестру Јулију Мезу која је опет имала двије кћерке, Јулију Соемију и Јулију Мамеју. Свака сестра је у свом браку добила по једног сина. Тако је Соемија родила Авита Басијана, а Мамеја Басијана Алексјана (Dio Cass. LXXIX.30.2-3; Hdn. V.3.3). Ови младићи су стицајем посебних околности касније постали римски цареви. Несумњиво су све ове доминантне жене из сиријске Емесе позитивно утицале на ширење бројних култова поријеклом са Истока по читавом Царству (Thomas, 1980: 192). Међутим, изгледа да Јулија Домна као римска царица није била посебно заинтересована за пропагирање култа Елагабала из њеног родног града. Она је више дјеловала као права римска матрона, окружена грчким и латинским пјесницима и интелектуалцима на двору. Зато је њена сестра Меза била итекако ревносна за очување старе вјековне традиције, па су њени млади унуци као једини директни мушки потомци наслиједили положај Елагабалових свештеника (Tugcan, 1996: 178). Пошто је Авит Басијан био нешто старији, преузео је породичну улогу врховног свештеника бога Елагабала.¹⁹ Њега је Меза сада искористила како би вратила

¹⁹ Врло је проблематично име овог младића које се у разним формама појављује у историјским изворима. Рођен је 204. године, изгледа у Риму, као Варије Авит Басијан. Мајка му је била Јулија Соемија из Емесе, а отац Секст Варије Марцел из

своју породицу на власт. Раширила је причу како је њен унук заправо Каракалин син, те да је овај бивши цар више пута спавао са њеном кћерком Соемијом током боравка у Риму. Уз знатну количину новца и познату наклоност војске према династији Севера остварила је свој циљ. Легија III Галика у близини Емесе се побунила и прогласила младог свештеника за цара као Марка Аурелија Антонина. Ово име је намјерно изабрано јер је и Каракала носио идентично владарско име. Макрин је покушао да одмах реагује али је поражен у битки недалеко од Антиохије. Побјегао је са бојног поља у намјери да пређе у Европу али је ухваћен у Халкедону. Ускоро је убијен заједно са својим сином Дијадуменијаном (Dio Cass. LXXIX.31-40; Hdn. V.3-4). Тако је четрнаестогодишњи дјечак из женске линије династије Севера постао нови римски цар 218. године (Cumont, 1956: 114).

Након побједи у одлучујућој бици, млади Марко Аурелије Антонин је свечано ушао у Антиохију. Исплатио је новчану награду својим војницима и тако их спријечио да опљачкају и разоре славну сиријску престоницу. Иако се цар у свим званичним документима представљао као син Каракале и унук Септимија Севера, Дион Касије га намјерно назива Лажним Антонином (Dio Cass. LXXX.1-2). Такав надимак одсликава свијест учених савременика да отац младог императора није био бивши владар Каракала, него Секст Варије Марцел из сиријске Апамеје. Без обзира на то, разни фактори су довели до занимљиве ситуације да један младић у исто вријеме носи титулу римског цара и врховног свештеника бога Елагабала. Антонин није хтио да се одрекне било које од ових функција, већ је имао намјеру да их доведе у склад. Иако није желио да напусти свог бога у Емеси, положај римског цара

сиријског града Апамеје. Захваљујући брачној вези са женом из породице римске царице, Варије Марцел је за вријеме Септимија Севера обављао неколико важних функција у самом Риму и провинцијама. Тако је његов син могао бити рођен у Риму током трајања неке магистратуре. Само име новог врховног свештеника одаје његово оријентално поријекло. Гентилициј Варије је романизовани облик арапске ријечи за Мјесец, док надимак Басијан потиче од аутохтоне свештеничке титуле за бога Елагабала у Емеси. Видјели смо да се и врховни свештеник из времена Септимија Севера, отац Јулије Домне и Јулије Мезе, звао Јулије Басијан (Turcan, 1985: 13; Birley, 2002: 134). Након што је 218. године постао цар, узео је званично име Марко Аурелије Антонин по угледу на Каракалу као свог наводног оца. Међутим, каснији извори су почели да га називају Елагабал по богу којег је поштовао. Прилагођавањем овог соларног божанства грчком језику, настала је верзија Хелиогабал коју преузимају и досљедно користе латински писци наративних извора (SHA *Heliogab.* I.1; Eutr. VIII.22; Aur. Vict. *Caes.* 23; Ferguson, 1970: 52). Уз додатне надимке који се понекад јављају, искрсава широк спектар имена која се односе на исту историјску личност.

је подразумијевао да се он налази у Вјечном Граду. Због тога је Марко Аурелије Антонин спровео своју замисао да у Рим са собом понесе бетил као симбол и инкарнацију самог бога (SHA *Heliogab.* I.6-7; Aug. Vict. *Caes.* 23). Црни камен из Емесе је стављен у украшену кочију коју су вукла четири коња. Овај приказ је имитирао римског бога Сола и његову квадригу (Tugan, 1996: 178). Тек у оваквој пратњи, свечана дворска поворка на челу са самим царем кренула је на дуго и споро путовање из Емесе у Рим. Цијела процесија је ишла копненим путем који је Антонин искористио за промоцију своје религије. Из Сирије је ушао у Малу Азију, а у Таурусу је посветио један храм богу Елагабалу (Halsberghe, 1972: 65). Док је колона стигла до западне Анадолије, година је већ била на измаку. Зато је цар одлучио да зиму проведе у Никомедији и сачека прољеће како би повољније вријеме омогућило безбједан прелазак флоте у Европу. Боравак у овом малоазијском граду је утрошио само за обављање свештеничких обреда у част Елагабала, док је државничка питања рјешавала његова администрација и моћна баба Јулија Меза. Антонин је носио само источњачку луксузну одјећу коју му је прописивала служба врховног свештеника, одбијајући римску тогу. Тако обучен је свакодневно вршио свете обреде, жртвујући за бога и играјући око олтара уз пратњу музичких инструмената (Hdn. V.5.3-4). Није послушао ни савјете своје бабе Мезе да је неприкладно да један цар такав уђе у Рим. Како би припремио грађане престонице за свој долазак, наредио је да се направи његов портрет у природној величини док приноси жртве за Елагабала у виду бетила, и то у свештеничкој оријенталној ношњи. Та слика је постављена у Сенат изнад статуе Побједе, на мјесту гдје је сваки сенатор приносио уобичајене жртве прије уласка на сједнице (Hdn. V.5.5-7). Приликом јавног ритуала требало је прво упутити молитве Елагабалу а онда осталим боговима. Свакако су ове царске мјере изазвале прва незадовољства. За то вријеме, Антонин се са доласком прољећа искрцао у Тракију и наставио путовање копном преко Балкана ка Апенинском полуострву. Кретао се и уз линију дунавског лимеса, па је попут својих претходника Септимија Севера и Каракале посјетио провинцију Панонију (Barkóczy, 1980: 103). Одатле се упутио према југу и коначно закорачио у Италију. Поворка са царем и бетилом је стигла у Рим најраније у јулу 219. године, што значи да је вјерски поход укупно трајао око годину дана. Антонинов долазак у престоницу је обиљежен и серијом новчића који носе легенду *Adventus Augusti* и приказују императора како улази у град на коњу, у пуној војничкој опреми и са копљем у руци. С обзиром да је новац иначе коришћен као ефикасно средство за промоцију разних политика међу свим поданицима Царства, и у овом

случају можемо препознати чисту пропаганду (Turcan, 1985: 106–108). Слика јесте одраз онога што су Римљани замишљали као идеалан приказ, али она у ствари прикрива много суровију истину. Рим је добио владара дјечака без икаквог ратничког или политичког искуства који је дошао као њежни свештеник страног бога у источњачком луксузном руху, управо онаквог како нам је описао савременик Херодијан.

Ипак, млади император се на почетку своје владавине потрудио да испуни бар нека оптимистична очекивања поданика. Својим представљањем је покушао да се уклопи у норме које је одређивао његов положај и тадашњи друштвени систем. Тако аверси новца кованог широм државе чувају традиционални облик царевог имена: IMP. CAES. M. AVR. ANTONINUS PIVS FELIX AVG.²⁰ (Mattingly, Sydenham & Sutherland, 1938: 24). Званично име Марко Аурелије Антонин и уобичајена титулатура, као и присутни епитети, не упућују уопште на његову свештеничку функцију. Он је на првом мјесту био римски цар. Новци и бисте императора из прве године владавине тенденциозно репродукују његов портрет који је скоро идентичан са Каракалиним ликом. Тиме се одржавала званична верзија о Каракали као царевом правом оцу, те додатно јачао династички легитимитет породице Севера.²¹ Такође, сачувани су новчићи који носе легенду IOVI CONSERVATORI²² (Icks, 2011: 81–88).²³ Дакле, врховни римски бог Јупитер

²⁰ Император Цезар Марко Аурелије Антонин Побожни Срећни Август.

²¹ Цар Каракала је, као и његов отац Септимије Север, деификован након смрти. То је био још један додатни разлог да се Марко Антонин званично представља као његов син и легитимни наследник на престолу. Постојао је посебан свештенички колегијум, *sodales Antoniniani*, који је био задужен за редовно одржавање култа царске породице. Епиграфски извори свједоче о интензивном старању за одавање божанских почести Каракали и Септимију Северу као царевом оцу и деди, како у самом Риму тако и у провинцијама. Тиме се јачао углед и моћ династије, али са друге стране су и поданици на тај начин исказивали своју оданост тадашњем владајућем императору. Ипак, због уздизања страног оријенталног култа Елагабала и кршења римских религијских норми, млади Марко Антонин није деификован последице убиства него је, напротив, проклет кроз осуду успомене (Fishwick, 2002: 198–199).

²² Јупитеру Чувару или Јупитеру Заштитнику.

²³ Такође, побједа над бившим царем Макрином је обиљежена серијом новца са посветом Марсу Побједнику, старом римском богу рата. Из прве двије године владавине Марка Антонина сачувани су и примјери новчића са представама Фортуне, Сола и појединих обоготворених древних римских врлина. Сав овај нумизматички материјал из ковница у Риму показује намјеру младог императора да

је још увијек био заштитник владара и читавог Царства. Утицајна баба Јулија Меза је одмах покушала да уговори брак за свог младог унука како би тиме још учврстила власт династије. Врло брзо након доласка у Рим, Антонин је оженио Јулију Корнелију Паулу из једне од најугледнијих аристократских сенаторских породица у Граду (Dio Cass. LXXX.9.1-2; Halsberghe, 1972: 73; Turcan, 1985: 144). Вјенчање је помпезно прослављено уз бројне гладијаторске игре и такмичења, а популација престонице је добила и новчане награде (Dio Cass. LXXX.9.1-2). Овај дипломатски брак је требао да донесе двоструку корист. Њиме се цар најближе повезивао са владајућом моћном елитом у држави, а са друге стране из ове заједнице се очекивао син и будући наследник престола.

Међутим, прекретница се десила крајем 220. године када је Марко Аурелије Антонин започео свој рад на религијској реформи. По његовом налогу, Сенат га је тада изгласао за врховног свештеника бога Елагабала у самом Риму (Icks, 2011: 41). Одмах је постало јасно да је циљ ових промјена био постављање страног соларног божанства на врх римског пантеона, чак изнад свемоћног Јупитера (Dio Cass. LXXX.11.1; Drijvers, 1981: 247; Мирковић, 2014: 514; Вукадиновић, 2014: 405). Нумизматичка и епиграфска грађа потврђују нови курс у вјерском развоју. Бројни новчићи на реверсу носе текстове: INVICTVS SACERDOS, SVMMVS SACERDOS или SACERD. DEI SOLIS ELAGAB.²⁴ (Mattingly, Sydenham & Sutherland, 1938: 24). Доминира царева свештеничка титула за Сола Елагабала, уз епитете попут непобједивог и врховног свештеника. Сав новац овог типа је допуњен представом императора који стоји пред олтаром и приноси жртве свом богу. Обучен је у своје источњачке свештеничке хаљине а у десној руци држи нејасан предмет који највјероватније приказује грану чемпреса, биљке која је у Сирији била посвећена Сунцу (Turcan, 1985: 149). Илустративан је и један натпис из Рима: [hon]ori im[p. / M.] Aurel[i]i Anto/[n]ini Pii Felicis Aug., / [sa]cerd. amp[1.] invic/ti Solis Elagaba/[li, p]ont. max., trib. pot. / ..., cos. III, p. p., / [s.] p. q. R.²⁵ (Dessau, 1892: 115, nr. 473). Поред званичне титуле pontifex

стекне подршку у војсци и покаже се као традиционални владар (Icks, 2006: 172–173).

²⁴ Непобједиви свештеник, врховни свештеник, свештеник бога Сунца Елагабала.

²⁵ У част императора Марка Аурелија Антонина Побожног Срећног Августа, врховног свештеника Непобједивог Сунца Елагабала, врховног понтифекса, носиоца трибунске власти, конзула по трећи пут, оца отаџбине, и Сената и народа римског.

maximus коју аутоматски добија са царском круном, Антонин уводи и положај врховног свештеника Непобједивог Сунца Елагабала, sacerdos amplissimus. С обзиром да текст помиње владара који трећи пут обавља дужност конзула, натпис се може датовати у 220. годину. Није потпуно јасно зашто се император одлучио за покретање вјерске реформе баш у овом тренутку. Свакако је био нешто старији и сигурнији у своју власт и положај, а можда је и чекао завршетак градње новог светилишта достојног да се у њега стави камен бетил (Icks, 2011: 41–43). Централни величанствени храм, тзв. Елагабалиум, подигнут је на Палатину, одмах уз царску палату (SHA *Heliogab.* III.4; Turcan, 1996: 179). Тако је Марко Антонин могао сваки дан да одлази на богослужења и потпуно се преда свом богу. Други мањи храм је изграђен у предграђу Рима, на локалитету званом *ad Spem Veterem* (Hdn. V.6.6; Halsberghe, 1972: 75). Цијели овај религијски покрет није представљао потпуну новину у историји античких цивилизација на Медитерану. Као што је на почетку речено, египатски фараон Аменхотеп IV (око 1350–1334) је спровео сличну трансформацију постојеће религије у II миленијуму старе ере. Дакле, проблем је лежао у царевом приступу и методама којима се користио за остваривање властитих вјерских циљева.

Антонин је покушао да постави Елагабала на прво мјесто у римском пантеону по сваку цијену. То је подразумијевало смјену Јупитера са привилегованог положаја, мјеру без преседана у цјелокупној дотадашњој римској историји. Таква одлука је рушила саме темеље побожности и вјерског система који се сматрао заслужним за све успјехе државе у претходним вијековима. Природно су ове реформе морале жестоко увриједити оне поданике Царства који су били одани традиционалним вриједностима и старој религији (Turcan, 1996: 179–180; Icks, 2011: 39–40). Кршење древних римских норми се драстично исказало кроз царев брачни живот. Он се почетком 221. године развео од прве супруге Јулије Корнелије Пауле, и оженио весталку Аквилију Северу.²⁶ Иако су весталке по закону

²⁶ Веста је била једно од званичних римских божанстава у државном пантеону. То је богиња огњишта и вјечне ватре која симболише дуговјечност Рима. Носила је почасни епитет Мајке и била патрон и заштитница свих Римљана. У Риму јој је подигнут храм кружне основе, на самом Форуму. Нису постојала Вестина светилишта у другим градовима државе, једноставно се свето огњиште за све римске грађане налазило у престоници. Према вјерском календару, сваке године је 9. јуна свечано обиљежаван празник у част богиње, тзв. *Vestalia*. Установљен је свештенички колегијум од шест дјевица весталки које су биле дужне да се брину о јавном огњишту у храму и непрестано одржавају свету ватру. Весталке је бирао врховни свештеник, *pontifex maximus*, и старао се о исправном обављању вјерских

биле обавезне да служе само богињи Вести и строго чувају своју невиност, император се надао да ће се из брака велике римске свештенице и врховног свештеника Елагабала родити божанска дјеца којој ће највише приличити да у будућности наслиједе владарску круну (Dio Cass. LXXX.9.3; SHA *Heliogab.* VI.6-7; Turcan, 1985: 168–169). Ово насиље над римским јавним моралом је потврђено и теогамијом када је цар вјенчао свог бога Елагабала за Минерву – Атину.²⁷ Брак са Аквилијом Севером је представљао свјесно нарушавање државне религије и дрско ругање старим обичајима и традицији.

Ускоро је млади Антонин организовао нови брак за свог бога. За невјесту је овај пут изабрана картагинска Уранија, Небеска богиња (Dio Cass. LXXX.12.1). Извори нам говоре да се ради о владарки звијезда и неба која је поистовијешена са Мјесецом (Hdn. V.6.4-5). Њена статуа је донесена из Картагине у Рим, заједно са знатним богатством и златом у виду мираза. Раскошне свечаности и славље су уљепшали брак између Сунца и Мјесеца као сасвим природну и логичну заједницу. Заправо, у питању је сјеверноафричка богиња Танит у синкретистичком споју са семитском божанском супругом Баала из Сирије (Drijvers, 1981: 248). У романизованој форми она је постала Небеска Јунона, Iuno Caelestis (Turcan, 1996: 180). Ово божанство су Римљани поштовали у двојаком својству, као краљицу неба и симбол Мјесеца, те богињу плодности (Halsberghe, 1972: 94). Вјерски синкретизам је одиграо важну улогу у идентификацији више богиња са сличним атрибутима и обиљежјима.²⁸ Мада Херодијан саопштава да Елагабалу није одговарао сувише ратнички карактер богиње Атине, није

обрета. Док су се налазиле на тој функцији, свештенице су биле подвргнуте врло строгим правилима култа, до таквих детаља који су им прописивали одјећу и начин уређивања косе. Међу овим старим нормама, које изгледа сежу уназад све до најраније римске прошлости, можда и најбитнија се односила на обавезно чување чедности весталки (Scheid, 2003: 50–166).

²⁷ Цар је из Вестиног храма изнио паладијум, свети камен који је симболизовао саму богињу Атину – Минерву и за који се вјеровало да га је из Троје донио у Лацијум легендарни Енеја. Паладијум је премјештен у Елагабалов храм на Палатину и свечано вјенчан са бетилом као оличењем соларног бога из Емесе (Hdn. V.6.3; Halsberghe, 1972: 89–90).

²⁸ Још један сродан примјер пружа натпис из колоније Интерцисе у Доњој Панонији. Он свједочи да су војни заповједници из кохорте од хиљаду стријелаца из Емесе подигли храм Дијани Тифатини у исто вријеме кад и свом соларном богу Елагабалу, почетком III вијека у доба цара Септимија Севера. Иако је Дијана Тифатина изворно потицала из Кампаније, у натпису се очигледно ради о оријентализованој форми неке сиријске богиње Мјесеца и супруге Елагабала (Fitz, 1959: 240, nr. 6; 260).

дошло до њиховог развода. Разлог за нову теогамију је био много дубљи. Оштећени споменик из Рима, можда скромни остатак храма на Палатину, може да пружи објашњење. Елагабал је исклесан у виду камена бетила на коме стоји орао. Са страна је окружен рељефима два женска божанства чији су ликови знатно окрњени. Али, војничка опрема на једној фигури упућује на Минерву – Атину, док се друга идентификује као Јунона – Уранија – Небеска богиња (Turcan, 1985: 174). Оваква комбинација је одражавала планску имитацију званичне Капитолске тријаде. Сол Елагабал је заузео мјесто Јупитера уз Јунону и Минерву, те га симболично детронизовао са врха римског пантеона. Државна религија је тако доживјела озбиљан ударац и промјену.

Млади цар је био веома религиозан и посветио је свој живот примарно служењу богу Елагабалу. Свештеничка функција је преузела примат до те мјере да је потпуно занемарио своје владарске дужности и обављање неопходних државних задатака (Нау, 1911: 267). Понашао се у складу са прописима који су дефинисани положајем врховног свештеника Елагабала, чак и када је такво држање било недостојно једног римског императора. Стално је носио источњачке хаљине сиријских свештеника, а да би био што чистији током богослужења обрезао се и није јео свињско месо (Dio Cass. LXXX.11.1-2). Свако јутро је одлазио у храм на Палатину и приносио већи број бикова и оваца на жртву. Изљевао је и течне жртве па се вино мијешало са крвљу убијених животиња и текло низ олтаре. Цар је након тога у друштву жена из Сирије занесено плесао око жртвеника уз заглашујућу музику свих врста инструмената (Hdn. V.5.8-10; Turcan, 1996: 179). Ови обреди су се обављали јавно уз присуство угледних људи из сенаторског и коњичког staleжа. Тако су Римљани имали прилику да непосредно посматрају један типичан оријентални култ у свом граду и престоници Царства.²⁹

²⁹ Све религијске свечаности осим комуникације вјерника са боговима имају основни циљ да успоставе везу између самих људи, оних који обављају ритуале и обичних учесника или гледалаца. Обреди изазивају различите врсте емоција али су увијек доминантни осјећаји наде у божанску милост и страх од божијег гњева и казне. У тзв. оријенталним култовима емоције и осјећај присуства бога током вјерских церемонија имају знатно већу улогу него у класичним грчко – римским култовима. Због тога религијске свечаности на римском Истоку користе низ метода како би утицале на побожност и буђење екстатичног заноса окупљених вјерника. Пјевају се посебне свете пјесме, изговарају молитве и химне боговима, свештеници носе специјалну одјећу и костиме, пали се ароматично биље и тамјан уз жртве, свира гласна музика ударачких, жичаних и дувачких инструмената, у раскошним

Централни вјерски догађај одвијао се у јулу мјесецу, на врхунцу љета. Тада је бетил вожен у церемонијалним кочијама са упрегнутим најљепшим бијелим коњима од средишњег култног мјеста на Палатину до споредног Елагабаловог храма у предграђу Рима. Процесија је ишла симболично баш у периоду године када је Сунце достигало зенит своје снаге и енергије на земљи. Ритуална возња је била допуњена низом раскошних свечаности, трком коња у кочијама, позоришним представама, гозбама и великодушном подјелом разних драгоцености и хране окупљеном римском народу. Посебно је био важан тренутак када је цар трчао уназад држећи узде коња који су без возача вукли свети камен у украшеној и позлаћеној кочији (Hdn. V.6.6-10; Turcan, 1996: 181–183). На тај начин је Елагабалу указивана нарочита почаст јер је наводно сам бог управљао кочијом и показивао своју наклоњеност владару. Нумизматички материјал тог периода потврђује вијести из наративних извора. Сачувани су римски новчићи који приказују камен бетил на којем стоји орао и којег у кочији вуку четири упрегнута коња. На другој верзији новца бетил је окружен са четири свечана сунцобрана током возње у квадриги. Ове представе прате и текстови: CONSERVATOR AVG. и SANCT. DEO SOLI ELAGABAL.³⁰ (Mattingly, Sydenham & Sutherland, 1938: 24–25, Plate II, nr. 12, 19). Промјена званичне религије је веома упадљива. Сада је Елагабал умјесто Јупитера поштован као заштитник владара и читавог Царства. Што се тичало самог Марка Аурелија Антонина, религијска реформа је спроведена до краја.

Не знамо готово ништа о резултатима цареве вјерске активности изван самог Рима. Извори не свједоче о прихватању реформи по провинцијама осим једне могућности у Панонији. Наиме, у Бригецију³¹ је регистрован натпис: deo Soli Alagabal. Ammudati, mil. leg. I Ad. bis p. f. cons[tantis] ...³² (Dessau, 1902: 172–173, nr. 4332). Епиграфски споменик је фрагментаран па не можемо прецизно да га датујемо. Остали натписи богу

процесијама службеници култа носе статуе или друге симболе богова, пале се бакље, пије вино и једе укусна храна итд. (Chaniotis, 2013: 169–175). И култ Елагабала је функционисао на сличан начин па је морао изгледати егзотично становницима Рима. Спорно је било то што је њихов владар обредно служио једном страном сиријском богу, а не домаћем римском.

³⁰ Заштитник цара; светом богу Сунцу Елагабалу.

³¹ Бригециј (Brigetio) је антички римски град који се данас налази у Мађарској, близу мјеста Комаром (Komárom), на сјеверној обали Дунава.

³² Богу Сунцу Елагабалу, Аммудат, војник легије Прве помоћне, два пута достојне поштовања и вјерности, стабилног...

Елагабалу из Паноније упућују на претходни период, вјероватно владавину Септимија Севера или Каракале (Kádár, 1962: 21). Међутим, постоји и могућност да посвета потиче из времена Марка Аурелија Антонина (218–222). Знамо да је легија I Adiutrix била стационирана у Бригецију током читавог III вијека и да је имала важну војничку улогу на дунавском лимесу (Barkóczy, 1980: 102). Ипак, остаје непознато када је тачно ова римска легија добила почаст да се назове два пута побожном и оданом. У сваком случају, занимљива је ријеч Ammudati која се јавља на овом натпису легионара из Бригеција. Изгледа да се Ammudati односи на лични назив, највјероватније је то особа која је посветила натпис.

Недостатак извора упућује на неуспјех царевих вјерских реформи у провинцијама. Али, исто расположење је владало и међу становницима Рима. Незадовољство на религијском плану се пренијело и на остале аспекте живота и личности младог Марка Аурелија Антонина. Због тога су сви наши важнији наративни извори веома пристрасни у приказивању владавине императора. Савременици Дион Касије и Херодијан³³, као и аутор цареве биографије из IV вијека³⁴, свјесно настоје да га представе у што неповољнијем свјетлу. Таква намјера је изражена до те мјере да читајући њихова дјела помислимо да на римском престолу није сједио човјек него чудовиште које је цијели живот посветило хедонизму и уништавању свега што су Римљани сматрали светим и узвишеним.³⁵ Зато се могу наћи подаци и

³³ Дион Касије је био грчки историчар из веома угледне породице из Никеје у Малој Азији. Имао је врло успјешну политичку каријеру у Риму. Млад је постао сенатор, управљао је над неколико провинција и обављао дужност конзула два пута. Херодијан је потицао из Антиохије у Сирији и такође је био царски сенатор. Као припадници елитне сенаторске аристократије у Царству, ова двојица историчара су сигурно били незадовољни рушењем вјековних римских традиција и обичаја, те су са презиром гледали на цареve религијске новотарије (Стевановић, 1968: 195–198).

³⁴ Биографију цара Антонина у серији царских животописа, *Historia Augusta*, саставио је Елије Лампридије о којем не знамо ништа. Спис је пун небитних детаља из владаревог приватног живота, уз врло мало историјски вриједних података. Доминирају морална осуда цара и истицање његових сексуалних изопачености. Биографија је посвећена Константину Великом а циљ је био да се Марко Антонин представи као бескомпромисни монотеиста који покушава да угаси стару римску религију. Тако је Елије Лампридије погрешно преносио у III вијек њему савремену монотеистичку тенденцију IV вијека (Вукадиновић, 2014: 402–404).

³⁵ Антички историчари и биографи су имали правило да типски описују римске цареve као добре или лоше. Личност Марка Антонина је посебно извргнута руглу и

о култу Елагабала који апсолутно не морају бити тачни. Примјер је детаљ да је цар свом богу приносио људске жртве, посебно дјецу угледних аристократа из читаве Италије. Њих је наводно убијао ако су имали жива оба родитеља а затим гатао по њиховим утробама и тако испитивао вољу бога (SHA *Heliogab.* VIII.1-2; Dio Cass. LXXX.11). Људске жртве јесу постојале у религији неких семитских народа али је Рим забранио обављање тих обреда много прије Марка Антонина. Посебно је тешко прихватити одвијање таквих ритуала у јавности у самом Вјечном Граду, нарочито јер је прорицање из жртвене утробе животиња чисто римска пракса која није донијета са Истока (Нау, 1911: 280; Turcan, 1985: 153–154; Icks, 2011: 68–69). Слична ситуација је и са осталим чудним причама попут оне тврдње Диона Касија да је цар затварао у Елагабалов храм лава, мајмуна и змију а затим им убацивао људске гениталије (Dio Cass. LXXX.11). Такве вијести морамо узети са великом дозом сумње као показатеље који можда добро одсликавају пристрасност наших наративних извора.³⁶ Лик младог императора је тако систематски унакажен да је већ у IV вијеку остала само успомена на владара од кога су сви имали велика очекивања, али који је свој кратки живот провео искључиво у разврату и неморалу (Eutr. VIII.22; Aug. Vict. *Caes.* 23).

Царева непопуларност у Риму је била очигледна. Због тога су Јулија Меза и људи из његовог окружења покушали да некако смире опште незадовољство. Моћна владарева баба је имала централну улогу у његовом

максимално уклопљена у пристрасни калуп злог владара. Постоје три главна фактора на којима наративни извори заснивају своју негативну слику. Први је оријентално сиријско поријекло императора. Оно се одлично слаже са јаким римским стереотипом о источњацима као slabим и феминизираним људима. Због тога Дион Касије у својој *Римској историји* цара више пута назива његовим изворним именом Авит Басијан или Лажни Антонин, Асирац и Сарданапал (Dio Cass. LXXX.1.1; 11.2). Друга ствар је женственост владара који као типични оријенталац и хомосексуалац потпуно одудара од пожељног идеала римског мушкарца и војника. Трећу оптужбу чине неумјерени луксуз и развратан живот цара који су разорили сваку врлину у њему и учинили га монструмом недостојним римског трона и славе (Icks, 2008: 477–488).

³⁶ Све бизарне приче о царевом животу су вриједне једино због тога што пружају сликовиту представу о уобичајеној римској перцепцији преступничког дјеловања. Главни преступ Марка Антонина је било кршење свете традиције и постављање једног чисто страног бога на врх римског пантеона. Тиме се опасно нарушавала дуга и чврста веза између царске власти и званичне државне религије. Сваки император је као *pontifex maximus* требао да се стара о одржавању службене вјере. Занемаривање тог правила је представљало прекршај који младом цару Римљани нису могли опростити (Beard, North & Price, 1998: 255–256).

разводу од Аквилије Севере. Марко Антонин се оженио по трећи пут 221. године, а за невесту је сада изабрана Анија Фаустина из веома угледне аристократске породице (Dio Cass. LXXX.9.4; Halsberghe, 1972: 90–91). Политичка тенденција брака је била јасна, требало је стишати гњев поданика који је изазвало светогрђе над врховном весталком. Са друге стране, нова царска супруга је можда могла ближе повезати отуђеног императора са владајућим сенаторским слојем римског друштва. У исто вријеме, Меза је правила излазну стратегију убјеђујући свог унука да постави насљедника. Тако је цар те 221. године формално усвојио свог првог рођака Басијана Алексијана као сина. Дванаестогодишњи савладар је добио титулу цезара и ново владарско име Александар Север (Dio Cass. LXXX.17.2-3; Hdn. V.7.1-5; SNA *Heliogab.* XIII.1-2; Icks, 2011: 53–55). Његов углед у војсци и народу је био значајан, нарочито јер га је мајка Јулија Мамеја одгајала на традиционални римски начин а не као свештеника бога Елагабала (Hdn. V.7.5). Све ове мјере су представљале посљедње покушаје мудре старе Мезе да спаси владавину свог првог унука Марка Антонина.

Међутим, показало се да је млади цар био врло тврдоглав и да није желио да одустане од својих вјерских идеја. Тиме је полако остао без подршке свих људи из династије осим сопствене мајке, властољубиве и развратне Јулије Соемије. Антонин се развео од треће супруге Аније Фаустине и вратио се весталки Аквилији Севери (Dio Cass. LXXX.9.4). Тако је још једном доказао да не мари за старе римске обичаје и да га интересује само поштовање соларног бога. Један натпис из тог периода је илустративан: *imp. Caes. div[i Antonini Magni] fil., divi Sever. Pii ne[pos] M. Aurelius An[toninus P. F.] Aug., sacerdos ampliss[imus dei invicti Solis] Elagabali, pontif. max., [tr. pot. V, cos. III, p. p., et] imp. Caes., M. Au[relius Antonini] f., divi Antonini Magni nepos, [divi Severi Pii pronepos, M. Aurelius] Alex[ander] ...*³⁷ (Dessau, 1892: 116, nr. 475). Овај текст са фрагмента бронзане плочице потиче вјероватно из 222. године када је Марко Аурелије Антонин носио титулу августа а његов усвојени син и савладар Александар Север титулу цезара. Види се да је Марко Антонин обављао функцију врховног свештеника Непобједивог бога Сола Елагабала и у посљедњој години

³⁷ Император Цезар, син божанског Антонина Великог, унук божанског Севера Побожног, Марко Аурелије Антонин Побожни Срећни Август, врховни свештеник бога Непобједивог Сунца Елагабала, врховни жрец, с петом трибунском моћи, четврти пут конзул, отац отаџбине, и император Цезар, син Марка Аурелија Антонина, унук божанског Антонина Великог, праунук божанског Севера Побожног, Марко Аурелије Александар...

владавине, што свједочи да је до краја живота остао вјеран својим религијским идеалима. Када је, осјетивши угроженост свог положаја, почео да прави завјере како би убио рођака Александра Севера, кап је прелила чашу општег незадовољства. Против цара су се побунили и преторијанци те га ухватили заједно са мајком Јулијом Сомијом. Један римски император је доживио највећу срамоту у историји Царства. Осамнаестогодишњи владар је са мајком обезглављен а затим су њихова тијела предата свјетини. Лешеви су унакажени и вучени по улицама Рима, а онда бачени у канализацију па у ријеку Тибар како никада не би били достојно сахрањени (Dio Cass. LXXX.20; Hdn. V.8.8-10; SHA *Heliogab.* XVII.1-7). У овако суровом односу као да се огледала сва мржња Римљана која се постепено акумулирала током четири године, па у тренутку експлодирала. Сенат је одмах донио наредбу о осуди царева успомене и брисању његовог имена из свих јавних текстова јер је осрамотио и укаљао иначе часно име претходних Антонина.³⁸ Тако је у марту 222. године неславно завршена владавина Марка Аурелија Антонина, а наслиједио га је још један дјечак, његов први рођак Александар Север са само тринаест година (Робер, 2009: 48). Одгојен на другачији начин и поучен лошим искуством свог претходника, нови цар је одмах поништио вјерске реформе. Камен бетил је враћен назад у Емесу, а Елагабалов велики храм на Палатину је посвећен Јупитеру Осветнику (Turcan, 1996: 183; Icks, 2011: 60). Овај епитет Јупитера је симболично упућен можда баш култу Елагабала чија се владавина римским пантеоном завршила са пропашћу његовог цара заштитника. Древни римски врховни бог је поново засјео на трон.

Религијска доктрина Марка Антонина је представљала неуспјелу новину у тадашњем римском свијету. Због тога је наилазила на неразумијевање савременика, као и каснијих историчара. Аутори наших наративних извора често намјерно или несвјесно погрешно тумаче многе детаље из царева култне праксе (Cumont, 1956: 114). Напросто нису довољно

³⁸ Осуда успомене, *damnatio memoriae*, спроведена је на свим врстама споменика. Од 92 сачувана натписа са именом владара широм Царства, на 40 су видљиви трагови намјерног брисања имена. Неки оштећени натписи су касније искориштени као грађевински материјал у друге сврхе. Само шест царевих скулптура је преживјело уништење складиштењем у депое у Риму, остале статуе су разбијене или преправљене у портрете Александра Севера. Бројни новчићи из источних ковница државе су претопљени или је царев лик на њима елиминисан. Такође, име Марка Антонина је уклоњено из свих јавних анала. Због заједничке судбине, и његова мајка Јулија Сомија је прошла кроз исти процес осуде успомене (Varner, 2004: 188–195).

познавали један страни сиријски култ. Са друге стране, историчари из XIX и прве половине XX вијека извели су неке нетачне закључке слиједећи управо овакве пристрасне изворе. Тако је доминирао став да је цар покушао да наметне монотеистичку религију бога Елагабала, те да његова вјерска реформа није успјела јер монотеизам није одговарао духу оног времена, првој половини III вијека (Нау, 1911: 96, 276). Међутим, детаљна анализа свих извора доказује да то није био случај. Поменути Херодијанов опис главне религијске свечаности у јулу мјесецу пружа податак да су иза кочије са каменом бетилом ношене статуе свих осталих богова у раскошној процесии (Hdn. V.6.8). Таква сцена се никако не може повезати са искључивим монотеизмом, већ са хенотеизмом у коме су сва друга божанства подређена врховном богу Елагабалу (Turcan, 1996: 182). Дакле, император јесте промијенио поредак римског пантеона тако што је на чело поставио Елагабала умјесто Јупитера, али дефинитивно није укинуо дотадашњи државни пантеон, што би се подразумијевало у правом монотеизму (Icks, 2011: 52). Осим тога, писац цареве биографије из IV вијека изричито наводи да је Марко Антонин обожавао и Велику Мајку, те пренио њен црни камен и остале свете предмете у Елагабалиум на Палатину. Обављао је ритуалне тауроболије, обрезао се и учествовао у свим обредима са свештеницима галима (SHA *Heliogab.* VII.1-3). Иако други извори не помињу ове детаље, они врло лако могу бити истинити јер су сродни оргијастички култови са разузданим слављима били кадри да можда привуку владареву пажњу и наклоност (Вукадиновић, 2014: 406–407). Тако би и клање бикова и овнова у оквиру тауроболије и криоболије представљало сасвим природан и прихватљив обред. Дион Касије објашњава да се млади цар обрезао у складу са свештеничким правилима у култу Елагабала, а да је његова жеља да потпуно одсијече своје гениталије узрокована изопаченом феминизираношћу (Dio Cass. LXXX.11.1). Вјероватно је у питању још једна злонамјерна оптужба против Антонина која није тачна, посебно јер је јасно забиљежено да је император кроз своја три брака планирао дјецу и легитимног насљедника престола. Имајући у виду да су се Кибелини свештеници гали у екстатичном вјерском заносу понекад кастрирали у спомен на трагично страдалог Атиса, ова Дионова вијест можда посредно свједочи у прилог тези да је цар поштовао Велику Мајку Богова. У сваком случају, данас је у историографији одбачена претпоставка о владаревом монотеизму, него се говори о хенотеизму.³⁹

³⁹ Елије Лампридије износи још један занимљив детаљ у биографији Марка

Доста расправе је изазвало и питање узрока за пропаст царевих вјерских реформи. У центру његове дјелатности био је синкретизам као оличење тежње ка уједињењу многих сличних култова у склопу тзв. паганског монотеизма (Halsberghe, 1972: 67). Неки историчари су сматрали да је Марко Антонин прерано форсирао ту тенденцију, те да је она потпуно сазрела тек пред крај III вијека у вријеме цара Аурелијана (Thomas, 1980: 192). Ипак, хронолошки период од око пола вијека није био довољан да толико промијени римско друштво и омогући нам једноставно тумачење. Император је дефинитивно направио крупне грешке у свом приступу врло осјетљивој и комплексној ствари. Сиријски култови никада нису били директно укључени у званичну државну религију него су остајали лични избор вјерника широм Царства, нарочито етничких заједница самих Сиријаца. Покушај цара да на силу уведе култ Елагабала из Емесе морао је да се заврши трагичним неуспјехом (Drijvers, 1981: 243). Разлог за његову несмотреност дјелимично морамо тражити у чињеници да се радило о дјечаку који апсолутно није познавао религијски живот у западној половини Царства (Нау, 1911: 286). Ступајући на престо са само 14 година, он је био најмлађи цар у дотадашњој римској историји. Владавину је окончао са 18 година и јасно се показало да младић свештеник није имао довољно животног нити државничког искуства да се носи са изазовима које је наметао положај суверена свјетске Империје. Живот у неограниченом луксузу и раскоши могао је само да додатно ослаби моћ здравог и мудрог расуђивања код вјерски занесеног дјечака. Поред тога, Марко Антонин се потпуно предао свештеничким дужностима и запоставио државне обавезе. Због тога његову владавину није обиљежио ниједан рат, никакве политичке или економске реформе, добри закони, административна рјешења итд. (Icks,

Антонина који не помиње ниједан други извор. Наиме, цар је веома волио да вози кочије па је у њих упрезао разне животиње. Једном приликом је упрегао лавове и назвао се Великом Мајком (SHA *Heliogab.* XXVIII.1-3). Иако не можемо бити сигурни у тачност овог податка, сцена вјерно репродукује један од најпознатијих споменика посвећених римској богињи плодности, мајчинског женског принципа и владарки дивље природе. То је чувена бронзана фигура из Рима која се данас чува у Метрополитен музеју у Њујорку. Велика Мајка сједи у кочијама које вуку два лава са разјапљеним чељустима. Богиња је обучена у дугу хаљину и на глави има неку врсту вела и посебну круну, corona muralis. У десној руци држи култну посуду патеру за излијевање течних жртви, док јој је лијева рука на музичком инструменту тимпану. Још увијек су видљиви скромни трагови позлате на скулптури која датира из II вијека (Vermaseren, 1977: 39, nr. 205, Plate CIII-CV). Фигура је прави примјер Велике Мајке као тзв. Господарице лавова.

2011: 35). У први план су изашли Антонинова религија, приватни живот, сексуални скандали и постављање недолличних људи на важна управљачка мјеста. Римљани засигурно нису хтјели таквог цара и зато су му се сурово осветили.

Ипак, вјерска активност Марка Аурелија Антонина није остала без посљедица на каснији историјски развој. Послије пола вијека, цар Аурелијан (270–275) ушао је у Емесу и поклонио се Елагабалу у знак захвалности за извојевану побједу над краљицом Палмире, Зенобијом (Turcan, 1996: 183). Погрешно је из тога извући закључак да је Непобједиво Сунце, које је поштовао овај император, заправо још једна верзија локалног сиријског Баала из Палмире, Емесе или било којег града. Аурелијан је имао јасну политичку визију да поново уједињено Римско царство додатно учврсти и на пољу религије. Зато је морао да тежи ка култу универзалног соларног божанства које би било прихватљиво за све поданике државе, а не да намеће неког регионалног или градског бога (Latte, 1960: 350; Ferguson, 1970: 54). Он је био довољно mudar и далековид владар да уочи грешке које је направио Марко Антонин пет деценија раније, те да их нипошто не понови. Због тога су његове религијске реформе спроведене поступно, темељно и у складу са духом оног времена.⁴⁰ Аурелијан је из новог соларног култа избацио све оријенталне и сиријске елементе који би га могли везати за Палмиру или Емесу. Увођењем суштинских промјена направио је једно право синкретистичко соларно божанство које је ипак есенцијално било римско. Због тога су и све реформе осмишљене у савршеној вјерској хармонији са старим римским обичајима и ритуалном праксом. Само такав бог је могао бити прихваћен у Царству, а реформа успјешна. Касније је и цар Константин Велики ревносно поштовао ово Непобједиво Сунце и веома често га представљао на свом новцу. Нумизматички материјал са почетка IV вијека носи текстове: *Soli Invicto Comiti*, *Soli Invicto Comiti Domini Nostri*,

⁴⁰ Аурелијан је 274. године усталичио новог бога на челу римског пантеона под службеним називом *Deus Sol Invictus*. Тиме је Непобједиво Сунце постало званично државно божанство у Римском царству. Саграђен је нови величанствени храм у престоници и установљене почасне игре, *Agones Solis*, које су се одржавале сваке четврте године у част бога Сунца. Такође, основан је нови свештенички колегијум који је требао да се брине о исправном одржавању култа и свих вјерских обреда. Ови свештеници, *Pontifices Dei Solis*, бирани су из редова сенаторске аристократије и били су потпуно одвојени од осталих религијских колегијума и других култова. Цар је овим реформама дао израз постојећој вјерској тенденцији ка синкретизму и тзв. паганском монотеизму, заправо хенотеизму (Halsberghe, 1972: 138–148).

Soli Invicto Aeterno Augusto⁴¹ итд. (Gavrilović Vitas, 2021: 143–144). Као што је свемоћно Сунце владало цијелим универзумом, непобједиви Константин је суверено управљао овоземаљским свијетом и Римским царством. Мудри император није случајно изабрао непобједивог бога за свог патрона и заштитника војске. Међутим, крајем своје владавине Константин се све више приближавао монотеистичком хришћанству,⁴² а Sol Invictus је полако почео да губи свој значај. Империјом је убрзо загосподарило једно ново Сунце Правде, како је Исус Христос назван у божићној химни.

Dimitrije Trifković

THE CULT OF ELAGABALUS IN THE ROMAN EMPIRE

Summary

Elagabalus was the Sun god of the Syrian city of Emesa, modern Homs. He was essentially a local version of the solar god Baal, who dominated the pantheon of the broader Levantine region. Elagabalus was represented and worshipped in the form of a black beryl stone, thereby sublimating both solar and chthonic qualities as the supreme deity in Emesa. The cult remained confined to its native area until the direct annexation of Syria into the Roman state. At the end of the 2nd century, emperor Marcus Aurelius transferred a cohort of a thousand archers from Emesa to Pannonia to strengthen the Danube limes. This additional military unit was stationed in Intercisa. That colony, alongside the capital Rome, became a centre of worship of Elagabalus throughout the Empire. Several epigraphic and archaeological monuments from these two cities, dating from the reigns of emperors

⁴¹ Непобједивом Сунцу Пратиоцу, Непобједивом Сунцу Пратиоцу Нашег Господара, Непобједивом Сунцу Вјечном Августу.

⁴² Христијанизација Римског царства је свакако била постепен и сложен процес. Пагани све до краја IV вијека остају већина у војсци и становништву. Након битке код Милвијског моста 312. године, те издавања Миланског едикта наредне године, цар Константин није постао прави хришћанин. Он је и после тога наставио да обожава Сола и представља га на новцу као личног заштитника и чувара Царства. Међутим, промјена је била све видљивија како је одмицала Константинова дуга владавина. Император је користио своју моћ врховне власти да као патрон пружи вјерску толеранцију хришћанској цркви и материјално је много помогне. Дјела попут ослобађања од обавезе плаћања пореза или великих градитељских подухвата на подизању нових цркава су итекако ојачала положај хришћанства у држави. Царева наклоност је била врло очигледна и није могла остати без дубоких последица када се радило о тако моћном владару. Константин Велики је усмјерио процесе у правцу који ће до краја тог IV вијека суштински промијенити религијску слику Римског царства (MacMullen, 1984: 43–51).

Septimius Severus and Caracalla of the Severan dynasty, have been preserved. Quite valuable are the findings that confirm the existence of a temple dedicated to Elagabalus in the colony of Intercisa. A turning point was the accession to power of the fourteen-year-old Marcus Aurelius Antoninus (218–222), later known as Heliogabalus. Due to a series of historical circumstances, this boy held the post of high priest of the god Elagabalus in Emesa, as his grandmother, Julia Domna, Roman empress and wife of Septimius Severus, came from a hereditary priestly family in that Syrian city. Therefore, the inexperienced young man tried to use his position as Roman emperor to elevate Elagabalus to the head of the state pantheon. He built two prominent temples in the capital and proclaimed the Invincible Sun of Elagabalus as the supreme Roman deity, above Jupiter himself. Living by the rules of an Eastern cult and disregarding the centuries-old sacred traditions of the Roman people, he provoked the anger and hatred of the senatorial elite and the army in the Eternal City. An open revolt of the Praetorians broke out, and they killed their emperor in 222 AD. His decapitated body was dragged through the streets of the city and then thrown into the Tiber river. With the disgraceful death of Marcus Antoninus, his despised religious reform also came to an end. The betyl stone was returned to Emesa, and Elagabalus had significance only in the pantheon of his native land.

Key words: Elagabalus, Roman Empire, Emesa, Marcus Aurelius Antoninus, Severan dynasty, Roman religion.

ИЗБОРИ

- Aur. Vict. *Caes. – Liber De Caesaribus of Sextus Aurelius Victor* (1994). Liverpool: Liverpool University Press, translated with an introduction and commentary by H. W. Bird.
- Dessau, H. (1892). *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. I. Berolini: Weidmannos.
- Dessau, H. (1902). *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. II, Pars I. Berolini: Weidmannos.
- Dio Cass. - *Dio's Roman History IX* (1961). Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press – William Heinemann LTD, with an english translation by Earnest Cary, The Loeb Classical Library 177.
- Eutr. – *The Breviarium ab Urbe Condita of Eutropius* (2011). Liverpool: Liverpool University Press, translated with an introduction and commentary by H. W. Bird.
- Hdn. – *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire. From the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III* (1961). Berkeley & Los Angeles: University of California Press, translated from the Greek by Edward C. Echols.

- Mattingly, H. – Sydenham, E. A. & Sutherland, C. H. V. (1938). *The Roman Imperial Coinage, Vol. IV, Part II – Macrinus to Pupienus*. London: Spink & Son LTD.
- SHA *Heliogab.* – *The Scriptores Historiae Auguste* vol. II (1924). Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press, with an english translation by David Magie, The Loeb Classical Library 140.
- Vermaseren, M. J. (1977). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) III. Italia – Latium*. Leiden: E. J. Brill.

ЛИТЕРАТУРА

- Букадиновић, С. (2014). Једна царска биографија посвећена Константину Великом. *Истраживања*, 25, 401–410.
- Мирковић, М. (2014). *Историја Римске државе: од Ромула, 753. године пре Христа, до смрти Константина, 337. године нове ере*. Београд: Службени гласник.
- Робер, Ж. Н. (2009). *Стари Рим*. Београд: Слио.
- Срејовић, Д. – Цермановић-Кузмановић, А. (1987²). *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Стевановић, Б. М. (1968). *Историја хеленске књижевности: од Александра до Јустинијана*. Београд: Научна књига.

*

- Barkóczy, L. (1980). History of Pannonia. In: Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (eds.) (1980). *The Archaeology of Roman Pannonia*. Kentucky – Budapest: The University Press of Kentucky – Akadémiai Kiadó. 85–124.
- Beard, M. – North, J. & Price, S. (1998). *Religions of Rome. Volume 1 – A History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Birley, A. R. (2002). *Septimius Severus. The African Emperor*. London – New York: Routledge.
- Bowersock, G. W. (1983). *Roman Arabia*. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press.
- Chaniotis, A. (2013). Staging and Feeling the Presence of God: Emotion and Theatricality in Religious Celebrations in the Roman East. In: Bricault, L. – Bonnet, C. (eds.) (2013). *Panthée: Religious Transformations in the Graeco – Roman Empire*. Leiden – Boston: Brill. 169–189.

- Cumont, F. (1956). *The Oriental Religions in Roman Paganism*. New York: Dover Publications.
- Drijvers, H. J. W. (1981). Die Dea Syria und andere Syrische Gottheiten im Imperium Romanum. In: Vermaseren, M. J. (ed.) (1981). *Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Leiden: E. J. Brill. 241–263.
- Ferguson, J. (1970). *The Religions of the Roman Empire*. London: Thames and Hudson.
- Fishwick, D. (2002). *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, Volume III: Provincial Cult, Part 1: Institution and Evolution*. Leiden – Boston – Köln: Brill.
- Fitz, J. (1959). Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XI, 237–263.
- Gavrilović Vitas, N. (2021). *Ex Asia et Syria. Oriental Religions in the Roman Central Balkans*. Oxford: Archaeopress Publishing.
- Halsberghe, G. H. (1972). *The Cult of Sol Invictus*. Leiden: E. J. Brill.
- Hay, J. S. (1911). *The Amazing Emperor Heliogabalus*. London: Macmillan and Co.
- Hijmans, S. E. (2024). *Sol. Image and Meaning of the Sun in Roman Art and Religion*, Volume I-II. Leiden – Boston: Brill.
- Hvidberg-Hansen, F. O. (2007). 'Arṣû and 'Azîzû. *A Study of the West Semitic "Dioscuri" and the Gods of Dawn and Dusk*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Icks, M. (2006). Priesthood and Imperial Power. The Religious Reforms of Heliogabalus, 220-222 AD. In: de Blois, L. – Funke, P. & Hahn, J. (eds.) (2006). *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire*. Leiden – Boston: Brill. 169–178.
- Icks, M. (2008). Heliogabalus, a Monster on the Roman Throne: The Literary Construction of a "Bad" Emperor. In: Sluiter, I. – Rosen, R. M. (eds.) (2008). *KAKOS, Badness and Anti – Value in Classical Antiquity*. Leiden – Boston: Brill. 477–488.
- Icks, M. (2011). *The Crimes of Elagabalus. The Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor*. London – New York: I. B. Tauris.
- Kádár, Z. (1962). *Die kleinasiatisch – syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Leiden: E. J. Brill.
- Kaizer, T. (2013). Identifying the Divine in the Roman Near East. In: Bricault, L. – Bonnet, C. (eds.) (2013). *Panthée: Religious Transformations in the Graeco – Roman Empire*. Leiden – Boston: Brill. 113–128.
- Latte, K. (1960). *Römische Religionsgeschichte*. München: C. H. Beck'sche

Verlagsbuchhandlung.

- MacMullen, R. (1984). *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*. New Haven and London: Yale University Press.
- Rives, J. B. (2007). *Religion in the Roman Empire*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Scheid, J. (2003). *An Introduction to Roman Religion*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Stefanović, D. (2020²). *Stari istok: i beše poput ptice u kavezu. Istorija i kultura starog istoka*. Beograd: Evoluta.
- Ševalije, Ž. – Gerbran, A. (2009). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos art – IK Kiša.
- Thomas, E. B. (1980). Religion. In: Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (eds.) (1980). *The Archaeology of Roman Pannonia*. Kentucky – Budapest: The University Press of Kentucky – Akadémiai Kiadó. 177–206.
- Turcan, R. (1985). *Héliogabale et le sacre du soleil*. Paris: Albin Michel.
- Turcan, R. (1996). *The Cults of the Roman Empire*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Varner, E. R. (2004). *Mutilation and Transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*. Leiden – Boston: Brill.

Sonja Veselinović*
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC: 821.163.41.09-4 Iveković R.
821.163.41.09-4 Bogdanović B.
DOI:10.19090/gff.v50i2.2592
orcid.org/0000-0001-6877-5222
Originalni naučni rad

PREPISKA *EEJI* RADE IVEKOVIĆ I BOGDANA BOGDANOVIĆA: SUBVERZIVNI POTENCIJAL HIBRIDNOG, POLIPERSPEKTIVNOG TEKSTA

Predmet analize rada jeste knjiga prepiske *Eeji: epistolarni eseji*, koju su 1986. godine objavili filozofkinja i spisateljica Rada Iveković i arhitekta, urbanista i književnik Bogdan Bogdanović, kao rubni tekst jugoslovenske književnosti koji omogućava narativno-stilske iskorake u funkciji problematizovanja ključnih pitanja u književnom polju. Predočićemo kako knjiga priziva i podriva epistolarni diskurs, tragajući za otvorenim tekstom sa više perspektiva, u kojem je decentralizovan narativni autoritet a naglašen proces čitanja i uloga čitaoca. Brojni metatekstualni i intertekstualni elementi u središte pažnje postavljaju upravo funkcionisanje teksta, počev od pitanja autorske intencije, čitalačkog odgovora i uživanja u tekstu, pa do instrumentalizacije književnosti.

Ključne reči: epistolarnost, diskurs, čitalac, autorska intencija, otvoreni tekst, književno polje, jugoslovenska književnost, metatekstualnost.

Vaša pisma, moja pisma, javljaju se tada kao čist višak, kao nešto božanski Nepotrebno i Bezrazložno. Zaludno, rekli biste Vi. Pišite mi ta suvišna, neopravdana, prekomerna pisma.
(Iveković, Bogdanović, 1986: 173)

U jugoslovenskoj prozi osamdesetih godina prošlog veka uočavaju se mnogi žanrovski i narativni eksperimenti, kao i tematski proboji, na primer u delima autorki ili ostvarenjima koja kritički pristupaju temeljnim društvenim narativima. Ipak, kroz menjajuću društveno-političku paradigmu, mnogi su i iskoristili poetičke inovacije kako bi plasirali određene ideološke programe i vrednosti, u čemu se, pored kroz istoriju često instrumentalizovane poezije, roman pokazao kao naročito zgodno oruđe. Upravo iz tog ugla opiranja normativnom – počev od žanra – čini

* sonja.veselinovic@ff.uns.ac.rs

nam se prikladno pristupiti knjizi koja stoji osamljeno na sporednom koloseku jugoslovenske književne istorije. Kada je 1986. godine beogradska Prosveta štampala knjigu *Eeji: epistolarni eseji*, njeno dvoje autora, Rada Iveković (1945) i Bogdan Bogdanović (1922–2010), bili su već etablirani naučnici i zauzimali određene pozicije u kulturnom polju. Arhitekta, profesor, urbanista i književnik Bogdanović u vreme objavljivanja knjige bio je i gradonačelnik Beograda, ali je do tada, isto tako, više puta došao u sukob sa kulturnim i naučno-obrazovnim establišmentom. Uzmimo za primer njegovu smenu sa mesta dekana Arhitektonskog fakulteta 1973. kao posledice uspostavljanja alternativnog programa Nove škole arhitekture, kao i njegov raskid sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti 1981. godine (Đilas, 2015: 50-65). Od 1976. godine, Bogdanović je delovao u okviru Seoske škole za filozofiju arhitekture u selu Mali Popović, gde i nastaju mnoga pisma iz knjige *Eeji*. Rada Iveković, hrvatska filozofkinja, indološkinja i spisateljica, u ovom periodu predavala je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Ona je afirmisana kroz studije iz oblasti indologije (*Rana buddhistička misao* 1977; *Indijska i iranska etika* (sa Č. Veljačićem) 1980; *Druga Indija* 1982), ali i kroz feministički angažman (ur. br. 8-9. časopisa *Marksizam u svetu* iz 1981: „Studije o ženi i ženski pokret”).

Nukleus prepiske dvoje autora objavljen je 1985. godine u okviru edicije Tabak, koju je sredinom 1980-ih pokrenuo Miodrag Dramićanin, vlasnik knjižare Bata koja se nalazila u predvorju Jugoslovenskog dramskog pozorišta. Svaka knjižica objavljena u ediciji imala je šesnaest strana – jedan tabak – pa tako i izdanje *De gušteribus* B. Bogdanovića i R. Iveković. Ovaj tekst sačinjavaju dva pisma koja se zasnivaju na ludičkom razvijanju polazne postavke. Bogdanovićevo pismo donosi igru rečima iz rečnika, a pismo R. Iveković parodira esejistički diskurs. *De gušteribus* će činiti osmo poglavlje *Eeja* i imati drugačiji semantički potencijal u okviru šire celine. Svakako, može se sagledati kao provokativan *teaser* za knjigu, odnosno manifestni tekst u duhu aktuelnog postmodernizma. Knjiga *Eeji* u čitavom nizu aspekata predstavlja narativ koji oponira uspostavljanju celovitog značenja i zaokruženosti. Odabirom forme, autori posežu za oblikom izražavanja koji se opire kraju, zaključivanju i centralizovanju narativnog autoriteta. Iako ovo nije epistolarni roman, svedena naracija jeste prisutna, i ona priziva mogućnosti koje otvara ova forma u 18. veku, a u kontekstu duha istraživanja, fascinacije procesom razumevanja i preispitivanja nasleđenih struktura. „U suprotnosti sa zatvorenim romanom devetnaestog veka, otvorenost epistolarne forme mogla bi da ukazuje na interesovanje za sam proces stvaranja značenja i želju da se preispita moralni i politički status quo“ (MacArthur, 1990: 18). S aspekta naučne provenijencije naših autora takođe je indikativno da navedena preokupacija načinom stvaranja značenja

korespondira sa „pluralističkim, fragmentarnim tekstualnim oblicima, kao što su enciklopedije, dijalozi i pisma“ (MacArthur, 1990: 20), ključni za epohu prosvjećenosti.

Žanrovsko određenje epistolarni eseji upućuje na ograničenu, ličnu tačku gledišta i otvorenu, fragmentarnu strukturu. Poigravanje figurom autora, njegovim autoritetom, rodom i telesnošću, kao i pitanjem „samoispisivanja“, ali i odricanja od stvaralačke intencije, sve su to teme koje se uvode već u tri predgovora knjizi. Status knjige koju pišu dvoje autora takođe je predmet autoironične manipulacije tokom razvoja prepiske, jer se tema pisanja zajedničke knjige – prvo kao šala – javlja tek u drugoj polovini prepiske. Na početku *Eeja* imamo tri paratekstualna momenta, mada je i čitava knjiga izgrađena na semantičkoj igri teksta i parateksta. To su „Predgovor“, „Umesto predgovora drugom izdanju“ i „Umesto predgovora trećem izdanju“. „Predgovor“ ukazuje da naslov knjige potiče od doziva „eej!“, te predočava težnju širenja granica jezika kroz „dvopisivanje“. „Pisati i čitati pisma znači seliti se iz ličnosti u ličnost i samim tim, kao u kakvoj igri, dozivati se iz neočekivanih prikrajaka, neobično preodeven“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 7). Na samom početku, ono što se u epistolarnoj formi može videti kao najpouzdanije u narativnom smislu, pripovedačka instanca u prvom licu i poznat adresat-čitalac, propituje se s aspekta iluzije ispovedanja, izražavanja sopstva, sprovođenja namere.

Autori ove knjige mišljenja su da ishitrene moralizacije, žestoko usprotivljene mnoštvenosti muškarca i žene (dakle mnoštvenosti-mnoštvenosti), jesu ne samo pogrešne, već i vrlo nepraktične. Jer, biti uvek neko drugi, makar od pisma do pisma, teorijska je šansa da se, jednom u životu, ma i u magnovenju, „nabode“ onaj pravi! Sapisatelji i sapisateljke proteklih vekova, a naročito, čini se, među galantnim duhovima XVIII veka, umeli su da cene virtuelnu moralnost dopisivanja (pa, donekle, i dvopisivanja), i koristili su prednosti samoispisivanja, čak i kad se nisu dovoljno poznavali – baš kao što se ne poznaju ni pisci EEJA. (Iveković, Bogdanović, 1986: 7)

Drugi predgovor problematizuje aktuelno stanje eseja u književnom polju, potencirajući ne onu ideju koja je posthumno secirana, već onu *koja je umakla*. Citirajući Liotara i Dagleasa Hofštatera, Rada Iveković postavlja pitanja izrecivosti i dostatnosti jezika, te predočava probleme artikulacije kao odsustvo zaokruženosti komunikacije, što je još jedna referenca na isprekidanost i eliptičnost korespondencije. „Ali šta da radimo mi jadnici (mi, nous-autres, ne mislim samo na Vas i mene) koji se svakodnevno hrvemo sa riječima kricima jaucima-baucima i beznadno pokušavamo napisati onu poslednju, zaključnu, rastvarajuću, samoukidajuću i ujedno samoispunjavajuću, savršenu, a nemoguću riječ?“

(Iveković, Bogdanović, 1986: 9). Treći „predgovor“ nudi poetički ključ u rečima B. Bogdanovića da je „u svakom poslu do-pisivanja“ najpouzdanija čuvena tehnika iz prošlog stolecā *cadavre exquis*. *Cadavre exquis* je nadrealistička tehnika zajedničkog pisanja (nastala oko 1925) u kojoj svaki autor dopisuje ili doctava svoj deo zajedničkoj kompoziciji. Izvorno nadrealističko odricanje od autorske intencije, asocijativnost, igre rečima, slučajnost, besmislica, sve su to postupci koje autorka i autor prisvajaju, da bi se oni potom tokom prepiske sve više ispoljavali. Pred njen kraj, kada se dogovaraju o knjizi koju će zajedno napisati – knjizi koju zapravo čitamo – i Rada Iveković spominje *cadavre exquis*, „proverenu cik-cak metodu bez mane i greške, koja uspijeva samo neozbiljnima i besprincipijelnima, čakštaviše besprizornim tipovima kao što smo mi“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 144).

Autori *Eeja* knjigu organizuju u konceptualne celine, tako da se hronologija odražava više u manifestnom usaglašavanju jezičkih i narativnih strategija dvoje autora, nego u praćenju neke vanjezičke stvarnosti. Oni takođe jasno smeštaju svoju knjigu u epistolarnu tradiciju, aludirajući na konvencije epistolarnog diskursa i parodirajući ih. Osnovni orijentiri u tom smislu jesu roman *Opasne veze* (1782) Šoderloa de Lakloa i *Portugalska pisma* (1669). *Opasne veze* ne pominju se eksplicitno, već kroz obraćanja poput „vrlopoštovana markizo“, „draga markizo“, „gospođo markizo“ ili „gospodin vikont“. *Portugalska pisma*, kao tekst koji je presudno uticao na fikciju sedamnaestog i ranog osamnaestog veka, sentimentalni i epistolarni roman, pozajmljuju naslov petom odeljku *Eeja*. Pitanje autorstva i autentičnosti ove skupine pisama – da li je pisma zaista pisala zaljubljena portugalska opatica Marijana Alkoforado ili predstavljaju fikciju G.-Ž. de la Vernja, grofa de Gijerag – u potpunosti se uklapaju u srodnu problematiku *Eeja* i zbog toga su važan žanrovski marker. Rada Iveković upućuje na postojeći prevod *Portugalskih pisama* i priseća se da ga je u nekom svom feminističkom tekstu koristila, dok se ova tema (naizgled) spontano uklapa s Bogdanovićevim razmatranjem knjige koju piše ili *koja se piše* već dvadeset godina, „knjige bez knjige“ *Krug na četiri čoška*. U ovom odeljku Bogdanović se Radi Iveković obraća sa „Draga Rado Alkoforado“, a ona se potpisuje „Za Vas – Soror Mariana Radaparada“ i, s druge strane, razmatra njegovo ime i udvojenost u imenu i prezimenu.

Ime je lično (pripada lično onome ko ga nosi i lično onome ko-ga-njega-voli), a prezime je javno, takoreći službeno. Ime je ljubav, a prezime je Država. Ime je dezorijentirana molekula, takoreći slobodno plutajuća amebica, a prezime je institucija. Ime, to ste Vi, a prezime, to je porodica. Naravno, i ime je porijeklom Porodica, Država, Ime-oca (kod Vas i na više načina). Ali, ime ste (pod)nosili 20, 30, 60 godina i time ga obilježili, sažvakali, zaslužili (kao i ono Vas), preuzeli, i preuzeli za njega odgovornost. (I ta najčešće dosadi. Zato Vi tako rado mijenjate

imena, zar ne, i meni ih mijenjate, na čemu Vam hvala: ja bih promijenila ne samo ime i prezime, već i sve rezervne dijelove.) (Iveković, Bogdanović, 1986: 88–89)

Šaljiva obraćanja, nadevanje imena, koje dolazi sa Bogdanovićeve strane, pa Rada Iveković preuzima i pravi nove konstrukcije,¹ karakteriše čitavu prepisku, sve do karakterističnog „udvajanja“ autora u odeljku „Digrafija ili dijagrafija“, kada se glasovi stapaju i Rada obraća Radi, a Bogdan Bogdanu. Time se posebno naglašavaju aspekti epistolarnog žanra kao što je partikularnost *ja-ti* odnosa, budući da je epistolarni jezik „obojen ne jednom već dvema ličnostima i specifičnim odnosom koji postoji među njima“ (Altman, 1982: 118), kao što Dž. G. Altman navodi u svojoj uticajnoj studiji o epistolarnosti. „*Ja* epistolarnog diskursa uvek se postavlja naspram drugog; njegov lokus, njegovo obraćanje uvek je u relaciji sa njegovim adresatom. Pisati pismo znači mapirati svoje koordinate – vremenske, prostorne, emotivne, intelektualne“ (Altman, 1982: 119).² U prepisci se jasno može videti kako se ovi glasovi usklađuju i napuštaju dominantne sfere svog pisanja da bi se prepustili zajedničkom diskursu i temama. Na početku se tako ocrta jedan naučno-akademski okvir vezan za indološka istraživanja Rade Iveković i Bogdanovićeve ideje na planu arhitekture, ali i čitav niz imena aktuelnih u teorijskoj misli, književnosti i umetnosti poput Deride, Deleza, Gatarija, Kalvina, Panofskog, Handkea, Godara, Vitgenštajna, Ruždija, kao i domaćih kulturnih figura.

Paralelno sa usklađivanjem glasova dvoje autora, konstruiše se i dekonstruiše još jedna konvencija epistolarnog diskursa, a to je poverenje i poverljivost – zadobijanje i gubljenje poverenja u adresata. Rada Iveković i Bogdan Bogdanović od početka se poigravaju ovom temom, iako njihova prepiska zaobilazi privatnost i zadržava se na planu prijateljske intimnosti i intelektualne saradnje. Zbog toga je uspostavljanje poverenja tesno vezano uz uspešno ili adekvatno tumačenje napisanog. Ako epistolarna forma predočava umeće pomnog čitanja i dekodiranja (setimo se markize de Mertej i vikonta de Valmona), ona je jedinstvena po tome što čitaocu daje jednak značaj kao i piscu. „Ponovno čitanje vlastitog pisma iziskuje promenu perspektive – iz pisca u čitaoca – a potom i distancu koja može dovesti do samospoznaje“ (Altman, 1982: 92). U *Eejima* se sporadično demonstriraju različite čitalačke strategije, kao i pozicije nepouzdanog pripovedača. Međutim, prepiska se jednom osobinom ipak udaljava od epistolarne norme: pisma

¹ Zanimljivo je da R. Iveković ovaj postupak priziva i u svojoj knjizi *Sporost-oporost*, na kraju odeljka „Mit i broj“ kada piše: „Broja mi, kako bi rekao Brojdan Brojdanović“. (Iveković, 1988: 17)

² Na primer, pisma R. Iveković su sasvim drugačija u prepisci sa B. Jovanović, M. Krese i R. Lazić u knjizi: *Vjetar ide na jug i obrće se na sjever* (up. Veselinović, 2023).

nisu datirana, ona se vremenski uslovno lociraju prema godinama kada su objavljene Bogdanovićeve knjige o kojima se govori u pismima, i prema retkim osvrtima na vremenske prilike, odnosno godišnja doba. Zbog toga je otvorenost knjige i njenog svedenog narativa još naglašenija. U pismu IX, u odeljku „Ulula philosophica“, Bogdanović navodi delove pisama Rade Iveković, pisama koja nisu uključena u ovu knjigu – autentičnih pisama? – i komentariše ih. Smenjuju se i sučeljavaju autorski glasovi i perspektiva čitaoca, a Bogdanović, koji je u tom trenutku odsečen od sveta i bez telefonske linije u selu Mali Popović zbog snega, pokušava da premosti nemogućnost dijaloga u sadašnjosti inherentnu prepisci, odnosno vremenski hijatus.

U odlomcima pisama govori se o trenutku njihovog upoznavanja, ali i o pomenutom mapiranju sopstva u odnosu na drugog i svet. U navodima, Rada Iveković, koja se i inače javlja sa različitih mesta širom sveta, piše o želji za zaustavljanjem, da je zaborave, da je bez telefona, rokova, dok se zavejani Bogdanović nalazi baš u takvoj prilici. Pismo i stvarnost koincidiraju i stvaraju poklapanje koje temporalnost prepiske inače ne dozvoljava. „Sasvim paradoksalno, ovih dana ja i jesam prvi put odistinski sa vama! I to baš kad ste stali da mi izlazite iz vidovidnog sećanja – kad sam počeo da gubim odjednom i vaš lik i vaš glas“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 36–37). Otuda se razvija diskusija – zasnovana na komentarisanoj delova pisama čija celina nam nije dostupna – o kodovima i komunikaciji. Na razmišljanje autorke o tome kako se ispostavilo da razna živa bića ne dele iste genetske kodove, „opštu gramatiku“, „zajedničku sintaksu“, pa se ćelije tih organizama ne razumeju međusobno, Bogdanović razlaže tu figuru čitanja sveta:

Ali, hoće li biti ikakva drama ako se svako živinče (pa i dvonošče u Borovocipelama ili Adidas-patikama) počne osećati baš u samom središtu svog sebi-jedino-čitljivog sveta? I vi, gospođo-kosmo-marginalna Imanuela, i vi kad pišete svoje knjige, i čitate ih istovremeno, vi, dok ih pišete – niste li i vi uvek, baš u samom središtu knjige. SREDINA KNJIGE – ne, nemojte poricati, vaša je reč, i ostaje i nadalje kao vrlo važna odredba u našem daljem dopisivanju. (Isto: 40)

Postmodernistička figura čitaoca, tumača, dekodera, ovde se dovodi u vezu sa granicama teksta i tumačenja, da bi se knjigom koja se ispisuje i sklapa problematizovali početak, sredina i kraj teksta (pismo i zbirka pisama), kao i stabilno značenje. Kao što u epistolarnom romanu čitalac često uočava kako se korespondenti pogrešno razumevaju i iz toga proizlaze elementi zapleta, tako smo u ovoj prepisci izloženi nizu čitalačkih odraza i prelamanja značenja. Bogdanović napominje da ne zna kako će „madame primiti, i u kojoj meri prihvatiti moje čitanje njenog gospodstva“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 47). U odlomcima iz navodnog pisma Rade Iveković piše kako je ona njemu izgovor za njegove fantazije, ali da je

primetila da ga razmena ne zanima i da se on silno zanima onime što sam o njoj zamišlja, te da mu je ona, kao i drugi, pretekst. A onda se izrazi zaoštravaju, iako je ton i dalje šaljiv: „Ja Vas zbog toga moram grditi, jer biste me inače zadavili, tj. moram da se borim za svoj glas, ako ne želim (a ne želim) da dozvolim Vašem nasilju da se na meni usavršava“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 48). Ovo su pasusi u kojima je meta-epistolarnost, inače prisutna u celoj knjizi, posebno istaknuta. Fantazija o kojoj se govori, upućuje na ono što Rebeka Šu, u analogiji sa estetskom iluzijom, naziva epistolarnom iluzijom, praveći vezu između uticaja književnosti na čitaoce i mentalnih odgovora korespondenta unutar teksta, odnosno stanja „zanesenosti pismima“ (Schuh, 2018: 77). Bogdanović, sa svoje strane, objašnjava ovaj odnos: „Prividno ili ne, vi ste moja publika, ali ne 'publika-publika' u množini, već u cičoj jednini (baš kao u 'cičem mraku'), jedna jedina gospođa Publika, pa i Re-publika, moja država, moj zavičaj, moje mesto pod suncem“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 48–49). Na drugom mestu, u odeljku „Portugalska pisma“, Rada Iveković tematizuje aktivnu ulogu čitaoca i umnožavanje značenja i intencija, polazeći od konstatacije da se „pisma i meta-pisma miješaju“ (Isto: 92). Koristeći se izrazom koji Žil Delez u nekom intervjuu upotrebljava za Feliksa Gatarija, ona napominje da su njih dvoje jedno drugom *intercesseur*, pozitivni podstrekač ili rezonator. Ili pak prateći Deridinu tvrdnju da je uvek radio na spoljni podsticaj i po narudžbi, kaže kako jedno drugom izigravaju naručioce.

Kome je namijenjen neki tekst, to ne može a da ne utječe na njegov sadržaj. (...) Ne samo tačka iz koje govorimo (no, *i* ona, kao veoma važna: ali ona stoji u nekom odnosu, nužno), nego pravac u kojem govorimo: ko s kim, ko koga, odakle, s koje strane, *kako*. Kako, to je pitanje stila, pitanje sluha, načina, tona, koji postaju ključni: oni nisu izvanjski činilac bez obzira odakle (izvana) dolazi poticaj, narudžba. Vanjski se poticaj osvaja i pripitomljuje. Zato valjda ni kod nas (BB&RI) nema čistih oblika (fuj!...), ima samo hibrida. (...) Pozu ne određujemo sami, sagovornik (naručilac, *intercesseur*, poticaj) je saučesnik. (Isto: 93)

Prepiska kao otkrivanje srodnih duša oslikava nesigurnost autora/ke u postojanje čitalačkog odgovora, publike koja će reagovati na ono što imaju da kažu, u svojim drugim knjigama. Ukoliko sagledamo situaciju samo nekoliko godina unapred, videćemo da su itekako bili u pravu predviđajući da se njihovi pogledi na kulturu i društvo razilaze s većinskom publikom, budući da su oboje postali *persona non grata* u vreme rata u Jugoslaviji. Hibridna forma o kojoj R. Iveković piše, još jedan je otklon od jednostavnih ili čistih oblika, podložnih instrumentalizaciji, dok nečisti oblici i nered „prevršuju meru i prelaze granice“ (Isto: 186). Međusobno čitanje, stoga, ne zadržava se na planu prepiske: na početku knjige Bogdanović se

osvrće na knjigu *Druga Indija* Rade Iveković, dok u odeljku „Slatki mali pitagorejci“ ona prilaže svojevrstan prikaz njegove knjige *Zaludna mistrija* (1984), hibridni, duhoviti esej koji neprestano komično upućuje na skrivene opasnosti raznih aspekata knjige, u parodiji nekog kulturnog komesara. Zahvaljujući se na njenoj „sumanuto umnoj i pluri-logičnoj tekstini“ koja ide „svima njima na glave, na mnoge glavoumne glavo-glavnje(ve) našeg pravoglavlja“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 78), Bogdanović zaključuje da se ona dopisala u njegovoj knjizi, jer je u njoj ostavljena ta mogućnost, odnosno nezabavljena zadnja vrata.

Poput intrige i izneveravanja poverenja koje daju dinamiku epistolarnom romanu, autori *Eeja* kreiraju jednu konfliktnu epizodu, u odeljku „Dvopisna škola“, koja se odnosi na zajedničko pisanje knjige. Naime, Rada Iveković piše kako je u NIN-u od 18.8.1982, na 33. strani, naišla na najavu kako će sledećih meseci izaći njihova zajednička knjiga pod naslovom „Prskanje (gradskog) jezgra u zatvorenim sistemima“, i ljuti se na njega što u njeno ime daje takva neosnovana obećanja i uvaljuje je u glasine. Intriga ima svoje ključeve koje čitalac prati i detektuje nepouzdanost naracije: jedan je sam naslov knjige, a drugi datum izlaska navodne najave, jer NIN od tog datuma ne postoji a i već smo videli u kojem vremenskom periodu se prepiska odvija. Sveprisutni metatekstualni plan stalno iznova osvešćuje čitalačku ulogu u stvaranju značenja. Tema pisanja zajedničke knjige neprestano se vraća: Rada Iveković ističe da se od papazjanije njegovih „pretencioznih tlapnji“ i njenih „nedoobrazloženih antiteza“ ne može sastaviti nikakva ozbiljna ni zanimljiva knjiga. Iako su njeni argumenti u „izlivu ljutnje“ komični, oni su srodni društvenoj kritici koju je iznela u dopisivanju jednog od Bogdanovićevih pisama s početka, usmerenoj ka dominantnim normama ponašanja, zabranama, striktnom vaspitanju i disciplinovanju, osobito žena.³ I ovde kao svoje iznosi oveštale, malograđanske primedbe kakve izaziva svaki ekscentrik, umetnik, koji se ne uklapa u uzuse razmišljanja i ponašanja represivne većine.

Ponašate se kao razmažena zvijezda Show Businessa (a zamalo da Vam i ja nasjednem) koja, eto, ima još jedan kapric, a to je da lansira u svoju orbitu jednu osobu iz drugog kruga (moju malenkost) i da time prikupi aplauz, kao krotitelj majmuna. Srećom, prošla su vremena kada su se na sličan način „upropaštavale“ gospođice iz finih porodica, što ja uostalom i nisam, pa me u tom smislu Vaš

³ Up. odlomak: „CURICA NE SJEDI RAŠIRENIH NOGU. KAKO SI SE TO NALAKTILA? LAKTOVI SE NE STAVLJAJU NA STOL. NE SRČI KAD JEDEŠ ČORBU. KAKO SE ZOVEŠ? KAKO SE ZOVEŠ? A KAKO SE KAŽE? KAŽI HVALA. KAŽI MOLIM. KAŽI DOVIĐENJA. POZDRAVI PRISTOJNO. NE KAŽI DOVIĐENJA, KAŽI ZDRAVO. ŽENA SE POZDRAVLJA PRVA. ŽENA SE POZDRAVLJA POSLJEDNJA...“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 20).

pokušaj senzacionalističkog prikupljanja pažnje ne pogađa. (...) Prestanite da se kočoperite, sagledajte svoj položaj, nemojte zloupotrebjavati činjenicu što sjedite na više stolica, prestanite da inadžijski gačete i živčanite, pristanite na malo ljudske mjere, malo skromnosti: niste Vi (a ni ja) u središtu Svemira. Ozbiljni pisci šute, pišu, rade svoj posao, imaju posla s izdavačima. (Iveković, Bogdanović, 1986: 101)

Tirada se završava njenom izjavom da je sa dopisivanjem gotovo. Naravno, ono ne samo da se ne završava, već posle Bogdanovićevih pisama Rada Iveković uzvraća „prikazom“ njihove najavljene knjige koju će 1988. objaviti izdavač „Knjiga budućnosti“. Prikaz se pripisuje Piteru Džonu Piteronu Džonsonu, tako da se u prepisku uvodi i pseudoautor. Kao i u epistolarnom romanu, jedan deo „radnje“ ostaje nepoznat, nesadržan u pismima, pa tako ne saznajemo kako se od fingirane ljutnje došlo do prikaza, a epizoda s najavljenom zajedničkom knjigom omogućava autorima da subvertiraju dominantne aspekte književnog delovanja i književnog polja. S obzirom na to da su književnici odigrali izuzetno važne uloge u porastu nacionalizma i potonjem raspadu Jugoslavije (up. Vahtel, 2001), figura ozbiljnog pisca nije nimalo naivna. Neumereni, razmaženi, inadžijski pisci nepoželjni su jer su izvan kontrole i predvidljivih tokova moći.

Napokon, posle niza metatekstualnih epizoda,⁴ koje čitaoca podsećaju da čita ne samo pismo nego i knjigu, okosnica prepiske u poslednja četiri odeljka postaje upravo pisanje knjige. U „Knjizi bez naslova“ autori pišu o ovom „udruživanju rada“, dok Bogdanović u svom pismu uspostavlja dvanaest načela pisanja knjige, koja insistiraju na neobaveznosti, neorganizovanosti, ludičkom, samostrukturišućem karakteru buduće knjige. Prva dva načela glase da ne sme biti nikakvih načela i nikakvog plana, a za početak nema ni naslova, dok načelo broj četiri nalaže da knjiga „ne mora uopšte biti ni knjiga“ (Iveković, Bogdanović, 1986: 46). Kada skrene pažnju na to da pisanje ne bi trebalo da oduzima više vremena no pisanje „ovih pisama“, Bogdanović pita: „Zar vam nije palo na pamet da mi već pišemo neku, ne baš sasvim nezanimljivu knjigu?“ (Isto: 146). Pisanje treba da predstavlja uživanje i da se, kao igra, prekida čim dosadi, jer knjiga ne mora biti dovršena, do kraja dopisana. Ovo uživanje u tekstu, sasvim bartovski, podrazumeva izmenjivost pozicija pisca i čitaoca – na više ravni – te permanentan rad u tekstu koji je otvoren i semantički neodređen. Kada u odeljku „Naslovi bez knjiga“ Bogdanović opisuje pregovaranje o pisanju knjige, određuje ga kao podvaljivanje, namamljivanje, prljenje mašte, višestruko odbijanje a ipak pristajanje, dakle diskursom zavođenja. U ovoj posvećenosti uživanju u tekstu, Rada Iveković pobraja

⁴ U jednom pismu Rada Iveković detaljno i ironično objašnjava Bogdanoviću kako da ode u poštu, odabere kovertu i markicu i pošalje pismo.

reči koje voli, „slobodne naslove“, naslove bez knjige ili knjige-u-mogućnosti. „Takve knjige samo sijevnu, u vremenu kraćem od preskoka najmanje kazaljke na svijetu“ (Isto: 157). Knjiga u mogućnosti dozvoljava da se čita na bilo koji način, u njoj i pisac i čitalac mogu šta god poželeti, a da se njihov odnos ne dovede u pitanje. Zato pitanje čitanja i čitaoca, koje je u književnoj teoriji sedamdesetih godina XX veka zauzelo presudno mesto, u *Eejima* iskrsava i u propitivanjima žanra i u konkretnim demonstracijama interpretacije, gde se „naglašavaju ne samo ograničenja koje tekst nameće, već i načini na koji čitaočeva priroda, interesovanja i ciljevi delimično određuju pretpostavke koje prave u vezi sa tekstovima, pitanja koja im postavljaju, odgovore koje formulišu“ (Prince, 2014: 750).

Kroz referisanja na nauku i književno polje, autori skreću pažnju na „institucionalne strukture unutar kojih pojedinac čuje iskaze kao već organizovane spram izvesnih pretpostavljenih svrha i ciljeva“ (Fish, 1980: 306). Poslednji odeljak „Digrafija ili dijagrafija“ usložnjava ovu igru s implicitnim čitaocem, raznorodnim označiteljskim praksama, naraterom, ali i stvarnim čitaocem, tako što se autori „udvajaju“, pišu samima sebi, zauzimaju mesto svog korespondenta ili pišu oboma („Draga Rado i dragi Bogdane“), sve dok se ne pomešaju rodni markeri, jezički standardi, stilska obeležja.

Razume se, najsrećniji bih bio (a to je valjda i pravi smisao dogovora, tako sam ga bar shvatio) da osetim u sebi vašu polovinu, i da, doista postanem pola-bogdan-pola-rada, ali sada najednom shvatam da Rada koju mi šalžete, samo nominalno zastupa vaše gospodstvo, a vi, posežete za jednim beznačajnim delićem moje ličnosti, i da iz mene izdvajate i preuzimate nekog sasvim beznačajnog Bogdančića, koji me ni u kom slučaju (u neposrednoj blizini vaše nepobitne sjajnosti), ne bi nikako mogao zastupati onako kako bih ja to želeo i hteo... (Iveković, Bogdanović, 1986: 182)

Autori istovremeno poučavaju čitaoca njegovoj moći i otvaraju pitanje instrumentalizacije književnosti u jugoslovenskoj kulturi. Plediraju za hibridnu, divlju misao, nečiste oblike, za „slobodno lutanje-zujanje, za neobavezno dangubljenje daleko od glavnog, pravog puta („Istine“), daleko od opsesije napretkom, od komunitarnih utopija potkrepljenih sigurnim ubeđenjima o pravičnosti i ispravnosti“ (Isto: 185). U tom smislu, epistolarni eseji ne demonstriraju samo poetičko-stilsku igru, već se pokazuju kao manifest opiranja „istini“, ozbiljnosti i upotrebi, nalog i samim autorima (intelektualcima) da neprestano preispituju perspektive iz kojih je njihove glasove moguće čuti i strukture moći koje su na delu u književnim konceptima i normama. I tu Rada Iveković pokazuje da igra ni na koji način ne izmiče političkom i figuriše u nekoj

postmodernističkoj samodovoljnosti:

Pridružujem(o) se vašoj DEKLARACIJI O NEREDU POD NEBESIMA i rado je potpisujemo. U jeziku to znači: nećemo lektore, nećemo da nam „čiste“ jezik, pismo, da nam određuju opštinske, republičke, planetarne, galaktičke, sintaktičke, morfološke, stilske, polne ni ostale razlike (hvala na pitanju, dobro su). Pisaćemo radićemo mislićemo volećemo se hibridno međurepublički međugradski = interurban i interflora intermezzo i interface, äko, polako, täko, ili nikako. Smrt gramatičarima, sloboda slobodi. (Isto)

Knjiga *Eeji*, pored svega što nominalno jeste – pismo, esej, koautorski poduhvat – pokazuje se i kao autopoetički, manifestni tekst. Svojim postupcima, ona proizlazi iz neoavangardnih stvaralačkih praksi, ali kontekstualno već upućuje na društvene promene koje će voditi raspadu Jugoslavije. U njemu će pisci i intelektualci odigrati značajnu ulogu, kao što je to bilo i u objavi Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika iz 1967. godine, na koju R. Iveković možda aludira, ali, mnogo aktuelnije, u Memorandumu SANU iz 1986. Neki postupci u *Eejima* mogu se čitati i u svetlu medijskih manipulacija javnim mnjenjem i nepouzdanosti informacija koje dolaze s pozicija moći. Bogdanovićeve napomene o provociranju „glavoumnih glavo-glavnje(va) našeg pravoglavlja“, iako u šaljivom kontekstu, sasvim je realna svest na jednom drugom planu, tako da se kulturna klima međurepubličkog trvenja, verbalnih delikata i nacionalno-mitskih narativa oseti među redovima ovih pisama kao aktuelna represija nad jezikom i mišljenjem. Svojim potonjim antiratnim delovanjem oboje autora pokazali su kontinuitet ovog angažmana i dosledno opredeljenje za alternativne kulturne vrednosti u vreme ratnih sukoba i krize, prekida komunikacije i nacionalističkih književnih reinvecija.

Sonja Veselinović

EEJI, CORRESPONDENCE BY RADA IVEKOVIĆ AND BOGDAN BOGDANOVIĆ:
SUBVERSIVE POTENTIAL OF A HYBRID, MULTIPERSPECTIVE TEXT

Summary

The paper examines the correspondence *Eeji* of Rada Iveković and Bogdan Bogdanović in light of epistolary conventions and techniques, current theoretical subjects, and specific relations within the literary field. These epistolary essays point to the epistolary tradition and features such as the particularity of the I-you relation, confidentiality, the role of the reader, misunderstanding, and ellipsis. Paratexts, metatexts, wordplay, and unreliable narration consistently subvert the dominant representation of the author's authority and intention. The

authors advocate for a hybrid, open text as a way of resisting „truth,“ seriousness, and the instrumentalization of literature. Given the complex relationships within the Yugoslav literary field at the time, this correspondence emphasizes that intellectuals must constantly reconsider the perspectives from which they speak and the power structures at work in literary concepts and norms.

Keywords: epistolarity, discourse, reader, authorial intention, open text, literary field, Yugoslav literature, metatextuality.

LITERATURA

- Altman, J. G. (1982). *Epistolarity: Approaches to a Form*. Ohio State University, Columbus.
- Đilas, M. (2015). *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji od 1945. do 1980. godine: doktorska disertacija*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.
- Fish, S. (1980). *Is There a Text in This Class?: The Authority of Interpretive Communities*. Harvard University Press.
- Iveković, R.—Bogdanović, B. (1985). *De gušteribus*. Beograd: B. Bogdanović, M. Dramićanin.
- Iveković, R.—Bogdanović, B. (1986). *Eeji: epistolarni eseji*. Beograd: Prosveta.
- Iveković, R. (1988). *Sporost-oporost*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- MacArthur, E. J. (1990). *Extravagant Narratives: Closure and Dynamics in the Epistolary Form*. Princeton University Press.
- Prince, G. (2014). Reader. In: Hühn P, Meister J. C, Pier J. and W. Schmid (eds.). *Handbook of Narratology*. Vol. 1. De Gruyter. 743–755.
- Schuh, R. (2018). Enveloped in Epistolary Illusion. The Aesthetics of Reading and Writing Letters in Selected Short Stories by Alice Munro. In: Löschnigg, M. and R. Schuh (eds.). *The Epistolary Renaissance: A Critical Approach to Contemporary Letter Narratives in Anglophone Fiction*. De Gruyter. 73–89.
- Vahtel, E. B. (2001). *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Prev. I. Radosavljević. Beograd: Stubovi kulture.
- Veselinović, S. (2023). Književnice kao antiratne aktivistkinje: prepiska *Vjetar ide na jug i obrće se na sjever*. 52. naučni sastanak slavista u Vukove dane. Beograd: Filološki fakultet, Međunarodni slavistički centar. 303–312.

Aron Geber*
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC: 821.111(73)-31.09 Singer I. B.
821.411.16(73)-31.09 Singer I. B
DOI: 10.19090/gff.v50i2.2593
orcid.org/0009-0003-2467-2864
Originalni naučni rad

LOST IN THE DIASPORA: ISAAC BASHEVIS SINGER'S *ENEMIES*, A LOVE STORY AND JEWISH IMMIGRATION**

This paper explores Isaac Bashevis Singer's novel *Enemies, A Love Story* through Homi K Bhabha's theories such as "Third Space", mimicry and ambivalence. The novel portrays the fragmented identities of Holocaust survivors and their lives in the diaspora in post-World War II New York. Through the characters of Herman Broder, Masha, Yadwiga and Tamara, the novel demonstrates how trauma shapes personal as well as collective identities. The paper explores the ways mimicry functions as a survival technique and a source of inner conflict, which showcases the tension between assimilation and tradition. By interacting with Jewish history and tradition, Singer's characters struggle with a sense of belonging to a world that no longer reflects their past. At its core, the analysis demonstrates how *Enemies, A Love Story* gives a layered representation of life in a diaspora, where the search for identity develops in an ambiguous space between memory and modernity.

Keywords: Diaspora, Jewish identity, Holocaust, mimicry, Third Space

INTRODUCTION

Isaac Bashevis Singer's novel *Enemies, A Love Story* gives a poignant exploration of identity, love, and cultural encounters within the context of Jewish immigration. Through Homi K. Bhabha's Third Space as the framework, this paper explores the intricate dynamics portrayed in Singer's novel and aims to present the complexities of diasporic experiences and their influence on the individuals and communities in the novel. The novel is an example of diasporic literature which continues to captivate scholars and readers alike, and continues to be relevant in understanding the nuances of cultural negotiation and hybridity.

* agebern@gmail.com

** The paper was presented at the 14th Vojvodinian Hungarian Academic Council, held in Subotica on April 13, 2024.

THEORETICAL FRAMEWORK: BHABHA'S THIRD SPACE, MIMICRY, AND AMBIVALENCE

Homi K. Bhabha's Third Space, a concept rooted in postcolonial theory, offers a theoretical framework that is particularly apt for examining the experiences of individuals in the aftermath of historical trauma and cultural dislocation. This concept presupposes a dynamic, hybrid zone where cultural interactions take place, leading to the emergence of new identities and meanings. Applying Bhabha's ideas to *Enemies, A Love Story* allows us to unravel the connections between characters, their histories, and the cultural surrounding in which their stories unfold.

Another important idea in Bhabha's *The Location of Culture* is mimicry, which is defined as "almost the same but not quite" (Bhabha, 1994: 89). Although the Jewish experience was not that of a colonized nation in the traditional sense, Bhabha's notion of mimicry can still present the tensions between assimilation and difference that Jewish character's experience within dominant cultures. They often try to resemble members of the dominant culture but can never fully assimilate, which creates a feeling of anxiety. But it can also be a source of empowerment. Bhabha's concept of mimicry, where colonized individuals imitate the cultural practices of the colonizers, is evident in the main character's attempts to assimilate into American society. *Enemies* introduce a layer of subversion as the characters' adaptations are filled with ambivalence and resistance. The characters' mimicry becomes a form of negotiation, a survival strategy with which they try to preserve their identities and fight against cultural assimilation. However, as the critic Nagendra Bahadur Bhandari (2022) notes, using Bhabha's concepts outside the colonial context requires care, since the mimicry and the Third Space may manifest differently in diasporic or minority communities, highlighting both limitations and productive possibilities of the theory.

HISTORICAL AND DIASPORIC CONTEXT

Singer's narrative unfolds against the backdrop of post-World War II America, where characters struggle with the trauma of the Holocaust and the challenges of assimilating into a new society. By occupying an in-between space of the New York melting pot, they experience an existence in the diaspora, forging hybrid identities that reflect the connection and interplay between past and present, homeland and the new host society.

Within this framework, scholars have explored the ways in which Singer's characters navigate the tensions between their Jewish heritage and the American society they inhabit, highlighting the fluidity and complexity of cultural identity in the diaspora. In *Enemies, A Love Story*, Singer intricately weaves together the lives of his characters, each grappling with their own complexities of identity and love within the diaspora. The central figures, Herman Broder, Yadviga, Masha, and Tamara, embody the multifaceted nature of diasporic existence as they live their lives trying to process past traumas, and make sense of their cultural heritage and of newfound relationships.

Central to the theme of hybrid identities is an examination of the characters' diverse backgrounds and their migration experiences. Herman Broder's journey from pre-war Poland, through the horrors of the Holocaust, to post-war America, exemplifies the complex layers of his identity. Each character in the novel, whether through personal or shared histories, brings a unique cultural baggage that contributes to the formation of hybrid identities within the Third Space.

TRAUMA, MEMORY, AND IDENTITY IN HERMAN BRODER

As survivors of the Holocaust, Herman and the other characters find themselves in a constant state of struggle with their past and the uncertain prospects of their future. Furthermore, characters like Herman live in constant fear for their lives because of the past trauma and unpredictable future. Herman Broder, the protagonist, plagued by the death of his wife and children, struggles to reconcile his past life in Poland with his present reality in America. "In his dreamy state, he wondered whether he was in America, in Tzivkev, or in a German camp" (Singer, 2012: 3). This confusion of the past and present illustrates how Herman's mind is unable to recognize the safety of America. His trauma is so intense that it collapses the boundaries between time and space. Singer uses this blurred landscape to show that Herman's identity is suspended between his homeland and the new world. He feels a sense of guilt because he survived the war, while so many others had perished. His identity is fragmented, torn between the memory of his deceased wife, his newfound love for Masha, and his sense of duty towards Yadviga. As much as Herman is relieved to have escaped Germany, his memories and feelings of guilt cannot leave him in peace. His guilt manifests as the fear that the Germans will catch him in his Brooklyn home. "The doors of the train opened and shut; Herman looked up each time. No doubt there were Nazis roaming about New York" (Singer, 2012: 4). Herman's trauma exists even in exile; wherever he

goes he projects Nazis onto the new environment, turning ordinary urban surroundings into a looming threat. He cannot fully inhabit the American space because his psyche remains dominated by the memory of the Holocaust.

MIMICRY AND LIMITS OF ASSIMILATION

Herman's attempts at assimilation into American society embody the phenomenon of mimicry, as he adopts the cultural practices of his new surroundings. He becomes a ghost writer for Rabbi Milton Lampert, and he learns English. His job as a writer is merely a guise, however. As Janet Hadda writes in Singer's biography, Herman Broder "is sort of a ghost, haunted by the children he has lost" (Hadda, 2003: 170). The spiritual texts he writes for the rabbi convey the need for the American Jewish people to find their ground in their new homes. "Writing for Rabbi Lampert, Herman brings to life creations that are not authentically his own but that serve an important purpose to an American audience longing for spiritual substance" (Hadda, 2003: 170). As an immigrant Herman tries to fit in but the knowledge of what happened in the past haunts him. He observes the lively suburbs of New York, and feels like an outsider. In his eyes, the contrast between the horrors of the war and the freedom of America is irreconcilable, which makes his assimilation almost impossible. Furthermore, he has not become an American citizen yet, and deportation is looming. Herman's mimicry is full of resistance and ambivalence, and it shows an internal struggle to reconcile his desire to be accepted with the fractured sense of self he carries from the war. His experiences of loss make genuine assimilation impossible. Instead, they turn his imitation into a defensive strategy rather than a way to belong. He lives in constant fear of an uncertain future.

Would not the entire planet disintegrate sooner or later? Herman had read that the whole universe was expanding, and was actually in the process of exploding. A nocturnal melancholy descended from the heavens. The stars gleamed like memorial candles in some cosmic synagogue. (Singer, 2012: 124)

The tension between assimilation and resistance underlines the dynamic and transformative nature of hybrid identities. Instead of mocking those in power, Herman mocks himself because he is unable to transcend his past. For Herman this mimicry does not provide a cure to his suffering, because for him, suffering is what gives his life meaning. "Herman is obsessed with his own survival, but is perceptive and ironic about himself as he looks for surrogate haylofts in Brooklyn, Manhattan, the Bronx, and the Catskills" (Bilik, 1981: 94). The hayloft, where he

was hiding from the Nazis, is the reference point, which he keeps returning to, thus turning his life into a never-ending escape. Through Herman Broder's behavior, Singer represents not only an individual's psychological crisis but the historical condition of Jewish persecution. Herman's never-ending search for "surrogate haylofts" shows how centuries of flight become internalized, and turned the survival into a compulsive pattern. As several critics have observed, Singer often links modern Jewish identity to recurring cycles of exile and vulnerability (Hadda, 2003; Bilik, 1981), and Herman's behavior reflects this broader historical pattern. The irony that Herman is looking for other hiding places can be read as a form of resistance too. By mocking or distancing himself from his circumstances he retains his free will in a hostile world (Friedman–Friedman, 2023).

Herman feels a strong need to uphold his Jewish roots and tradition, which conveys a sense of meaning. Although Herman criticizes God for letting Jews suffer, he feels he is a part of this history, and his identity rests on his people's history. That is why he looks down on other Jews, who try to assimilate into American society. When he visited a resort full of Jews with Masha, "the vulgarity in this casino denied the sense of creation. It shamed the agony of the holocaust. Some of the guests were refugees from Nazi terror" (Singer, 2012: 97). How could they, thinks Herman, be so happy, after all the things they had been through. Of course, this belief reinforces his need to be an outsider. Herman refuses to assimilate and mimic the secular Americanized Jews, and instead tries to find refuge in the religion of his father, which he originally rebelled against. Towards the middle of the novel, when all the lies seem to catch up with Herman he tries to return to his roots and religion. "He sat over his Gemara, staring at the letters, at the words. These writings were home. On these pages dwelt his parents, his grandparents, all his ancestors" (Singer, 2012: 139). In spite of the new beginning in America, Herman could not leave his old faith behind, even if in his eyes God allowed terrible things to happen. Herman's anger at God becomes a psychological mechanism that lets him make sense of a meaningless world. When Herman blames God, he creates a narrative that preserves some form of order, in a world that has betrayed him. This tension between dependence on tradition and rage at divine abandonment causes his inability to assimilate or trust new forms of belonging. Herman desperately clings to his Jewish heritage and to the Yiddish language, while many Jews mimic American culture to fit in better. Herman refuses to do this and instead continues to exist in his state of paranoia that the Germans will catch him eventually. He relies on what Jewish people did to survive, to hide. "The Bible, the Talmud, and the Commentaries instruct the Jew in one strategy: flee from evil, hide from danger, avoid showdowns, give the angry

powers of the universe as wide a berth as possible” (Singer, 2012: 200). He cannot truly assimilate, nor build lasting relationships, because his entire being needs to flee from others, even if they share his fate and faith too.

Despite living in New York, America, Herman Broder is forever an exile, a refugee that still remains in Poland. He “lives in his dreams and waking fantasies only in Yiddish; and consequently, meets only speakers of Yiddish, émigrés like himself” (Fiedler, 1988: 9). Other races are only part of a background “on the periphery, intangible, almost invisible” (Fiedler, 1988: 9). When walking around the city of New York, Herman encounters people of different racial background, and observes them, however he fails to establish any sense of solidarity with them, showing that xenophobia can persist even after shared trauma. “In Europe Herman had never seen such wild faces as these... Many of them had dark eyes, low foreheads, and curly hair. There were Italians, Greeks, Puerto Ricans” (Singer, 2012: 15). People from all around the world live and thrive here but he cannot. When on a trip with Masha in a resort he sees “Indian dolls, gold-laced sandals with wooden soles, amber beads, Chinese earrings, Mexican bracelets” (Singer, 2012: 92). There is a richness abounding, however to Herman these are nothing more than white noise. The question of the other races as colonial subjects in America, who have in fact managed to integrate into American society, does not concern Singer. The past persists most clearly in the survivors themselves, who carry the trauma of their experiences into a new reality that is completely foreign compared to their past lives. Unlike other inhabitants of New York, including Jewish refugees who find ways to adapt and enjoy daily life, Herman is haunted by his loss, and he is unable to enjoy the present; therefore, his exile is not only geographical but also psychological. Although the city is full of life and diversity, Herman remains trapped in a private world of suspicion. As the critic Fiedler (1988) comments on Herman:

He is, in short, an *émigré* (something for which there is no exact word in our language): one whose identity is involved with a dead past rather than an unborn future; one who seeks not to lose but forever to cling to his status as an unreconstructed greenhorn, unassimilated, incapable of assimilation to American culture. (Fiedler, 1988: 9)

LANGUAGE AND CULTURAL SURVIVAL

His home in his state as a refugee is the Yiddish language, the only aspect of himself towards which he still fosters some sense of belonging. The Yiddish language as a reference point plays an important role in the novel, in Herman's world perception. The language serves as a safe haven for him, which he can cling to, and also differentiate himself from the surrounding world. Being a writer, he perceives the world through the written word and it anchors him to its reality. Observing the world around him, "he saw a sign in Yiddish and, here and there, a synagogue, a yeshiva, a home for the aged" (Singer, 2012: 53). The Jewish culture is present in New York, alongside other cultures, and this presence is one of the few remaining things that Herman tries to find solace in. "On East Broadway, where Herman got off the bus, he glimpsed through a basement window a group of white-bearded men studying the Talmud" (Singer, 2012: 53). Theirs is a tradition that is constant, and Herman wants to believe that if he becomes like these old men, he can find reassurance. "He wants, like the old men, to be absorbed in tradition – in a sense, to become a living text himself. But he cannot shut out the silence or the doubt; he cannot participate in his tradition with good faith because he has lost his faith" (Chandler, 1988: 107). However, the Jews that did not experience the Holocaust live in a bubble in Herman's eyes, and he cannot feel closeness to them either. He did not observe the Jewish traditions and did not talk with his Jewish neighbors. His lack of participation in Jewish traditions and limited interaction with Jewish neighbors demonstrates his liminal position. He belongs neither to Orthodox nor secular Jews, and his "Third Space" is shrinking.

Herman fasted but did not go to the synagogue. He couldn't bring himself to be like one of those assimilated Jews who only prayed on the High Holy Days. He sometimes prayed to God when he was not fighting with Him, but to stand in a House of God with a holiday prayer book in his hands and praise Him according to the prescribed custom – this he couldn't do. (Singer, 2012: 120)

He uses Yiddish, but for Herman the language no longer offers a meaningful connection to the future. In America, the customs, religion, and language that once preserved Jewish identity cannot serve any longer as a safe point. "The language they speak is dying or dead, though they do not know it, being themselves a kind of living dead; either living European Jews who do not believe they are quite living, or dead ones unwilling to believe they are quite dead" (Fiedler, 1988: 10). For Herman, survival is not enough; the language must also be alive and vital. To assimilate into American society would mean the end of that

linguistic and cultural continuity, leading to the loss of a way of life as well as a symbolic “death” of one’s identity.

For those who live in a diaspora, language is a key element in preserving identity and culture. Although Herman Broder believes he is an expert in Yiddish and he thinks it grounds him in reality, as the novel progresses, he starts to lose his grip on this facet of his life. Words and language are used to tell a story, but his life is made of doubt and lies, which then corrupts the language itself. By writing speeches and texts for his employer, Rabbi Lampert, Herman compromises his own moral and spiritual integrity. Herman admits that “He was a fraud, a transgressor – a hypocrite, too. The sermons he wrote for Rabbi Lampert were a disgrace and a mockery” (Singer, 2012: 13). In this sense, Herman betrays his personal commitment to the Yiddish language and the values it represents, because the work he writes serves social appearances rather than genuine tradition. The Rabbi Lampert uses the sermons to promote himself, and not for the sake of the love of the written word and the Yiddish language. The critic Chandler notes “Herman sees the words he authors as mimicry, pretense, and deception. They no longer propagate a living faith, but only cosmetically create a semblance of life on the face of a moribund tradition” (Chandler, 1988: 109). Since the Holocaust had wiped out most of the pious Jews, any imitation of their tradition feels hollow to Herman. In this imitation, he experiences a sense of moral failure; he is failing both himself and the memory of those who perished. When visiting a party organized by the Rabbi, Herman feels ashamed that he, who is an adulterer and mocks God, is alive, while so many perished. He is experiencing survivor’s guilt, which largely shapes his self-perception. “How many times had he tried to spit in the face of worldliness, and each time been tricked away. Yet here he was on his way to a party. Half of his people had been tortured and murdered, and the other half were giving parties” (Singer, 2012: 173). His failure to reconcile his personal values with the demands of American Jewish society shows how Herman’s mimicry is both necessary for survival and yet fundamentally at odds with his sense of authentic identity.

WOMEN OF THE DIASPORA: YADWIGA, MASHA, AND TAMARA

Language is also an important element when it comes to Yadwiga, Herman’s wife, who is a simple yet devoted housekeeper, and represents the innocence and naivety of those displaced by war and migration. Although she is not Jewish, her unwavering love for Herman, despite his ambivalence towards her, highlights the complexities of affection and obligation within these relationships.

“Yadwiga spoke a peasant Polish. Herman talked to her in Polish or sometimes in Yiddish, which she did not understand” (Singer, 2012: 8). Yadwiga only knows Polish, and Herman uses this to take advantage of her. According to Chandler, Herman’s power “resides in his knowledge of languages she does not know. His exercise of that power is essentially benevolent, if misguided, but his lies create a prison for her” (Chandler, 1988: 110). Herman owes his life to Yadwiga, and he knows that without her he could easily be even more defenseless, yet he feels she is weighing him down, and prevents him from enjoying his time with Masha. Herman takes advantage of Yadwiga’s ignorance of Yiddish and English to maintain his power over her. “Yadwiga could neither read nor write, but Herman would write letters for her to her mother and sister. When a reply came, written by the village teacher, Herman would read it to her” (Singer, 2012: 7). Even within the European diaspora, there were layers of power structures, and Herman’s was his knowledge of languages.

However, despite being in a disadvantaged position, Yadwiga is resilient. By the end of the novel, she converts to Judaism, is welcomed by the Jewish community and gives birth to Herman’s daughter. Her assimilation into the Jewish American community is a positive outcome.

Yadwiga’s pregnancy, which occurs despite Herman’s conscientious efforts to prevent it, underscores the regenerative power of life principle independent of language which will, it is suggested, produce a new language out of its own vitality when conventional and traditional systems of language fail. (Chandler, 1988: 111)

Masha, Herman’s mistress and survivor of the Holocaust, embodies the trauma and resilience of the Jewish diaspora. She shares Herman’s cynical and jaded view of Jews as God’s chosen people because they had learned nothing from their experience. “The worldly Jews who managed to escape had, with few exceptions, learned nothing from all the terror” (Singer, 2012: 36). Masha and Herman both battle with the ghosts of their past as well as the uncertainties of their future together. Masha’s vivacious personality is but a way to hide the horrors of her past, including her experiences of persecution, loss, and near-death during the Holocaust, which continue to shape her outlook on life. “Where was I five years ago at this time?” She searched her memory for a long while. Then she said, “Still among the dead” (Singer, 2012: 108).

In *Enemies*, Masha is the polar opposite of Yadwiga. Unlike Yadwiga, who is a simple peasant, Masha is erudite and speaks many languages, but cannot find her place. Just like Herman, she creates stories about her past to protect

herself in the present. “Masha had collected scores of adventures. Sometimes it seemed she must be making them up, [...] Masha boasted and confessed at the same time” (Singer, 2012: 36). She is like a ghost, who haunts and is haunted by the past, a past that only exists in stories. While Yadwiga bears and gives birth to Herman’s child, Masha cannot do that, her pregnancy is in her head only. Despite their passionate relationship, Herman and Masha are unable to “create life” and their sterility is spiritual more than physical. Unlike Yadwiga and later Tamara, they are both unable to leave their past behind and start all over, and Masha is unable to detach herself from her mother, Shifrah Puah, who is a pious woman of the older generation, unlike the more disillusioned young Jews of Masha’s time. Her life is made up of lies woven from words that she uses to escape her own guilt. “Like Herman, Masha lives by words; for her, words are also instruments of self-deception, of power over others, and of perversion. Through them she betrays herself, as Herman does himself” (Chandler, 1988: 111). The loss they experienced after the war makes them unable to find their place in New York, despite being intellectuals and physically healthy. Singer here portrays those Eastern European Jews that cannot assimilate due to the enormous burden they experienced. Masha and Herman seem to be hiding from the rest of the world in their little homes. In Ben Siegel’s words, they “appear only one desperate lunge from the nether world of demons and dementia. Suspended between horrific pasts and uncertain futures, they feel foreign amid postwar America’s social pressures, economic pace, and political liberty” (Siegel, 1978: 398). One needs to adapt to the American lifestyle and many immigrants from post-war Europe are unable to do so. Masha and her mother’s apartment is in a dilapidated building, a space almost resembling the dire conditions they survived in the concentration camps. “Shifrah Puah and Masha lived on the third floor of a house with a broken porch and a vacant ground floor, the windows of which were covered with boards and tin. A shaky stoop led to the entrance” (Singer, 2012: 26). They cynically accept their fate and refuse to change and use the opportunities provided for them in America. Though Rabbi Lampert appears as a caricature, he and many other Jews have built a good life for themselves and are willing to help generously, but Herman and Masha refuse his help.

As opposed to Masha and Herman, Tamara stands for a new beginning for Jewish immigrants in America. “As a mother Tamara represents continuation and survival; her identity as mother survives the death of her children” (Chandler, 1988: 114). Tamara, Herman’s estranged wife, presumed dead during the Holocaust, reappears in his life, which greatly challenges Herman’s sense of identity and belonging, not to mention his conscience. Her return complicates

Herman's relationships with Masha and Yadwiga, forcing him to confront the ghosts of his past and the consequences of his actions. Unlike Masha, Tamara does not go into excesses and does not let her pessimism about the human race discourage her from going on living. As Chandler (1988) puts it, "She does not dramatically "accept the universe," nor does she hide her head in the sand, but simply, in a spirit not unlike that of Beckett's heroes, "goes on" (Chandler, 1988: 116).

HYBRID IDENTITIES AND DIASPORIC AMBIVALENCE

Herman's marriages to Yadwiga, Masha, and Tamara reveal a formation of his hybrid identity. Each partner reflects a distinct temporal and cultural facet of his life: Yadwiga represents his pre-war Polish past, Masha embodies the traumas of the Holocaust, and Tamara represents a future with a sense of optimism. Through these relationships, Herman confronts both his identity and the cultural contact with others. Yadwiga, a Polish Christian, wants to integrate into the Jewish community, and though she struggles with customs and language, she is accepted in the end: "Nowadays a Gentile converting to Judaism is no small matter" (Singer, 2012: 160). Despite these connections, Herman cannot reconcile his past with his present. At the novel's end, Tamara says "that Herman had either killed himself or was hiding somewhere in an American version of his Polish hayloft" (Singer, 2012: 226). His geographical, psychological, and cultural exile strands him in a cycle of memory and self-destruction, which represents the weight of history on identity. Ultimately, these marriages reveal how Herman's hybrid identity is formed through trauma and the impossibility of full assimilation. Ben Siegel writes:

These grim possibilities tempt him. Struggling to control memory, guilt, lust, Herman feels himself beyond society and no longer capable of living by its conventions. Yet despite thoughts of suicide and rejection, he nurtures a strong will to survive; for him, this means keeping something of himself hidden from everyone. Guile, secrecy, stealth, he is convinced, constitute nature's fundamental law. (Siegel, 1978: 403)

In Singer's view this inability to connect is part of the Jewish identity, and in Herman we see another iteration of the Wandering Jew. Running away and hiding is at the very core of his sense of identity and it creates an ambivalence towards others. This ambivalence manifests in Herman's relationships, his sense of belonging, and his decision-making processes, shaping his experiences and interactions throughout the narrative. According to Bilik (1981), wherever he goes

Herman “looks for surrogate haylofts” because that is the one constant reference point in his life. Not one identity, American or Polish, but the identity of one who is on the run.

Herman’s pessimism is in part a rationale for his own hedonistic behavior and in part sincere belief based on knowledge of the historical past and observation of human behavior. Thousands of years of Jewish history and its cycles of persecution and catastrophe are an integral part of the fictional world of *Enemies*. (Bilik, 1981: 94)

While Herman constantly looks down on other Jews who want to assimilate, even Yadwiga, who wants to convert to Judaism, Tamara manages to accept her past and move forward. She spent time in German concentration camps and Russian gulags, and through retelling her experience, she overcomes the horror. She assimilates all good and bad experiences into her Jewish identity. Even her traumatic experience of being shot becomes part of her new identity. This is why she states, “It was a German bullet, but after lying in a Jewish body for so many years, it has become Jewish” (Singer, 2012: 154). It reminds her of the life she lost and this gives her a sense of meaning. In the Russian labor camps, she also finds ways to make connections and form communities with other prisoners. In suffering, she finds her community, and quoting her uncle Reb Abraham Nissen: “The entire people should squat on low stools and read from the Book of Job” (Singer, 2012: 193). Tamara understands her place in the cycle of suffering for the Jewish people and embraces this identity.

By illuminating the complexities of identity formation in these contexts, Singer challenges essentialist notions of culture and belonging, offering a nuanced portrayal of diasporic life. Through nuanced characterizations and narrative depth, Singer invites readers to consider the ways in which ambivalence shapes diasporic experiences and informs decision-making processes. The characters in *Enemies*, are eternally in a diaspora, and it is often up to the individual to what extent they can assimilate. Whether Yadwiga, a Polish peasant far away from Poland, or Herman, Masha and Tamara, dislocated because of the Holocaust, are all forced to be in a diaspora. The life, which was once there, is lost forever, and homelessness becomes a new state of being. As Bilik puts it “For homelessness is the human condition and permanent homes are not needed. Diasporans do not yearn for a spatial homeland. They may, however, yearn for an irretrievable time before the Holocaust, which appears in retrospect innocent, even idyllic” (Bilik, 1981: 93). The novel portrays this ambivalence in assimilating into their new homes and

mourning the past, as they confront the aftermath of the Holocaust.

Through the exploration of ambivalence in colonial and postcolonial contexts, Singer highlights the complexities of diasporic existence, inviting readers to reflect on the ways in which individuals experience conflicting cultural influences and historical legacies in their daily lives. Singer offers a nuanced portrayal of the “American dream”, one that acknowledges the tensions and contradictions inherent in the search for identity and belonging in an ever-changing world. Through nuanced characterizations and narrative depth, Singer reveals the ways in which diaspora shapes individuals’ perceptions of themselves and their relationships with others in New York. Herman and Masha cannot find their place in America and are haunted by their ghosts. Tamara had an even worse fate, having lost her children, but she managed to find her footing. Yadviga, although Christian, converts to Judaism and this assimilates into her community. Singer invites readers to consider the ways in which migration and displacement inform the choices we make and the paths we ultimately take in life.

CONCLUSION

In conclusion, *Enemies, A Love Story* stands as a testament to the resilience of the human spirit in the face of displacement and uncertainty. In his novel, Isaac Bashevis Singer masterfully captures the interplay of identity, love, and cultural encounters within the diaspora, offering a profound exploration of the human experience in the aftermath of migration and displacement. By synthesizing literary analysis with the theoretical insights of Homi K. Bhabha, this paper has sought to deepen our understanding of Singer’s novel and its enduring relevance in contemporary discourse on immigration, identity, and belonging. Through its exploration of love and loss within the diasporic tapestry of *Enemies, A Love Story*, this paper invites readers to reflect on the ways in which diaspora shapes our understanding of self and other in an increasingly interconnected world.

Aron Geber

IZGUBLJENI U DIJASPORI: JEVREJSKA IMIGRACIJA U *NEPRIJATELJIMA* ISAKA
BAŠEVISA SINGERA

Rezime

Cilj ovog rada je analiza romana *Neprijatelji* Isaka Baševisa Singera kroz teorije Homija K. Babhe, uključujući „Treći prostor“, mimikriju i ambivalenciju. Roman prikazuje fragmentisane identitete Jevreja koji su preživeli Holokaust i njihov život u dijaspori u

Njujorku posle Drugog svetskog rata. Kroz likove Hermana Brodera, Maše, Jadvice i Tamare, roman pokazuje kako trauma utiče na formiranje ličnih, kao i kolektivnih identiteta. Rad istražuje načine na koje mimikrija funkcioniše kao tehnika preživljavanja i izvor unutrašnjih konflikata, kao što i prikazuje tenziju između asimilacije i tradicije. Kroz interakciju sa jevrejskom istorijom i tradicijom, Singerovi likovi bore se sa osećajem pripadnosti u svetu koji više ne odražava njihovu istoriju i prošlost. Ovaj rad pokazuje kako roman *Neprijatelji* nudi slojevit predstavu života u dijaspori, gde se potraga za identitetom razvija u dvosmislenom prostoru između sećanja i moderniteta.

Ključne reči: Dijaspورا, jevrejski identitet, Holokaust, mimikrija, Treći prostor

REFERENCES

- Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Bhandari, N. B. (2022). Homi K. Bhabha's Third Space Theory and Cultural Identity Today: A Critical Review. *Prithvi Academic Journal*, 5, 171–181. <https://doi.org/10.3126/paj.v5i1.45049>
- Bilik, D. S. (1981). Singer's Diasporan Novel: *Enemies, A Love Story*. *Studies in American Jewish Literature* (1981–), 1, 90–100. <https://www.jstor.org/stable/4120544>
- Chandler, M. R. (1988). Death by the Word: Victims of Language in *Enemies, A Love Story*. *Studies in American Jewish Literature* (1981–), 7/1, 105–117. <https://www.jstor.org/stable/41205678>
- Fiedler, L. A. (1988). Isaac Bashevis Singer; or, the American-ness of the American Jewish Writer. *Caliban*, 25, 5–12. <https://doi.org/10.3406/calib.1988.1209>
- Friedman, L. W.–Friedman, H. H. (2023). Self-Deprecating Humor: A Survival Tool for the Jewish People?. Retrieved 13 Nov. 2025, from <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4584589>
- Hadda, J. (2003). *Isaac Bashevis Singer: A Life*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Siegel, B. (1978). The Jew as Underground/Confidence Man: I. B. Singer's *Enemies, A Love Story*. *Studies in the Novel*, 10/4, 397–410. <https://www.jstor.org/stable/29531932>
- Singer, I. B. (2012). *Enemies, A Love Story*. London: Penguin Books.

Ана Елаковић-Ненадовић*
Универзитет у Београду,
Филолошки факултет

Зорица Дуковски**
Универзитет у Београду,
Филолошки факултет

УДК: 821.14'02(091)
DOI:10.19090/gff.v50i2.2594
orcid.org/0000-0002-9226-653X
orcid.org/0009-0004-4601-7219
Originalni naučni rad

КАНОН АТИЧКИХ БЕСЕДНИКА У ИСТОРИЈИ ХЕЛЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ МИЛОША Н. ЂУРИЋА - ПРИМЕР ЕСХИНА

Милош Н. Ђурић у својој *Историји хеленске књижевности* пружа систематичан преглед развоја и основних одлика беседништва, као и друштвено-политичког ангажмана десеторице атичких беседника, који су припадали чувеном реторском Канону. У овом раду посебну пажњу посветићемо поглављу из Ђурићеве *Историје хеленске књижевности* у којем се разматра наведена проблематика, а у чијим оквирима ћемо настојати да анализирамо и протумачимо Ђурићев однос према беседничком стваралаштву, његовој суштини и намени, као и етосној и психолошкој компоненти присутној у говорима атичких беседника. Као основ за нашу анализу послужиће нам Ђурићев приказ Есхиновог беседничког и друштвено-политичког ангажмана.

Кључне речи: Милош Н. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, беседништво, Канон атичких беседника, Есхин, Демостен, историја античке Грчке

Дело Милоша Н. Ђурића обухвата низ књига, студија и научних расправа, пре свега, из области грчке књижевности и филозофије, у којима се систематски разматрају суштинске одреднице и карактер хеленског наслеђа, као и ауторов однос према српској култури и народном предању. Као трајан и драгоцен допринос српској преводној књижевности, Милош Ђурић је оставио низ надахнутих, стилистички, версификацијски и уметнички скрупулозно дотераних превода грчких класика: Хомера, грчких трагичара и комедиографа, Платона, Аристотела, Плутарха и других представника античке књижевне традиције. Избор

* aelakovic@yahoo.com

** zorica_d7@yahoo.com

преведених дела, по нашем мишљењу, није био искључиво одраз Ђурићевих преводилачких мотива и личних афинитета, већ у значајној мери одражава и његово посебно интересовање за историју хеленске мисли. Културу једног народа, овај аутор посматра као „видљиво преображавање живота његове невидљиве душе“, која, истовремено, носи обележје народних традиција, идеја, осећања и духа одређеног времена (Ђурић 1997: 449). Ђурић је посебно указивао на парадигматски значај хеленског духа (Леовац 1963: 147), о чему нам сведоче бројне студије у којима расправља о етичким нормама и моралним обрасцима античких Грка.

Ђурићево сагледавање живота и судбине античких књижевних и историјских јунака, којима се бави у својим делима, темељи се првенствено на дубоком психолошком понирању у њихов карактерни склоп. Преводећи, на пример, Плутархове биографије појединих знаменитих државника - у којима Плутарх, између осталог, осликава и психолошке портрете поменутих државника, Ђурић, као осведочени хуманиста и етичар у њима препознаје, како он каже: „благу хеленску нарав удружену са озбиљним схватањем живота, умност у маштању, јасноћу у представљању, разборитост у осећању, трезвеност у страсти, живу радозналост, чисто човештво и живу осетљивост, срећну равнотежу и сјајан склад“ (Ђурић 2003: 747), који код Хелена проналазе свој израз у великим књижевним и уметничким делима. Можемо рећи, да управо Плутархова љубав према мудрости и метриопатији, као и настојање да образује и морално уздигне своје савременике, представљају основни стваралачки и вредносни мотив у раду самог Милоша Н. Ђурића.

У овом раду ћемо, како и сам наслов сугерише, посебну пажњу посветити одељку из Ђурићеве *Историје хеленске књижевности*, који се односи на атичко беседништво, са посебним фокусом на Ђурићеву критичку анализу и интерпретацију Есхиновог беседничког и политичког ангажмана. При том, ћемо у кратким цртама изнети и нека наша запажања о Ђурићевом поимању суштине и значаја беседништва, не само у оквиру античког света, већ и у његовом утицају на савремено доба. Ђурићеве увиде о реторици разматраћемо на два нивоа, књижевно-историјском, претежно заступљеном у оквиру његовог анализираног дела, и филозофском, где ћемо се задржати на неким од Платонових дијалога, пре свега, на *Горгији*, кроз чију се анализу назире и Ђурићев лични став о суштини и сврси беседничке вештине и реторског ангажмана.

Ђурић у свом главном књижевноисторијском делу пружа систематичан преглед развоја и основних карактеристика беседничког, као и друштвено-политичког ангажмана десеторице атичких ретора, уврштених у тзв. „александријски канон“ најбољих¹. Поглавље о беседничкој књижевности, Ђурић започиње дефиницијом реторике као умне делатности, која подразумева способност човека да искаже своју мисао и придобије слушаоце за њу, али уз услов да, како сам истиче, говорников исказ мора бити прожет његовим осећањима која су доказ властитог одушевљења (Ђурић, 2003: 612). Читајући овај одељак о беседништву, стиче се утисак да је Ђурић посебно наглашавао етосну компоненту разматраних беседа, као и њихову, већ поменућу, психолошку димензију. То се нарочито огледа у Ђурићевој тврдњи да се говорник не обраћа само разуму слушалаца, већ и њиховој машти и осећањима. Ђурић гледа на беседништво као на најмоћније средство управљања људском вољом, за које, по његовом мишљењу, није довољна само логичка довитљивост, већ и њена психолошка основа. Овде се јасно манифестује савременост Ђурићевих схватања о суштини изговорене речи, која се огледа у Платоновом *Горгији*², где се циљ реторике поставља као владање другима (Ђурић 2003: 525). На тај начин, Ђурић указује и на њену негативну, манипулативну улогу, све присутнију у савременој реторичкој теорији и пракси. Ђурић дефинише Горгијин став према употреби беседничке вештине као „индивидуалистичко-етички опортунизам“ у којем беседништво себи поставља за циљ „блистава формално-стилистичка обележја и чулно-уметничке дражи језика“, губећи притом истинитост, правду и озбиљну стварност и вршећи својим површним мишљењем насиље над слабијима без присуства икакве моралне норме (Ђурић 2003: 622). Ђурић наводи како Горгија, попут других софиста, поставља себи као задатак образовање људи, али су му „сврха и метода“ другачији. Посветивши се теоријском и практичном беседништву, Горгија својим ученицима не обећава „политичку врлину“, већ „магијску моћ

¹ Систематичним проучавањем беседа, бавили су се александријски филолози III и II века пре Христа. Захваљујући њиховом прилежном филолошком и библиографском раду, састављене су листе најбољих класичних аутора, који су представљали узоре на које је требало да се угледају хеленистички аутори. Тако је настао и Канон десет атичких беседника, кога су чинили: Андокид, Антифонт, Лисија, Исократ, Исеј, Демостен, Ликург, Хиперид, Динарх и Есхин (Радуловић, Маричић 2013: 29).

² Pl. *Gorg.* 452 D E.

речи“, уз помоћ које ће они без примене спољашње силе постићи свој циљ (Ђурић 1987: 196).

У својој *Анализи Горгије*, критикујући Платоновог Горгију, Ђурић у ствари износи свој лични став према беседништву, посебно према његовој злоупотреби, пре свега у политичке сврхе, која у највећој мери проистиче из властољубља. Ђурић нарочито истиче овај Платонов дијалог због његове уметничко-драмске стране, духа времена и политичких прилика у којима је настао, због дубоког патоса и „горког“ тона, којим Платон изражава своје негодовање према политици и моралу свога времена (Ђурић: 1997: 272). Крајња сврха овог дијалога, по Ђурићу, није сама реторика, већ разматрање основних истина о правој сврси човековог живота, које се јасно манифестује у његовој запитаности: ко треба да влада у држави – беседничка вештина или праведност? (Ђурић 1997: 272). Дакле, овде Ђурић истиче већ поменути манипулативну улогу реторике, и њеног практиковања, тј. примене у сфери етичко-политичких питања. Другим речима, онај ко се бави политиком мора имати у виду да његов политички ангажман почива на вршењу добра и остваривању правде, јер прави политичар треба да буде и добар педагог. Према Ђурићевом мишљењу, у Платоновом *Горгији* је реч о два типа живота: „о животу софистичко-реторски образованог политичара за кога је крајња сврха власт, моћ и уживање, и о животу филозофски образованог државника, који, без обзира на спољашње пријатности, тежи за остварењем добра и правде“ (Ђурић 1997: 281).

Овде можемо издвојити још један аспект Ђурићевог сагледавања суштине и значаја беседништва – његову агоналну природу³. Према Ђурићу, агонска делатност представљала је једну од кључних одлика хеленског бића и карактера. Све појаве хеленског живота, било спољашње или духовне, развијале су се у атмосфери непрекидног надметања (Ђурић 1998: 47). Циљ агонске активности није био користољубље, већ тежња ка победи, коју су Хелени сматрали врхунцем земаљске среће. Победа је доносила оно што је, у суштини, представљало најдубљи идеал хеленског човека: „бити предмет дивљења за живота и предмет слављења после смрти“ (Ђурић 1998: 12, 57). У том контексту, Ђурић наводи како атички

³ Ђурић истиче да је израз „агоналан“ у научну употребу први увео Јакоб Буркхарт (Ђурић 1998: 7). У свом делу *Повест грчке културе*, Буркхарт колонијално и агонско доба дефинише као период који започиње окончањем дорске сеобе и траје све до краја VI века пре Христа (Буркхарт 1992: 57).

језик схвата као надметање и спорове на суду (*ἀγών, δίκη*), који су у грчком свету представљали утакмицу двају противника у „легализованим облицима“ (Ђурић 1998: 71). Према Ђурићу, беседништво је, у ствари, агонска атлетика, која се протеже од говорничких надметања на тргу, судници или скупштини, па све до најсуптилнијих и најсофистициранијих нивоа атичке дијалектике.

Ђурић, такође, у својој *Историји хеленске књижевности* наговештава и нека од вечитих питања у реторичкој теорији, пре свега, разлику између самониклог или дотехничког и ученог беседништва.⁴ Аутор сматра да права историја беседништва почиње тек када је оно почело да се учи као вештина и кад су држане беседе добиле естетску и литерарну форму, односно када су почеле да се публикују (Ђурић 2003: 616). Ђурић истиче да се беседа ученог беседника обликује у складу са свим стилистичким и синтаксичким нормама књижевног текста, али да се истовремено, по својим унутрашњим и спољашњим карактеристикама, разликује од осталих књижевних родова (Ђурић 2003, 616). Отуд произилази и оправданост назива шестог одељка његове *Историје хеленске књижевности*, којем он даје наслов „Беседничка књижевност“. Ђурић следи Платоново становиште да је слобода говора у демократској Атини представљала један од стубова атинског политичког живота и да су њени становници били неуморни „препирачи“ и „говорљивци“, за шта потврду налази у Аристофановим комедијама (Ђурић 2003: 614).

Ђурић, попут многих других аутора, сматра четврти век веком беседништва.⁵ Он сваку од анализираних беседа ставља у шири друштвено-историјски контекст, тим пре што је опште познато да беседе грчких ретора неретко представљају велику ризницу за тумачење појединих догађаја који су обележили историју античког света. Дакле,

⁴ Говорећи о ученом беседништву и његовом процвату у Атини током V, а посебно IV века пре Христа, Ђурић истиче да се у том периоду теорија спајала са праксом, тако да су учитељи беседништва истовремено били и беседници, само што су се „једни одликовали у једном, а други у другом правцу“ (Ђурић 2003: 616).

⁵ Овде можемо навести став Жақлин де Ромији, једне од најзначајнијих француских класичних филолога XX века, која у свом *Прегледу старогрчке књижевности* истиче да је беседништво, што се тиче Атине и сачуваних дела, заправо остало у границама IV века, као и да је судско и политичко атичко беседништво између краја Пелопонеског рата и Александрове смрти „рекло све што је имало“ (Ромији 2016: 174).

Ђурић, такође, посматра поједине беседе као историјски извор, чиме се намеће питање коме веровати, и који критеријум у том смислу поставити? Ово питање он посебно разрађује у тумачењу Есхинових и Демостенових беседа, јер, по његовом мишљењу, управо код ова два беседника наилазимо на значајне противуречности и интерпретативну слободу у погледу појединих историјских догађаја. Такво сагледавање ствари иде у прилог тези да је већина беседника била истовремено и политички ангажована, па су њихове беседе често добијале форму политичког манифеста у оквиру атинских друштвено-политичких дешавања.

Овде Ђурић отвара још једно питање, а то је питање дефинисања тј. одређивања њихових мотива бављења беседништвом. Стога нам, Ђурић у својој историји књижевности не даје само пресек основних интенција у развоју атичког беседништва већ, нам пружа, такође, и приказ друштвено-политичке ситуације и одређених културолошких образаца тог времена. Проучавање појаве, суштине и развоја беседништва код Ђурића има једно интердисциплинарно обележје, будући да се оно не може посматрати као самостална дисциплина, већ се мора ставити и у одређени историјско-политички контекст. Дакле, намера Ђурићевог одељка о беседништву у оквиру његовог анализираног дела није била само да пружи периодизацију и кратак преглед делатности атинских ретора, већ и да код сваког аутора истакне његов политички и друштвени ангажман, односно улогу и став према историјским и друштвеним дешавањима тог времена. Тако, на пример, код Исократе, Ђурић истиче да је за овог беседника најважније било питање, како ујединити све хеленске полисе, који су већ дуже време били погођени вирусом независности и грађанског индивидуализма. Стога Ђурић значајан део своје анализе Исократовог беседништва, посвећује управо Исократовој беседи *На збору* или *Панегирик*, састављене према обрасцу „олимпијских“ беседа Горгије, Лисије и других (Ђурић 2003: 645). Лески сматра да су у овој беседи композиционо повезана два *логоса*: епидеиктички, који нам даје слику великих дела које је Атина учинила за целу Хелладу у „мирнодопским културним делатностима“, као и у оним ратовима у којима се радило о опстанку нације. С друге стране, Лески наглашава и присуство симбулеутичког *логоса*, где Исократ саветује Грцима да се уједине, јер само тако могу истрајати у борби против варвара. Међутим, у свему томе водство морају делити Атина и Спарта заједно (Лески 2001: 572). Исократ ставља реторику у први план, истичући њену практично-политичку применљивост, јер је он, по Ђурићевом мишљењу, инсистирао на

практичној и политичкој примени сваке идеје, па и идеје панхеленства, сматрајући, притом, Платонову филозофију само теоретизованом етиком, која не стоји чврсто на тлу реалности и није довољно разумљива обичном народу.

С друге стране, питањима патриотизма и издаје Ђурић се бави и у одељку посвећеном Ликурговом беседништву. Анализирајући Ликургову беседу *Против Леократа*, он истиче беседникову доследну посвећеност дубоким етичким начелима, наглашавајући да Ликургови говори представљају не само значајан споменик атинског беседништва, већ и снажан подсетник на патриотска осећања која су, по Ђурићу, још увек била жива у тадашњој Атини. Стога Ђурић, у одељку о беседништву у својој *Историји хеленске књижевности*, уз биографске податке о сваком беседнику, даје и приказ његовог јавног и политичког ангажмана, као и преглед сачуваних беседа. Неретко нам пружа и ставове античке и новије критике о њиховој беседничкој делатности. При томе се ослања на различите изворе релевантне за сваког појединачног беседника, као и на податке који осветљавају њихове побуде, из којих је произашла потреба за бављењем беседничком делатношћу.

Тако и у случају Демостена, Ђурић у први план ставља његов политички ангажман. Према Ђурићевом мишљењу, Демостенове прве политичке беседе представљају изузетан увод у сложену проблематику атинске спољне политике после Савезничког рата и распада Другог поморског савеза (Ђурић 2003: 655). Ђурић подробно осветљава политичке прилике у Атини тог периода и, кроз Демостеново беседничко и политичко деловање, пружа јасан увид у перманентни сукоб двеју странака: македонске, наклоњене Филипу, и антимакедонске, која је била против Филипа и залагала се за рат, а којој је припадао и сам Демостен. Из овог политичког трвења проистиче и беседнички мегдан Есхина и Демостена, заснован управо на њиховом дубоком размимоилажењу у ставовима према Филипу.

На који начин Ђурић представља биографију сваког од десеторице ретора, припадника чувеног реторског Канона, биће детаљније размотрено кроз анализу његовог тумачења Есхиновог политичког и беседничког деловања.

Сврха Есхиновог беседничког ангажмана била је, пре свега, прагматична, условљена конкретним политичким тренутком у којем се нашао, те представља његов одговор на ситуацију која га је затекла. Ђурић овде наводи Гротово мишљење, према којем је управо сукоб са

Демостеном допринео Есхиновој слави и омогућио му место у канону најистакнутијих атинских беседника (Ђурић 2003: 687). Сматра се да су његове беседе *О непоштено извршеном посланству* и *Против Ктесифонта* посебно читане управо у контексту Демостенових говора *О Венцу* и *О непоштено извршеном посланству*, као важан пример политичког и беседничког супротстављања двају атинских ретора.

Ђурић наводи и чувену Демостенову критику Есхиновог односа према Филипу, у којој га Демостен представља као издајника грчких интереса. Ипак, Полибије заузима супротно становиште: по њему, Демостенова политика била је погубна за народ, јер људи које је Демостен оптуживао за издају нису били издајници, већ су, напротив, поступали у складу са својим обавезама према домовини — једина разлика огледала се у различитој процени политичке ситуације и начина њеног решавања.

На почетку свог приказа Есхинове биографије, Ђурић нам даје основне биографске податке о овом беседнику. Наводи да је Есхин рођен 389. године пре Христа и да води порекло из атичког села Котокидâ.⁶ Његов отац Атромет напустио је Атину у доба Тридесеторице, након чега је боравио у Коринту, а потом служио као најамник у Малој Азији.⁷ По повратку у Атину, придружио се Трасибулу у борби за обнову демократије. С друге стране, Есхинова мајка Глаукотеја, ћерка Глаука из Ахарне, била је сестра стратега Клеобула и свештеница неке мистеријске религије.⁸ Есхин је имао два брата: Филохара, који је, како наводи Ђурић, одабрао војнички позив, и Афобета, који се, попут самог Есхина, бавио писарском службом. После службе писара, Есхин се посвећује глуми и као тритагониста наступа уз најистакнутије трагедије тог доба, Теодора и Аристодема. Потом се враћа писарском послу — најпре као писар Аристофонта, а затим, након његовог повлачења из јавног живота, у служби Еубула. Ђурић истиче да му је управо ова служба омогућила да стекне правничко и политичко образовање (Ђурић 2003: 687). Ђурић закључује да је Есхинов беседнички ангажман проистекао из потребе да

⁶ Есхин и сам износи сведочанство о свом пореклу у беседи *О непоштено извршеном посланству* (Aesch., 2.78, 147).

⁷ Aesch., 2. 78, 147.

⁸ Демостен у својој беседи *О непоштено извршеном посланству* на три места помиње Есхинову мајку, настојећи, притом, да је што више оцрни, нарочито због службе коју је обављала. (Dem., 19: 199, 200, 281)

се обрати народу у одређеним, специфичним приликама, при чему се за своје говоре није нарочито припремао, ослањајући се на природну даровитост која му је омогућавала да уверљиво и слободно изрази своје мисли и политичке ставове у јавности.

Након тога следи део посвећен Ђурићевој анализи Есхинове политичке и јавне делатности. Његов улазак у политику одиграо се у време великих преиспитивања и превирања на атинској политичкој сцени. Основна дилема пред Атињанима била је следећа: да ли да Атина и даље следи принцип хегемоније у којој би она имала превласт, или да се повуче са историјске сцене и одрекне се своје тежње да поврати моћ и утицај који је имала током V века пре Христа?

Есхинова најранија политичка каријера била је обележена блиском сарадњом са Демостеном, пре свега, у настојању да се спречи ширење Филипове моћи. Међутим, недуго након неуспешног заједничког посланства код Филипа, њихова сарадња се претворила у љуто непријатељство. Ђурић наводи како је тај моменат њиховог размимоилажења означио почетак Есхинове политичке делатности, када је 348. године у Већу и Скупштини подржао Еубулов предлог да се сви Хелени позову да пруже отпор Филипу.⁹ Недуго затим, Есхин је као члан посланства отпутовао на Пелопонез како би агитовао против македонског уплитања у хеленске послове, али је ускоро променио курс своје политике и приступио онима који су сматрали да је потребно очувати мир и избећи било какву конфронтацију са Филипом (Ђурић 2003: 688). Наиме, Есхин је био свестан чињенице да је Филип своје победе над грчком војском дуговао у великој мери раздору између Грка, чега је био свестан и сам Демостен, који у својој *Првој Филипици* критикује инертност Атињана у односу на опасност која им је претила са Филипове стране. Свестан чињенице да Грци нису спремни да се уједине и да грчки је партикуларизам узимао све више маха, Есхин је сад идеју грчког уједињења у борби против Филипа заменио идејом уједињења свих Грка у мировним преговорима са македонским краљем. Тако уједињени Грци би имали много чвршћу преговарачку позицију, па би самим тим могли да присиле Филипа на одређене уступке.

⁹ Овде морамо истаћи да је у време Есхиновог обраћања Скупштини антагонизам око питања који став заузети према консолидацији грчких полиса и њиховом одупирању, прво персијском, а потом македонском јарму, постајао све израженији.

Иначе, Ђурић се, приликом расветљавања Есхинових политичких ставова и ангажмана, углавном, ослањао на Есхинове и Демостенове беседе, не улазећи дубље у процену веродостојности њихових навода о појединостима из њиховог приватног живота, нити у анализу чињеница о одређеним политичким догађајима о којима сведоче оба беседника. Тако он за горе поменуто посланство наводи као извор једну од три сачуване Есхинове беседе, беседу *Против Тимарха*. Наиме, након повратка из Пеле, Демостен је одлучио да уз Тимархову подршку оптужи Есхина за издају, тачније, да је од Филипа примио мито и да је на повратку у Атину поднео лажан извештај о посланству.

Ђурић нам укратко даје садржај све три сачуване беседе, стављајући их у контекст сагледавања тадашњих политичких дешавања у Атини и Есхиновог и Демостеновог активног учешћа у њима. Ђурић нас обавештава и о исходу саме парнице, где је Есхин оптужио Тимарха да се у младости бавио проституцијом, па самим тим нема право да се обраћа јавно у Скупштини. Беседа је изговорена 345. године пре Христа, где је Тимарх био осуђен на атимију, тј. на губитак грађанских права.¹⁰ Друга по реду Есхинова парница била је одржана 343. године. Есхин се бранио беседом *О непоштено извршеном посланству*¹¹. Ова парница, иначе, представља Есхинов одговор на Демостенове оптужбе који је у својој истоименој беседи *О непоштено извршеном посланству*¹² оптужио Есхина да је злоупотребио своју посланичку дужност, тако што је примио мито од Филипа и поднео лажан извештај о току преговора са Филипом у Пели. Ова Есхинова беседа има значајну вредност као историјски извор за политичка збивања тога времена, јер, за разлику од његове прве сачуване беседе, носи изразито политички карактер. Додатна предност лежи у томе што су обе беседе — и Демостенова и Есхинова — сачуване у потпуности, што омогућава да се њиховим међусобним поређењем

¹⁰ Овде се поставља питање због чега је Есхин изабрао да оптужи управо Тимарха, а не Демостена. Највероватније је пресудну улогу имао страх од неуспеха, будући да је Демостен у то време уживао огроман углед као говорник и имао значајну репутацију у политичком животу Атине. Стога је Есхину било сасвим јасно да би тешко могао да надвлада таквог противника у судници.

¹¹ Кенеди у својој *Историји античке реторике* сматра да је ово била најбоља Есхинова беседа, као и да се Есхинова политика, током целе његове каријере, може тумачити као покушај да се нађе неки средњи пут за очување независности Атине (Кенеди 2019: 83).

¹² *Dem.*, 19. 4, 25-28, 106-120, 150-165, 166-168.

делимично реконструишу поједини догађаји који нису забележени у другим изворима. Разуме се, то захтева велики опрез при интерпретацији и процени веродостојности чињеница које оба беседника износе.

Ђурић потом укратко износи садржај треће сачуване Есхинове беседе *Против Ктесифонта*, одржане 330. године пре Христа. У том тренутку Демостен је достигао врхунац своје беседничке славе, док је Есхин већ био на заласку политичке и беседничке каријере. Након две претходне добијене парнице, овога пута морао је да прихвати пораз у атинској судници. О садржају ове парнице Ђурић опширније расправља у делу посвећеном Демостеновој политичкој и беседничкој делатности. Ктесифонт је, наиме, 336. године предложио да се Демостен по трећи пут овенча златним венцем. Како Ђурић наглашава, овај предлог није имао само форму јавног признања Демостенових заслуга, већ је представљао и једну врсту „политичке демонстрације“ — не толико упућене Есхиновој „македонској странци“, колико самом Филипу, против кога се Атина у то време припремала за поход (Ђурић 2003: 665). Иако је Веће усвојило овај предлог, Есхин је оптужио Ктесифонта да је поступио противзаконито. Ову парницу Ђурић назива „мегданом речи“, у којем су Атињани, пред својим „духовним очима“, могли да сагледају „цео развитак трагичне борбе двају непријатељских начела: хеленског и македонског, демократског и монархијског“ (Ђурић 2003: 665). Први је говорио Есхин, који је, тобоже критикујући оправданост Ктесифонтовог предлога, у суштини нападао Демостенов политички рад. Након њега, реч је узео и сам Ктесифонт у своју одбрану, да би на крају ступио Демостен као његов бранилац, изговоривши своју чувену беседу *О венцу*, за коју Ђурић каже да је „најлепша, највећа и најбрижљивије израђена од свих његових беседа“ (Ђурић 2003: 665). Есхин није добио ни петину гласова, услед чега је изгубио грађанска права и тиме завршио своју политичку каријеру. Како Ђурић наводи, после овог пораза Есхин је напустио Атину и упутио се у Ефес; након Александрове смрти пребацио се на Родос, а потом на Самос, где је и окончао свој живот (Ђурић 2003: 688).

На крају свог приказа о Есхиновом животу и политичкој делатности, Ђурић даје кратак осврт на особености Есхиновог језика и стила, као и процену његових беседничких домета. По мишљењу бројних античких и савремених критичара, у стилском погледу Есхин значајно заостаје за својим политичким противником Демостеном. Ђурић истиче да Есхин као беседник подсећа на Андокида: није имао реторско образовање, нити се бавио логографијом, али је поседовао природну

даровитост за беседништво. Ипак, из његових беседа јасно се види да је добро познавао реторску технику, угледајући се управо на Андокида. Ђурић нам даје и Цицероново сведочанство о Есхиновом беседништву, наводећи као његову главну одлику: *sonitus, levitas* и *splendor verborum*.¹³ Он даље наводи да Есхин у лепоти језика не заостаје много за Демостеном; његов текст обилује стилским фигурама, али су његове реченице понекад „пренатрпане“ партиципима (Ђурић 2003: 689). Ђурић истиче да је Есхинов начин приповедања занимљив, али да је доказивање слабо и често се не одваја од приповедања (Ђурић 2003: 689). Ђурић, потом, обједињује ставове савременије критике, наводећи да је Есхин својом патетичношћу умео да гане слушаоце и да распири страсти (*delectare*), али их ипак није успео уверити (*docere*). Разлог за то лежи у томе што, с једне стране, није продирао у сам предмет, већ га је само „површно додиривао“, а с друге стране, није био *vir bonus* који је горео дубоким моралним осећањима и јаким страстима — особинама које уверавању дају снагу и које су одликовале Демостена, због чега је он и победио у надметању (Ђурић 2003: 689).

И на крају, може се закључити да Ђурићеви увиди у суштину и развој античког беседништва нису представљали само хладну академску анализу и тумачење беседничког умећа. Бављење овом проблематиком неминовно имплицира и другачија читања реторског текста — филолошка, али и етичка — што је управо случај у Ђурићевој *Историји хеленске књижевности*. Као што смо већ претходно истакли, циљ Ђурићеве интерпретације није био да пружи само кратак преглед беседничког ангажмана античких ретора, већ и да њихову делатност стави у шири друштвени и политички контекст, омогућавајући боље разумевање њиховог деловања и утицаја.

¹³ Цицерон је један од античких аутора који се похвално изражавао о Есхиновом беседништву. Он је уједно и први антички критичар чије су оцене Есхиновог стила дошле до нас.

Ana Elaković-Nenadović

Zorica Dukovski

THE CANON OF THE ATTIC ORATORS IN MILOŠ N. ĐURIĆ'S *HISTORY OF THE ANCIENT GREEK LITERATURE* – THE EXAMPLE OF AESCHINES

Summary

In this paper, we devoted special attention to the chapter of Đurić's *History of Ancient Greek Literature* that deals with oratory, with a particular focus on Đurić's critical analysis and interpretation of Aeschines' rhetorical and political engagement. In doing so, we also briefly presented some of our own observations regarding Đurić's understanding of the essence and significance of oratory—not only within the context of the ancient world, but also in its influence on the modern age. Researching this issue inevitably implies different readings of the rhetorical text — philological as well as ethical — which is precisely the case in Đurić's aforementioned work. Therefore, the aim of Đurić's interpretation was not only to provide a brief overview of the rhetorical engagement of Attic rhetors, but also to place their activity in a broader social and political context, enabling a better understanding of their actions and influence, as well as the ethical and psychological elements present in their speeches.

Keywords: Miloš N. Đurić, *History of Ancient Greek Literature*, oratory, the Canon of the Ten Attic Orators, Aeschines, Demosthenes, History of Ancient Greece.

LITERATURA

- Burkhart, J. (1992). *Povest grčke kulture*, Tom 4. Sremski Karlovci-Noví Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Đurić, M. (1987). *Istorija helenske etike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Đurić, M. (2003). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Dereta. [štampano ćirilicom]
- Đurić, M. (1998). *Izabrani ogleđi. 3, O helenskoj kulturi*. Niš: Prosveta. [štampano ćirilicom]
- Đurić, M. (1997). *Izabrana dela Miloša Đurića*, Tom II, *Kulturna istorija i rani filozofski spisi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [štampano ćirilicom]

- Đurić, M. (1997). *Izabrana dela Miloša Đurića*, Tom III, *Filozofski spisi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [štampano ćirilicom]
- Kenedi, Dž. A. *Istorija antičke retorike*. Loznica: Karpos. [štampano ćirilicom]
- Leski, A. (2001). *Povijest grčke književnosti*. Zagreb: Golden marketing.
- Leovac, S. (1963). *Helenska tradicija i srpska književnost XX veka*. Sarajevo: Veselin Masleša. [štampano ćirilicom]
- Radulović, I.–Maričić, G. (2013). *Andokid, besednik koji je jednom pogrešio*. Beograd: NNK Internacional; Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju. [štampano ćirilicom]
- Romiji, Ž. (2016). *Pregled starogrčke književnosti*. Loznica: Karpos. [štampano ćirilicom]

Daniela Marčoková*
Univerzita v Novom Sade
Filozofická fakulta

UDK: 930.85(497.113 Kulpin)''17''
DOI:10.19090/gff.v50i2.2595
orcid.org/0000-0002-7455-0430
Originalni naučni rad

NAJSTARŠIE DEJINY SRBSKO-SLOVENSKEJ OBCE KULPÍN V SRBSKU

V tomto výskume sme sa venovali začiatkom osídľovania srbsko-slovenskej obce Kulpín v Republike Srbsko. Toto osídľovanie bolo podmienené spoločensko-historickými udalosťami, ako aj zemepisnou polohou, prírodnými geologicko-morfologickými a hydrologickými charakteristikami chotára. Kulpín patrí medzi najstaršie osady v južnej Báčke. Podľa niektorých autorov bolo na tomto mieste založené sídlo už na začiatku 13. storočia počas vlády kráľa Bela IV. Pestrá etnická štruktúra obyvateľstva v Kulpíne a celkovo vo Vojvodine je následkom búrlivých historických dianí pred 18. storočím a najmä počas 18. storočia. Ovplyvnilo ju najmä Veľké sťahovanie Srbov v roku 1690, ako aj neskoršia tereziánska kolonizácia iných národov v tejto časti Habsburskej ríše. Dôležitým medzníkom v dejinách Kulpína je rok 1745, keď Mária Terézia túto pustatinu darovala rodine Stratimirovičovej za jej vojenské zásluhy. Masovejší príchod Slovákov v tomto období z Hornej zeme (z územia dnešného Slovenska) na Dolnú zem (územie dnešnej Vojvodiny) do Kulpína, do prostredia so srbským obyvateľstvom a ich následné spolužitie podmienilo ich ďalší vývoj v duchu slovensko-srbskej spolupráce vo všetkých sférach kultúrno-spoločenského života.

Kľúčové slová: založenie osady Kulpín, Srbsko, rodina Stratimirović, prisťahovanie sa Slovákov, srbsko-slovenské styky, 18. storočie

Kulpín je osada (obec)¹ v Autonómnej pokrajine Vojvodina, ktorá sa nachádza v severnej časti Srbska. Územie Vojvodiny je rozdelené riekami Dunaj a Tisa na oblasti Báčka, Banát a Sriem. Kulpín sa rozprestiera na rozlohe 36,4 km², nachádza sa v juhobáčskom obvode (srb. *južnobački okrug*) a administratívne patrí do okresu (srb. *opština*) Báčsky Petrovec, od ktorého je vzdialený 4 km, kým vzdialenosť od Nového Sadu je 28 km.

* danielamarcova@ff.uns.ac.rs

¹ Vojvodinskí Slováci pojem *obec* používajú na označenie širšieho územného administratívno-správneho celku – *okresu*.

Lokalita Kulpína sa pri znovuosídľovaní viackrát menila, čo potvrdzujú objavené náleziská na tzv. Klise, Viničkách a Peskare (Radanov, 2009: 5). Iba neskôr, vykopáním kanálov, Báčka nadobudla terajší výzor a zmenila sa na úrodnú oblasť. Prvé významné hydromelioračné práce na území Báčky boli vykonané koncom 18. storočia. Výstavba Veľkého báčskeho kanála (nazývaný ešte Kišov kanál, Ferencov kanál, Ferenc-csatorna) sa začala v máji 1793 a zakončená bola v máji 1802. Stavba kanála dlhého 114 km predstavovala najväčší stavebný projekt svojej doby v Európe a neustále na ňom pracovalo od dvoch do štyroch tisíc robotníkov.² K tomuto kanálu do roku 1869 patrilo 388 jutár obrábateľnej pôdy a 58 jutár lúk.

V zákone z roku 1870 bolo povolené vybudovanie „stapár-novosadského plavného polievacieho kanálu“.³ Kopaný bol dva roky a do prevádzky bol daný r. 1874. Mal 4 brány („šlajzy“), z ktorých jedna bola pri Kulpíne (Kmeť, 1996: 232). Tento tzv. Malý báčsky kanál bol dlhý 68 km, hlboký 1,9 m a široký 10 metrov. Jeho trasa odbočovala z pôvodného Ferencovho kanála pri Malom Stapári (dnes je súčasťou obce Sivac) a dotýkala sa Kruščića, Ruského Kerestúru, Savinho Sela, Kulpína, Báčskeho Petrovca a Rumenky. Vlieval sa do Dunaja pri Novom Sade. Malý báčsky kanál bol spojivkom medzi Veľkým báčskym kanálom a Dunajom a skracoval vodnú cestu z Bezdanu do Nového Sadu o 75 km. Túto trasu určil na jar roku 1869 taliansky inžinier Pietro Caramorra, ktorý oblasť navštívil spolu so Štefanom Türrom, kráľovským talianskym podplukovníkom (Kalapis, 1993: 140). V minulosti sa Malý báčsky kanál ešte nazýval Kanál kráľa Alexandra. Kvas ho nazýva „Kráľa Alexandrov prielav“ (Kvas, 1924: 63).

² Tento projekt bol zverený bratom Jozefovi a Gabrielovi Kišovcom, ktorý pochádzali z dôstojnícko-šľachtického rodu Kiš (Kiss). Mali slovenský pôvod z Novohradskej župy, boli evanjelického vierovyznania, no časom sa pomaďarčili. (Stepanovič 2018: 113 – 117). Josephus Kiss (maď. Kiss József; 1748, Budín, Maďarsko – 1813, Sombor, Srbsko) bol hlavný hydrotechnický inžinier, tvorca, projektant a prvý staviteľ Veľkého báčskeho kanála. Z jeho diel a vízií vychádzali neskorší stavitelia hydrosystému Dunaj-Tisa-Dunaj (Ágoston 2001: 11 – 14; Kalapis 1993: 23 – 26).

³ XXXIV. ZÁKONNÝ ČLÁNOK z roku 1870. O prenesení užitku obchodu vlastnosť štátneho aeráru tvoriaceho Francovského kanálu a vyhotovení tohože. (Sankcionovaný dňa 9. júliusa r. 1870. Vyhlásený v snemovni zástupiteľov dňa 12. júliusa 1870. v snemovni vyšších stavov dňa 26. júliusa 1870. V „Sbierke krajinských zákonov“ uverejnený dňa 28. júliusa 1870). Dostupné na: <http://digitalna.kniznica.info/zoom/66584/view?search=%22kulp%C3%ADn%22~10%20%221869%22~10&hlid=981892044&page=143&p=separate&tool=clip&view=0,438,1975,2823>

V rokoch 1958 – 1976 bola uskutočnená rekonštrukcia, ako i nové kanály v už jestvujúcej sústave kanálov, vykopaných počas Rakúsko-Uhorska. Vybudovaných bolo 84 mostov. Celková dĺžka siete kanálov je 960 km vrátane čiastočne zrekonštruovaných prírodných vodných tokov. Sieť kanálov je splavná v dĺžke 600 km a spája 80 osád. Vedľa juhozápadnej časti Kulpína preteká kanál Stapar – Nový Sad, ktorý je dnes súčasťou priplavového systému Dunaj-Tisa-Dunaj (kanálu DTD). O bohatstve nadzemných vôd a umelých vodných tokov na tomto území svedčí aj Jegrička (Jegrička bara), jedna z významných vodných nádrží, ktorá vznikla zlúčením niekoľkých menších vodných tokov na rozhraní Kulpína, Kysáča, Ravneho Sela; veľkým oblúkom obchádza Temerín, po rozdelení na dve ramená, ktoré sa spájajú pri Gospođinciach, sa rozširuje ako jazero pri Žablji a potom sa v úzkom koryte opäť vlieva do Tisy pri Aradáči (Borovszky, 1909). Jegrička bola vykopaná r. 1880 na mieste niekdajšieho Almaškého potôčka. Do nej sa vlieva Alpárska barina, menovaná Begej. Okrem týchto jestvuje aj viac jarkov v osade Kulpín a v jej chotári, slúžiacich na odvodňovanie (Kmeť, 1996: 232).

Veľký báčsky kanál však ako najvýznamnejšie hydrotechnické a dopravné zariadenie v Báčke najpodstatnejšie zmenil hydrologické podmienky povrchových vodných tokov. Následne pozmenené klimatické podmienky, ktoré vplývali na zväčšenú úrodu pestovaných obilnín, ako aj možnosť vodnej prepravy, ktorá sa vďaka úpravám kanálu stala rýchlejšou a tak aj lacnejšou, v značnej miere vplývali na intenzitu kolonizácie Báčky v 18. storočí. Báčka tým získala potenciál významného dodávateľa obilnín v krajine. V tomto období sa začína systematické osídľovanie tohto územia obyvateľstvom, ktorého štruktúra časom nadobudla viacnárrodnostný charakter.

ETNICKÁ ŠTRUKTÚRA A DEMOGRAFICKÉ ÚDAJE

Pestrá etnická štruktúra obyvateľstva vo Vojvodine je následkom búrlivých historických diania pred 18. storočím a najmä počas 18. storočia. Ovplyvnilo ju najmä Veľkého sťahovanie Srbov v roku 1690, ako aj neskoršia tereziánska kolonizácia iných národov v tejto časti Habsburskej ríše.

Samuel Borovský považoval Kulpín za jednu „z najdávnejších veľkoobcí“ novosadského okresu⁴ ležiacu v dolnej časti stolice vedľa tzv. malých rímskych zákopov (rímskych šiancov, násypov). Podľa údajov zo sčítania ľudu z roku 1900

⁴ Administratívne členenie územia štátu sa v minulosti viackrát menilo, takže v niektorých obdobiach Kulpín prislúchal novosadskému okresu.

v tomto okrese bolo 14 obcí a žilo tu 54 479 obyvateľov, z toho 11 880 Maďarov, 13 999 Nemcov, 11 281 Srbov, 17 136 Slovákov atď. V Kulpíne žilo 3159 obyvateľov v 594 domoch. Podľa materinského jazyka 57 Maďarov, 185 Nemcov, 1848 Slovákov a 1066 Srbov. Podľa náboženstva 39 rímskokatolíkov (filiálka Ókér, dnešné Zmajevo), 1067 pravoslávnych, 1946 evanjelikov, 22 židov a 62 iných. Chotár mal rozlohu 6585 katastrálnych jutár. V osade bola pošta a telegraf. Borovský uviedol aj susedné obce Kulpína a ich dobové mená v maďarčine začiatkom 20. storočia: z východu pustatina Alpár, z juhu Petröcz (Petrovec, dnes Báčsky Petrovec) a Bulkesz (Buljkes, dnes Maglič), zo západu Szilbács (Silbaš) a Urszentiván (Despotovo), zo severu Sóve (Šova, dnes Ravno Selo) (Borovszky, 1909: 100).⁵

Kulpínčan Ján Cesnak ml. (1872 – 1956)⁶ v časopise *Dolnozemský Slovák*, 1903 – 1904, roč. II., č. 7 v autorskom texte *Zbytočná robota* však mal námietky na maďarské názvy obcí a ich častí: „Náš milý Kulpín premenili na Kölpény. Aký osov z toho! Škrupina bez jadra“ (Krivák, 1996: 205).

Koniec 2. svetovej vojny priniesol aj veľké zmeny v etnickej štruktúre Vojvodiny. Dňa 23. augusta 1945 bol schválený Zákon o agrárnej reforme a kolonizácii, ktorým sa zmenili agrárno-majetkové vzťahy schválením pozemkového maxima. Zákon predpokladal znárodnenie (nacionalizáciu) a vyvlastnenie (expropriáciu) veľkých pozemkových majetkov nad predpokladané maximum a tiež plánoval kolonizáciu a rozdelenie pôdy všetkým zainteresovaným osobám. Na základe tohto zákona na územie Vojvodiny sa prisťahovalo 258 405 osôb (Бихали-Мерин, 1968: 10). Migrácie po prvej a druhej svetovej vojne, ako i po rozpade Juhoslávie menili štruktúru obyvateľstva Vojvodiny, a tak aj Kulpína.

V súčasnosti vo Vojvodine žije 27 etnických spoločenstiev. Podľa sčítania obyvateľstva z roku 2022 najpočetnejší sú Srbi (68,43%) a Maďari (10,48%), nasledujú Rómovia (2,35%), Slováci (2,29%), Chorváti (1,88%), Rumuni (1,13%) a z ostatných etnických skupín je menej než jedno percento (Kovačević 2023). Úradnými jazykmi v Autonómnej pokrajine Vojvodina sú: srbský, maďarský, rumunský, slovenský, chorvátsky a rusínsky jazyk.

V Kulpíne prevažnú časť obyvateľstva tvoria Slováci (necelých 80%) a Srbi (okolo 20%).

⁵ <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0002/6.html>

⁶ Ján Cesnak ml. (1872 – 1956) bol významným slovenským kultúrnym a spoločenským pracovníkom a publicistom, jedným z delegátov na Veľkom národnom zhromaždení v Novom Sade uskutočnenom 25. novembra 1918.

Rok	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2022
Počet obyvateľv	3578	3728	3742	3312	3226	3203	2976	2775	2431

Tabuľka č. 1: Počet obyvateľov Kulpína v druhej polovici 20. stor. a v súčasnosti

Počet obyvateľstva v Srbsku v posledných desaťročiach klesá a zostupnú tendenciu má aj v Kulpíne. V povojnovom roku 1948 v Kulpíne žilo o 1000 obyvateľov viac než v súčasnosti. V porovnaní s rokom 1961 pokles obyvateľstva je ešte výraznejší: v roku 2022 v Kulpíne žije o 1311 (35%) obyvateľov menej než v roku 1961. Podľa sčítania z roku 2022 Kulpín má 2431 obyvateľov.⁷

NAJSTARŠIE DEJINY KULPÍNA

Predtým, než historici začali uskutočňovať odborné vedecké výskumy o dolnozemskej Slováckoch a územiach, na ktoré sa prisťahovali, priekopníkmi v skúmaní tejto problematiky boli evanjelickí farári a učitelia.⁸ Bola to predovšetkým publicistická literatúra uverejňovaná v slovenských kultúrno-osvetových a národno-spoločenských novinách a časopisoch, ako aj v cirkevných publikáciách. Tak sa kulpínsky učiteľ Štefan Kvas⁹ vo svojom príspevku v *Národnom kalendári* pokúsil priblížiť prvotné dejiny Kulpína (Kvas, 1924: 63–68).

Z radov dolnozemskej vojvodinských Slovákov sa o najstarších dejinách Kulpína okrajovo zmienil aj druhý petrovský farár Ján Stehlo¹⁰ a kulpínsky farár

⁷ Najnovšie sčítanie obyvateľstva v Srbsku sa konalo roku 2022. Dostupné na: <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-latn/popisni-podaci-eksel-tabele/>

⁸ Základom modernej historiografie o Slováckoch na Dolnej zemi sú práce Jána Siráckeho. Bližšie pozri: Marčoková, 2023: 21.

⁹ Štefan Kvas st. (1870, Aszód, Maďarsko – 1929, Vojlovica, Srbsko) bol významným kultúrnym a osvetovým pracovníkom, ktorý pôsobil ako učiteľ v Kulpíne v rokoch 1891 – 1925.

¹⁰ Ján Stehlo (1787, Petrovec, Srbsko – 1868, Petrovec, Srbsko), evanjelický kňaz, senior, zakladateľ nedeľnej školy v Báčskom Petrovci.

Gustáv Klobušický.¹¹ Za začiatky vedeckého bádania o dejinách Kulpína považujeme výskum Samuela Borovského,¹² ktorého zistenia uvádzame v pokračovaní a dopĺňujeme ich údajmi z relevantnej vedeckej literatúry.

Kulpín patrí medzi najstaršie osady v južnej Báčke. Podľa niektorých autorov bolo na tomto mieste založené sídlo už na začiatku 13. storočia počas vlády kráľa Bela IV. (1235–1270). Najstaršie hodnoverné údaje svedčia o tom, že Kulpín sa uvádzal pod menom *Kurpee* v písaných dokladoch s dátumom 28. februára 1345, keď časť Kulpína bola venovaná darovacou listinou Štefanovi Plockému, šľachticovi a sudcovi z Iloka. V dokumentoch z roku 1442 sa Kulpín nazýva *Kwalpi*.¹³ V roku 1722 sa v súvislosti s Kulpínom prvýkrát píše o Srboch: v tom čase žilo v dedine stopäť srbských rodín. Novodobé dejiny Kulpína sa začínajú 10. júla 1745, keď bratia Stratimirovičovci dostali pustatinu Kulpín za vojenské zásluhy v boji proti Turkom od cisárovnej Márie Terézie.¹⁴ V tom období je zaznamenané aj masovejšie sťahovanie Slovákov na toto územie.

Kvas uvádza, že istý veľkostatkár Kulpán doviedol sem zo severu Bodročkej stolice svoj ľud v predpokladanom období rokov 1100–1200 a na terajšej časti chotára ľudovo nazývanej Viničke založil dedinu pomenovanú podľa neho, teda **Kulpán** alebo **Colpan** (Kvas 1924: 64). Borovský upresňuje, že anonymný zapisovateľ kráľa Bela IV. v 41. kapitole uvádza, že Arpád z Csongrádu prišiel po Titel a slankamenský prievoz a podmanil si ľud obývajúci celú dolnú časť Tisy a Dunaja. Jednu časť tohto územia daroval matkinmu ujovi, bohatierovi menom **Kölpön (Culpun)**. Károly Szabó, maďarský prekladateľ tohto anonymného zapisovateľa zaznamenáva, že meno toho bohatiera si zachovala dolnobáčska dedina Kulpín (Borovszky 1909: 100).

Podľa Bobu (1985) najstarší písomný dokument o osídlení pod názvom

¹¹ Gustáv Klobušický (1862, Horná Mičiná, Slovensko – 1944, Kulpín, Srbsko) pôsobil ako farár v slovenskom evanjelickom cirkevnom zbore v Kulpíne 54 rokov (od roku 1890).

¹² Samuel Borovský (1860, Karavukovo – 14. apríla 1912, Budapešť), doktor historických vied, člen Maďarskej akadémie vied. Bol prvým akademikom z radov dolnozemskej Slovákov. Je autorom, redaktorom a spoluautorom knižných vydání o obciach Báčko-bodrožskej stolice (územie Báčky) *Bács Bodrog vármegye I. – II* (Borovszky 1909) a Torontálskej stolice (územie Banátu) *Torontál vármegye*, v ktorých zaznamenal krátke dejiny takmer všetkých osídlení, v ktorých žili Slováci. Jeho zápisky o Kulpíne boli preložené z maďarčiny do slovenčiny a uverejnené v *Národnom kalendári 1997* (Borovszky, 1997: 32–33).

¹³ Dôkladné úvahy o názve Kulpína uvádza kysáčsky farár Friedrich Steltzer (1839–1916) v srbskej súdobej tlači *Браник* (5. júla 1886, roč. II, č. 77, s. 1–2).

¹⁴ Bližšie: Сандић, 1885a: 112–119; Сандић, 1885b: 100–113.

Kurpee sa zachoval z 28. februára roku 1345. Ide o listinu (chartu), ktorú vydala kapitula rímskokatolíckej cirkvi, resp. zbor kanonikov pri biskupskom sídelnom chráme (srbská pravoslávna paralela tejto inštitúcie je *episkopska crkva*) v Mačvanskej Mitrovici.¹⁵ Katedrála bola vystavaná na počesť svätého Irineja Lyonského s veľkou pravdepodobnosťou po r. 1018, resp. hneď po nastolení byzantskej moci. Z tejto listiny sa dozvedáme, že Mikuláš, z rodu Pows (Poš), ktorý bol synom Chaka (Čáka) a tento synom Ugrina,¹⁶ so súhlasom menovite uvedených susedov časť svojho majetku daroval šľachticovi a sudcovi Štefanovi Ilockému (synovi Michala) ako odmenu za dávne verné služby. Išlo o jednu tretinu osady, ktorá sa rozprestierala z juhu na západ.¹⁷ Druhé dve tretiny osady vlastnili v roku 1345 synovia Pongráca z Alpáru: Bartolomej, Štefan a Demeter.¹⁸ V tom období jestvoval v tejto osade i kostol vystavaný na počesť Všetichsvätých. Neďaleko od Kulpína, pozdĺž cesty do Silbaša, na mieste ľudovo nazývanom Klisa, ešte začiatkom 20. storočia bolo vidno jeho zrúcaniny (Boba 1985:389).¹⁹

Podľa Borovského roku 1418 celá osada (pod názvom **Kwlpj**) bola vo vlastníctve Imricha Ilockého. Podľa svedectva Fehérvárskej kapituly z 28. júna 1442 Mikuláš Ilocký²⁰ pred kapitulou prehlásil, že Kwlpj, ktoré predtým patrili k mestu Ilok, daroval kňazovi Balázsovi Thehnyeimu²¹ a prostredníctvom toho sa stali vlastníctvom jeho brata Lászla, ďalej patrili jeho bratrancom či synovcom Jakabovi, Michalovi, druhému Jakabovi a Simonovi a ich dedičom. Maďarské obyvateľstvo opustilo mesto v tureckej dobe a nasťahovali sa sem Srbi. Vtedy bol

¹⁵ Borovský ju nazýva Kövskou kapitulou (Borovský, 1997:32).

¹⁶ Dostupné na: <https://www.muzejvojvodine.org.rs/lat/muzejski-kompleks-kulpin-depandanas/>

¹⁷ Podľa Štefana Kvasa bola tretina obce menovanému daná ako veno pri príležitosti sobáša (Kvas, 1924: 65).

¹⁸ Bližšie pozri rodokmeň tejto rodiny: Kristó, 2013: 110 – 111. Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmanyarak_anjou_uj_29/?query=kurpee&pg=112&layout=s

¹⁹ Slovo „klisa“ pochádza z latinčiny (ecclesia) alebo z gréčtiny (εκκλησία – ekklesias) a označujú sa ním miesta, na ktorých možno nájsť zrúcaniny kostolov a iných sakrálnych objektov.

²⁰ Mikuláš Ilocký (maď. Miklós Újlaky; srb. Nikola Iločki; 1410–1477) bol sedmohradský vojvodca, mačvanský bán, chorvátsko-slavónsko-dalmatínsky bán, sikulský gróf a titulárny kráľ Bosny.

²¹ Domnievame sa, že ide o tlačovú chybu a že ide o Baláza z Hetény. Pravdepodobne teda ide o mesto Hetény (dnes: Chotín, Slovensko).

zmenený názov osady na **Kulpin**.²² Podľa tureckých defterov²³ boli tu roku 1554 tri domy, okolo r. 1570 šesť domov, r. 1590 dvadsať domov, resp. domácností, ktoré platili dane. Počas tureckej okupácie v 16. a 17. storočí bol Kulpin viackrát spustošený Turkami a raz aj tatárskymi hordami, ktoré boli súčasťou tureckého vojska (Radanov 2009:5). Obec bola takmer zničená, začiatkom 18. storočia však bola obnovená a osídlená Srbmi. Po Karloveckom mieri (1699) a oslobodení tohto územia od Turkov sa Kulpin stal pustatinou, ktorú neskoršie zabralo palanské pohraničné vojsko. Roku 1718 patrila pustatina Kulpin k novoutvorenej stolici Bodrog (Borovszky 1909:100 – 101; *Národný kalendár*, 1997: 32 – 33). Borovský ďalej uvádza, že podľa cirkevného súpisu r. 1722 v Kulpine bolo 105 domov či rodín žijúcich na pustatine (Borovszky 1909:101). V roku 1737 patrila pustatina Kulpin ilockej barónke Bernyakovicsovej (srb. Bernjaković) (Достанић 1996:24).²⁴ V roku 1743 sa takmer všetci kulpínski Srbi vysťahovali do Ruska, kde založili obec pod rovnakým názvom – Kulpín (Kutlík 1888:58).

MÁRIA TERÉZIA DAROVALA PUSTATINU A SÍDLO KULPÍN RODINE STRATIMIROVIĆ R. 1745

Bogić Vučković Stratimirović bol rodákom z Trebinja v Hercegovine. Jeho otcom bol Vučko Petrović Stratimirović a starým otcom Petar Stratimirović. Presťahoval sa do Srbského kráľovstva (1718–1739), kde je v zachovaných písomnostiach uvedený ako obchodník z Kragujevca. Podľa zachovaných údajov

²² Pod názvom Kulpin sa prvýkrát spomína v srbských zdrojoch a to ako jedno zo sídel, ktoré v prvej polovici 15. storočia vlastnil Đurađ Branković (slov. Juraj Branković, 1377–1456), srbský despota v rokoch 1427–1456. V maďarských zdrojoch zo 14. a 15. storočia okrem názvu Kurpee a Kwlpy ešte nachádzame aj tvar Kwolpi. Dostupné na: <https://www.muzejvojvodine.org.rs/lat/muzejski-kompleks-kulpin-depandanaz/>

²³ Defter (alebo tefter) je katastrálny daňový register, ktorý viedla Osmanská ríša takmer od jej vzniku. Účtovné knihy obsahovali údaje o obciach, domácnostiach a počte členov domácnosti (dospelí muži a vdovci), ako aj o etnických skupinách na území ríše.

²⁴ O rodine Bernjaković nachádzame iba malo písaných dokladov. Podľa Sršana a Dobricu v Chorvátskom štátnom archíve v Záhrebe sú uschované zápisnice o obnovení Srijemskej župy z prvého zhromaždenia r. 1745 (Hrvatski državni arhiv Zagreb, *Srijemska županija, Protokol 1745. – 1746*). V zápisnici sú uvedené mená župných hodnostárov: župana-administrátora, podžupana, notára (tajomníka), ako aj mená tzv. veľkých a malých sudcov. Za pokladníka bol zvolený Franjo Bernjaković (Sršan – Dobrica, 2014: 18).

Bogić vlastnil osvedčenie z Republiky Ragusa,²⁵ že je potomkom Stracimira Balšića, pána Zety. Bogić Vučković z rodiny Stratimirović bol tretím synom Vučka Petrovića Stratimirovića a významný je po tom, že bol vodcom povstalcov v hercegovskom Sandžaku v roku 1737 počas rakúsko-rusko-tureckej vojny (1735–1739) (Сандић 1885a:113).²⁶ Po výzve vtedajšieho srbského patriarchu Arsenija IV. Jovanovića Šakabenty povstalci zo srbských horských oblastí sa ozvali na pomoc Rakúsku. S tureckým vojskom sa zrazili pri Novom Pazare, Sjenici i Novej Varoši. Početnejšie turecké vojsko potlačilo rakúske vojsko, ktoré muselo ustupovať na sever. V tomto tzv. Druhom s'ahovaní sa zúčastnili aj povstalci z Hercegoviny. Bratia Stratimirovićovi (Ivan, Toma, Bogić a Nikola) spolu s povstalcami v Hercegovine pomohli rakúskym cisárskym vojskám, a tak získali vojenské zásluhy.

Bogić nebol najstarší medzi bratmi, lež vynikal odvahou a rozhodnosťou, preto je jeho meno v darovacej listine na prvom mieste (Сандић 1885a:115 – 118). Pravdepodobne ide o prvú donáciu po vyhnaní Turkov z Báčky poskytnutú z kráľovských rúk a Stratimirovićovci sú pravdepodobne jedinými Srbmi pravoslávneho vierovyznania, ktorým bola udelená donácia – išlo o panstvo s 10000 katastrálnymi jutrami pôdy (Достанић 1996: 25).²⁷

²⁵ Ragúska republika (Dubrovnička republika; tal. Repubblica di Ragusa) bola aristokratická mestská a námorná republika na juhu Dalmácie s centrom v Dubrovniku. Existovala od 14. storočia až do roku 1808.

²⁶ Borovský uvádza: „Mária Terézia darovala 10. júla 1745 pustatinu Kulpin bratom Vucskovicsovcem, ktorí roku 1737 prišli z Hercegoviny. Bogich Vucskovicha Stratimirovich bolo meno staršieho. Členovia rodiny Vucskovics neskoršie prevzali meno Stratimirovich a Kulpin sa pod nimi ozaj rozšíril“ (Borovský 1997: 32–33). Aby nedošlo k nedorozumeniu ohľadom priezviska, potrebné je vysvetliť zaužívanú dobovú prax Srbov, ktorí si k svojmu menu ako druhé meno pridali otcovo meno, pridali mu však i príponu –(ov)ić, ktorou sa v srbčine tvorí priezvisko. Borovský toto otcovo meno použil v tvare genitívu jednotného čísla, čím naznačil príslušnosť k otcovi.

To znamená, že otcom Bogića bol Vučko (resp. Vučko Petrović Stratimirović (Сандић, 1885a: 113). S cieľom bližšieho vysvetlenia rodokmeňa rodiny sa častokrát pridávalo aj meno starého otca: „Bogić Vučković, ktorý sa prezýval aj Petrović...“ (Сандић, 1885a: 116).

Mätúce je aj to, že jeho osobné meno (Bogić) sa končí príponou -ić, ktorá naznačuje deminutívnu podobu slova, z ktorého vzniklo (Bog, resp. Boh). Teda celé jeho meno znie: Bogić Vučković Petrović Stratimirović.

²⁷ Uhorská šľachta bola rozdelená na armalistov (dostávali iba erb), kurialistov (erb, dom a malý pozemok – kúriu) a donacionistov. Donacionisti boli najčastejšie zaslúžilí ofíciari, ktorí dostávali veľký feudálny majetok a patrili k šľachte (Достанић, 1996: 52).

I keď donácia znela na mená Bogića a Ivana, bratia si rovnomerne rozdelili pôdu na štyri časti. Z 10000 katastrálnych jutár si pre seba ponechali 3200 a ostatnú pôdu podelili novopristáňovaným rodinám z Hercegoviny. Obrábalo sa len čosi vyše polovice (5120 jutár), kým zvyšok tvorili pasienky. Zachovala sa zmluva z r. 1759 (*Pogoda izmedj mene, spaja Kulpinskoga, ljudma moima koji jesu doselili i koji hoće da se dosele*), ale je pravdepodobné, že prvú osadnícku zmluvu Stratimirovičovci uzavreli skôr (Sirácky, 1966: 164; Достанић, 1996: 26).

Noví vlastníci pozemkov veľkostatkári Stratimirovičovci si uvedomovali, že zveľadovanie majetku sa môže uskutočniť len za prítomnosti poddaných, preto sem dostáňovali ešte viac Srbov.²⁸ Osada bola založená na terajšom mieste. Čoskoro sa na kulpínske panstvo prisťahoval aj značný počet Slovákov, čím sa začínajú nové dejiny Kulpína.

SŤAHOVANIE SLOVÁKOV NA DOLNÚ ZEM A DO KULPÍNA V POLOVICI 18. STOROČIA

Masovejšie sťahovanie Slovákov na Dolnú zem sa začalo počas vládnutia Márie Terézie, okolo roku 1750 (Maliak 1925: 71). Cieľom týchto obsiahlych kolonizačných akcií a migračných procesov v rámci Uhorska bolo rovnomernejšie osídľovanie štátu a rozvoj poľnohospodárskej výroby (Sirácky 2002: 399–403). Podľa S. Čelovského hospodárske záujmy zemepánov spočívali v úmysloch doviest' pracovnú silu/poddaných na pusté priestranstvá bez ohľadu na ich národnostnú alebo náboženskú príslušnosť (Čelovský 2013: 44).

Príchod Slovákov do Kulpína bol podľa primárnych zdrojov, najmä cirkevných zápisov, označený rokom 1743. Tieto údaje preberajú niektorí autori

²⁸ Rodina Stratimirovičovcov bola jednou z najvýznamnejších srbských rodín v habsburskej ríši, z ktorej pochádza viacero významných osobností. Ďorđe Stratimirović (1822–1908), generál srbského vojska v revolúcii 1848 zdôraznil, že Stratimirovičovci už do Báčky prišli so šľachtickým titulom a že Kulpín dostali ako náhradu za svoje stratené majetky v Hercegovine. Odvoláva sa na *Zlatú knihu* Benátskej republiky, kde boli Stratimirovičovci zapísaní ako príslušníci šľachty od roku 1440. V tu uvedenom rodokmeni sa dá zistiť, že pochádzajú zo slávneho rodu Balšić. Bogićovým pravnikom bol Stefan Stratimirović (1757–1836), ktorý bol v rokoch 1790 až 1836 srbským pravoslávnyim metropolitom v Sriaemských Karlovciach (Сандић, 1885b: 109, 112, 113). Stefan Sratimirović bol mecenášom slovenských kultúrnych ustanovizní a udržiaval priateľské styky s Jánom Kollárom najmä počas svojich štúdií v Budíne a vo Viedni a s Pavlom Jozefom Šafárikom v Novom Sade (Sirácky, 1966: 164).

(*Kronika Félixu Kutlíka*, rkp, s. 1;²⁹ Kutlík 1998:58; Bierbrunner 1902: 108; Kvas 1924: 66;³⁰ Klobušický 1930:43;³¹ Maliak 1937: 179; Ramač – Marčoková 2022: 89).

O masovejšom príchode Slovákov do Kulpína svedčí Darovacia listina z 10. júla 1745, ktorou cisárovná Mária Terézia na odporúčanie dvornej rady darovala územie Kulpína rodine Stratimirovičovcov za vojenské zásluhy (Čelovský 1996:56; Maliak 1937: 32). Ján Sirácky naznačuje, že sa Slováci do Kulpína prisťahovali niekoľko rokov po príchode Slovákov do Petrovca (Sirácky 1980: 68). Na inom mieste Sirácky explicitne uvádza, že prví Slováci prišli do Kulpína pravdepodobne z Petrovca, nie skôr ako po r. 1745: „V nijakom prípade nemožno označiť za rok príchodu Slovákov do Kulpína r. 1743, ako sa to (najmä zásluhou Jozefa Maliaka) všeobecne udáva.“ (Sirácky 1966: 164). Ján Babiak otázke roka príchodu Slovákov do Kulpína venoval značnú pozornosť (Babiak 2015: 213–218).

Prvá zachovaná osadnícka zmluva je z roku 1759 (Čelovský 1996: 56; Sirácky 1980: 68; Sklabinská – Mosnáková 2012: 198–199; Vojničová-Feldyová 2017: 75).

Ako to Čelovský uvádza, hoci zatiaľ nie sú k dispozícii archívne pramene o prvých slovenských prisťahovalcoch do Kulpína, predpokladáme, že väčšina z nich pochádzala zo stredného Slovenska, ale aj zo starších slovenských dolnozemskej osád Peštianskej stolice, Békešskej stolice a iných stolíc na území dnešného Maďarska, odkiaľ prišli aj obyvatelia iných slovenských osád v Báčke, Banáte a Srieme. Svedčia o tom aj niektoré kulpínske priezviská a ojedinelé poznámky v petrovských matrikách. Prví slovenskí osadníci zostali v Kulpíne iba niečo viac ako jedno desaťročie, lebo sa už roku 1758 väčšia časť z nich presťahovala do Selenče a odtiaľ znovu roku 1770 cez Nový Sad do Starej Pazovy. V tomto období to nebol nijaký výnimočný zjav, lebo historické pramene zaznamenávajú značnú fluktuáciu obyvateľstva na území Vojvodiny. Počas urbárskej regulácie Márie Terézie v urbárskych tabuľkách z roku 1772 bolo zaznamenaných úhrne 29 rodín, čo bolo asi 100–150 Slovákov. V nasledujúcich rokoch sa počet Slovákov v Kulpíne zväčšoval prisťahovaním sa ďalších rodín a

²⁹ „Cirkev ev. A.V. Kulpínska svůj začátek r. 1743-ho vzala, když se nynejší osada Kulpin osazovala, nebo mezi prvými osadníky Kulpinu již se evanjelictí Slováci nalezali.“ (Čelovský, 1981: 93).

³⁰ „zlomok Slovače prišiel do Kulpína roku 1743. a ako horliví evanjelici, odkázaní súc na samých seba, služby Božie si v súkromných domoch vydržovali.“

³¹ „... cirkev evanjelická a.v. kulpínska sa počala roku 1743, keď sa terajšia obec Kulpín osádzala...“ (Klobušický, 1930: 43).

jednotlivcov. V osemdesiatych rokoch 19. stor. Slováci sa do Kulpína dostávali nielen priamo z územia Slovenska, ale aj sekundárnou či terciárnou migráciou z územia dnešného Maďarska (najčastejšie z obcí Peštianskej stolice), alebo z územia Rumunska (Aradská stolica, obec Mokrá), ale aj z iných vojvodinských obcí (napr. zo Slovenského Bardáňa, dnes Međa) (Berauer 1896: 84; Čelovský 1996: 57, 59).

Z r. 1774 je známa akcia Kulpínčanov získať privilégiá podľa vzoru komorských osád, najmä pokiaľ ide o výšku árendy, drevo, trstinu, pasienky, krčmu a jatku. Touto akciou dosiahli isté úľavy vo forme novej zmluvy, ktorá bola údajne priaznivejšia ako tereziánsky urbár (Sirácky 1966: 164).

Hoci v iných zdrojoch nachádzame záznamy o Slovákoch v Kulpíne už pred tromi desaťročiami, v topografickom lexikóne Uhorska z roku 1773 sa uvádza, že obyvatelia Kulpína používajú srbský jazyk (*lingua iliryca*), že v osade majú jedného pravoslávneho (*schismaticus*) kňaza a jedného učiteľa (*Lexicon locorum Regni Hungariae...*, 1773:).³²

Po vyhlásení Tolerančného patentu r. 1781 pristáhovali sa sem ďalší Slováci z Novohradskej, Hontianskej, Zvolenskej, Turčianskej a Nitrianskej stolice. Félix Kutlík uvádza, že sa najviac Slovákov do Kulpína pristáhovalo roku 1783. Roku 1880 bolo v Kulpíne 1567 Slovákov (52,7%), roku 1890 sa ich počet zvýšil na 1853 (57,5%), kým v nasledujúcom desaťročí sa ich počet ustálil a roku 1900 ich bolo 1848 (58, 5%). Proces osídľovania Kulpína Slovákmí pokračoval aj v ďalších desaťročiach, predovšetkým z vojvodinských slovenských osád, najmä z Petrovca (Kutlík 1888: 59; Sirácky 1966:176; Sirácky 1980: 68; Čelovský 1996: 59).

PRIEZVISKÁ AKO SVEDECTVO PÔVODU PRVÝCH OSADNÍKOV KULPÍNA

V úradnom styku sa u Slovákov uplatňuje dvojmenná sústava osobných mien, pozostávajúca z osobného mena (krstné, rodné meno) a priezviska (dedičné rodinné meno). Priezvisko sa začalo používať na lepšie odlišenie človeka vo verejnom styku na území Slovenska od 18. storočia, keď sa za vlády Jozefa II. uskutočnilo sčítanie ľudu a vtedy sa meno a priezvisko stali úradne záväznou

³² * *Lexicon locorum Regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum. Budapestini e typographia V. Hornyanszky 1920.* Dostupné na: http://mt-dportal.extra.hu/ADATBANK/Lexicon_lcorum.PDF.

informáciou (Csachová 2015: 101). Dudok upresňuje, že priezviská ako úradné rodinné mená vznikali už v pôvodnej vlasti pred sťahovaním do týchto krajov, ale práve v čase sťahovania a pohybu obyvateľstva po tureckých vojnách boli priezviská zákonom rakúskeho cisára Jozefa II. zafixované. To znamená, že v 18. storočí, keď Slováci prichádzali na územie dnešnej Vojvodiny, v matrikách dolnozemskej cirkevnej zborov nachádzame už iba dvojmennú pomenovaciu sústavu. Keďže priezviská boli v istom historickom období ustálené a ich ďalšie zmeny zastavené, poskytujú nám dnes cenné poznatky o živote, spoločenských vzťahoch a reči našich predkov. Podoby mnohých priezvisk poskytujú osožné nárečové a historické informácie (Dudok 1999: 8).

Sirácky uvádza, že približne 40 000 Slovákov v 18. stor. zmenilo bydlisko a z toho asi 20000 Slovákov zutekalo z majetku svojich zemepánov (Sirácky 1974:14), často si berúc priezviská odvodené z topografických názvov stolíc, oblastí a obcí, z ktorých prišli (Maliak 1925: 71). Tieto priezviská Slovákov prisťahovaných do Kulpína sú podľa našich zistení aj najpočetnejšie. Pri analýze týchto priezvisk sme vychádzali zo zoznamu priezvisk Slovákov v Kulpíne, ktoré vo svojom výskume matrík a urbárskych tabuliek vypátral Samuel Čelovský (1996: 57–58). Opierali sme sa o klasifikáciu Daniela Dudka v monografii *Priezviská Slovákov v Južoslávii* (Dudok, 1999). Na tomto mieste uvádzame priezviská, ktoré sú odvodené z topografických názvov obcí a je ich úhrne 26: Cerovský (Cerovo, Hontianska stolica); Cinkotský (Cinkota, obec v bezprostrednej blízkosti Budapešti); Čaben (Békešská Čaba, Békešská stolica); Čáni (Csány, Peštianska stolica); Čelovce (Hontianska stolica); Čuvársky (Csövár, južný Novohrad); Demrovský (Gyömrő, neďaleko Budapešti, Peštianska stolica); Gengeľacký (Egyházasdengeleg v južnom Novohrade); Hrabovský (Hrabová/Hrabovka, Trenčianska stolica); Lešťan (Lešť, Novohradská stolica); Leštiny, Oravská stolica); Levársky (Levárh, dnes Strelnica, Gemerská stolica / Veľké Leváre, Bratislavská stolica); Lipták (z Liptovskej stolice); Litavský (Litava, Hontianska stolica); Maglovský (Maglód, Peštianska stolica, dnes už súčasťou Pešti); Medovarský (Medovarce, Hontianska stolica); Myjavec (Myjava, Nitrianska stolica); Plachtinský (Plachtince, Hontianska stolica); Príbelský (Príbelce, Hontianska stolica); Ružinský (Ružiná, Novohradská stolica); Rykynčický (Rykynčice, Zvolenská stolica); Selský (Selce, Hontianska stolica; Selce, Novohradská stolica; Selce, Zvolenská stolica; Selce, Gemerská stolica; Selec, Trenčianska stolica); Slatinský (Slatina, Hontianska stolica; Zvolenská Slatina/Slatinka, Zvolenská stolica; Slatina nad Bebravou / Slatinka nad Bebravou, Trenčianska stolica); Štrba (Štrba, Liptovská stolica); Vrbovský (Čabradský Vrbovok / Kozí Vrbovok / Zemiansky Vrbovok, Hontianska stolica);

Vrbovka/Vrbovok, Novohradská stolica; Vrba/Vrbie, Liptovská stolica; Vrbovce/Vrbové, Nitrianska stolica); Záborský (Záborie, Turčianska stolica); Žembery (Žemberovce, Hontianska stolica).

Na základe tohto zoznamu Slováci do Kulpína mohli prísť zo stolíc: Békešská stolica, Bratislavská stolica, Gemerská stolica, Hontianska stolica, Liptovská stolica, Nitrianska stolica, Novohradská stolica, Oravská stolica, Peštianska stolica, Trenčianska stolica, Turčianska stolica a Zvolenská stolica. Pri niektorých priezviskách odvodených z miestnych názvov je ponúknutých niekoľko možností. Historické doklady však svedčia o tom, že samo priezvisko odvodené od názvu niektorej obce ešte neznamená, že rodina s takým priezviskom prišla práve z tej obce, lebo častokrát išlo o sekundárnu či terciárnu migráciu niektorých rodín. Dôležitým prameňom poznania a spresnenia pôvodu by boli historické záznamy, osadnícke zmluvy a predovšetkým matriky evanjelických cirkevných zborov vojvodinských Slovákov (Dudok, 1999: 141).

SPOLUŽITIE SRBOV A SLOVÁKOV V KULPÍNE V 19. STOROČÍ A ZAČIATKOM 20. STOROČIA

Koncom 19. storočia Srbi a Slováci v Kulpíne spolunažívali už viac ako 150 rokov. Hoci každý z týchto národov mal vlastný cirkevný zbor a školu (Slováci evanjelický a Srbi pravoslávny), dostupné údaje poukazujú na ich veľmi dobré vzťahy. Tak napríklad 26. marca 1885 Srbský kulpínsky spevácky spolok organizoval vo veľkej krčme besedu³³ s tancom. Z programu vidno, že chór spieval slovenskú pieseň „Žalmy tatranského Slovana“.³⁴ Druhým príkladom je skutočnosť, že smrť významných miestnych slovenských predákov bola

³³ beseda (zastar.) – zábava s poučným programom

³⁴ Hneď v prvej strofe ospevujú Slovákov: Bratislava, Bratislava! / Tam zapadla Slávov sláva; / Tam pohanské hordy sa vztekaly, / Slavskú chasu dorúbaly.

Druhá strofa je venovaná Srbom: Hej Kosovo, krásne pole! / Tys' zavdalo Srbom bôle; / Nad tebou vial barjak cár Lazara. / Žije o ňom povest' stará.

Nasledovné strofy sú venované Slovanom: Čechom, Poliakom, Rusínom, Chorvátom, Slovanom od Uralu po Balkán. Hlavná myšlienka spočíva v oslave Slovanov a vo vyzdvihnutí myšlienky svornosti v boji proti cudziemu utláčaniu.

Žalmy Tatranského Slovana Michal Chrástek vsunul do svojej zbierky *Veniec národných piesní slovenských*. Banská Bystrica: Nákladom E. Krčmeryho, 1862, s. 69. Dostupné na:

https://books.google.rs/books?id=ipxa3aYy11IC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summy_r&cad=0#v=onepage&q=%C5%BEalm&f=false

zaznamenávaná v Letopise pravoslávnej farnosti (srb. *Letopis pravoslavne parohije*). Tak bolo zaznamenané, že 18. júna 1890 umrel slovenský farár Félix Kutlík, ktorý v priateľstve nažíval so srbským pravoslávnym kňazom Ljubomirom Kačanskim. Okrem toho rád čítal srbskú tlač a zaujímal sa o srbské záležitosti. Tretím príkladom je, že prvým učiteľom Ďorđa Stratimirovića, neskoršie významného srbského generála, bol Ján Rohoň, slovenský evanjelický farár v Kulpíne (Достанић, 1996: 51).

Tieto príklady spolupráce a kultúrnych stykov sú mnohovravné a naznačovali smer, ktorým sa slovensko-srbské vzťahy vyvíjali aj v nasledujúcich rokoch, a to nielen v Kulpíne, ale prekračovali miestne rámce. Vo vojvodinskom prostredí sa Petrovec formoval ako stredisko stykov slovenských a srbských kultúrnych a literárnych dejateľov v matičnej dobe. Karol Kuzmány ako prvý podpredseda Matice slovenskej (prvým predsedom bol Štefan Moyzes) na pozvanie Petrovčanov prišiel roku 1865 navštíviť tunajšie slovenské evanjelické cirkevné zbory, no v skutočnosti túto návštevu využil aj na kultúrne a politické rozhovory. Do Nového Sadu prišiel v sprievode novosadského učiteľa (Slováka) Jána Tobiáša Langhoffera. Navštívil srbského vladyku Platona Atanackovića a v jeho sprievode odišiel do Matice srbskej. Nasledujúceho dňa navštívil Kulpín, kde hŕfne zoskupení Slováci jeho návštevu pokladali za cirkevno-národnú slávnosť. Svojou prítomnosťou ho poctili aj Srbi a Nemci z Kulpína. Príchod a odchod K. Kuzmányho bol oznámený nielen zvonením z veže slovenského evanjelického kostola, ale i zo srbského pravoslávneho chrámu (Koléni, 1986: 192–193). Pri tejto návšteve si s Ďorďem Stratimirovićom vymenili ratifikačné listiny o uzavretej dohode o spoločnom nástupe Slovákov a Srbov vo voľbách, že striedavo, raz jedni, raz druhí navrhnú svojho kandidáta do Uhorského snemu. Na základe tejto koncepcie bol 18. marca 1869 zvolený podpredseda Matice slovenskej Viliam Paulíny Tóth (1826–1877) za poslanca do Uhorského snemu (Sirácky, 1985: 292–310).

V novembri 1904 bolo v Petrovci osemtisícové srbsko-slovenské zhromaždenie, ktoré proti maďarizačnému školskému návrhu zákona podalo protestnú rezolúciu na Uhorský snem. Na nastávajúce voľby do Uhorského snemu bol navrhnutý Milan Hodža, ktorý vo voľbách 26. januára 1905 aj presvedčivo zvíťazil. Aj o rok, keď sa krajinské voľby zopakovali, vo volebnom obvode Kulpín roku 1906 zvíťazil Milan Hodža ako spoločný slovensko-srbský kandidát. Milan Hodža, najväčší dobový celoslovenský politik, tak dvakrát po sebe získal vstup do krajinského snemu cez Petrovec a Kulpín (Krajčovič, 1970: 141–142).

ZÁVER

Slovenskí vystáhovalci migračným pohybom do Kulpína a celkovo na Dolnú zem v polovici 18. storočia prerušili územný, spoločenský, hospodársky a kultúrny kontakt s jadrom materského etnického spoločenstva (Slovákmi) a nadviazali takéto kontakty s inými etnickými spoločenstvami, predovšetkým so Srbmi, čo podmienilo celý rad zvláštností v ich etnickom vývine na novoosídlenom území. V dôsledku zmenených prírodnogeografických a ďalších podmienok, ako aj v dôsledku začlenenia do inoetnického prostredia s odlišným kultúrnym usposobením začali prebiehať zjednocujúce procesy s okolitým najpočetnejším srbským etnickým spoločenstvom, na čo poukazujeme aj v tejto práci. Týmto príspevkom sme iba načrtli najstaršie dejiny Kulpína od 14. storočia, odkedy pochádzajú prvé zachované hodnoverné písomnosti o tejto osade, priblížili sme novšie dejiny začínajúce príchodom srbskej šľachtickej rodiny Stratimirović ako majiteľa pustatiny Kulpín a nakoniec sme načrtli prvé osídľovanie tejto oblasti Slovákmí v polovici 19. storočia. Kulpín, takisto ako každá iná slovenská vojvodinská osada, má svoju špecifickú históriu, ktorá do značnej miery súvisí s tým, že pri jej vytváraní sa stretli prístáhovateľské rodiny i jednotlivci, ktorí pochádzali z rozličných dedín, ba aj z rozličných krajov a stolíc pôvodnej vlasti. Formovanie nového, vnútorne stmeleného a všestranne sa rozvíjajúceho dedinského spoločenstva bolo následne zložitým a zdĺhavým, aj niekoľko desaťročí trvajúcim procesom.

Daniela Marčoková

THE EARLY HISTORY OF THE SLOVAK-SERBIAN SETTLEMENT OF KULPÍN IN SERBIA

Summary

This study examines the earliest phases of settlement in the Slovak-Serbian village of Kulpín, located in the Bačka region of present-day Serbia. The origins and development of Kulpín were influenced by a combination of socio-historical events, geographical factors, and the geological, morphological, and hydrological characteristics of the surrounding landscape. These natural conditions shaped the agricultural potential of the area and helped determine its long-term suitability for habitation. For these reasons, Kulpín is considered one of the oldest settlements in southern Bačka. Some historical interpretations suggest that a settlement existed on this site as early as the beginning of the 13th century, during the reign of King Béla IV of Hungary. Although direct written sources are scarce, archaeological and comparative historical evidence points to continuous human presence and gradual settlement formation in the area throughout

the medieval period. The ethnic diversity characteristic of Kulpín and the wider region of Vojvodina is the result of a long sequence of political changes, wars, and migration movements. A major turning point came with the Great Migration of Serbs in 1690, when large groups of Serbs moved northward into Habsburg territory to escape Ottoman pressures. Their arrival significantly reshaped the demographic structure of the region. Later, during the 18th century, the colonization policies of Empress Maria Theresa brought additional ethnic groups, including Slovaks, Germans, and Ruthenians, to the southern parts of the Habsburg Empire, further contributing to the ethnic mosaic of Bačka. A key event in the local history of Kulpín occurred in 1745, when Maria Theresa granted the land, then largely an uncultivated wasteland, to the distinguished Stratimirović family in recognition of their military service. This transfer encouraged further development of the area, including agricultural organization and estate management. During the same period, significant numbers of Slovaks migrated from Upper Hungary (territory of modern Slovakia) to Lower Land (today's Vojvodina). Their resettlement in Kulpín, where Serbs already formed an established community, initiated a long-term process of intercultural coexistence. Over time, the Slovak settlers created their own religious, educational, and social institutions while maintaining close interaction with the Serbian population. The coexistence of these groups laid the foundations for enduring Slovak-Serbian cultural and social cooperation, which continues to characterize the identity of Kulpín today. The early history of the settlement thus reflects broader Central European political developments, imperial strategies, and migration movements that collectively shaped the distinct bilingual and bicultural environment of the region.

Keywords: founding of the Kulpín settlement, Serbia, the Stratimirović family, Slovak migration, Serbian-Slovak relations, 18th century

LITERATÚRA

- Ágoston, I. (2001). *A nemzet inzsellérei. Vízmérnökök élete és munkássága XVIII–XX. sz.* Szeged: Alsó-Tisza vidéki Vízügyi Igazgatóság, Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/en/view/VizugyiKonyvek_002/?query=Kiss%20J%C3%B3zsef&pg=12&layout=s
- Babiak, J. (2015). Kedy prišli Slováci do Kulpína? In: *Za slnkom napoludnie. Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem, a ešte južnejšie*. Báčsky Petrovec: Asociácia slovenských pedagógov. 213–224.
- Berauer, J. (1869). *Kalocsa - Egyházmegyei rom. kath. népiskolak története*. Kalosca, Nyomatott Werner Ferencz könyvnyomdájában.
- Bierbrunner, G. (1902). *A Bács-szerémi Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye monográfiája*. Újvidék.
- Boba, I. (1985). Sveti Metod i nadbiskupsko sjedište Sirmium u crkvenoj pokrajini Sclavonia. In: *Crkva u svijetu*, 20, 4. 386–400. Dostupné na:

<https://hrcak.srce.hr/file/132909>

- Borovský, S. (1997). Kulpín (Kölpény). In: *Národný kalendár 1997*, 76. 32–33.
- Borovszky, S. (1909). *Bacs-Bodrog vármegye I. – II.* Budapest. 100 – 101. Dostupné na: <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0002/6.html>
- Csachová, S. (2015). Priezvisko v humánno-geografickom výskume – prípad okresu Košice-okolie. In: *Geographia Cassoviensis*, IX, 2. 100–107.
- Čelovský, S. (1981). Kulpínska kronika Félixu Kutlíka z rokov 1876–1890. In: *Zborník Spolku vojvodinských slovakistov*. 3. 89–134.
- Čelovský, S. (2013). Podiel osadníkov zo slovenských obcí v Maďarsku pri osídľovaní Kysáča v Báčke od roku 1773. In: *Kysáč 1773 – 2013. Zborník prác*. Ed. V. Valentík. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum, Matica slovenská v Srbsku – Kysáč: Rada Miestneho spoločenstva. 41–52.
- Čelovský, S. (1996b). Slovenská ľudová škola v Kulpíne v období feudalizmu (1789 – 1848). In: *Pamätnica 1789 – 1989. 200 rokov Základnej školy Jána Amosa Komenského v Kulpíne*. Ed. M. Krivák. Kulpín: Základná škola J. A. Komenského. 56–124.
- Dudok, D. (1999). *Priezviská Slovákov v Juhoslávii*. Nový Sad: Spolok vojvodinských slovakistov.
- Kalapis, Z. (1993). *Régi vízivilág a Bácskában és Bánátban: művelődéstörténeti írások*. Újvidék: Forum. 140. Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/en/view/VizugyiKonyvek_099/?query=KOLPE_NY&pg=141&layout=s
- Klobušický, G. (1930). Kulpín. In: *Slovenská evanjelická kresťanská cirkev a. v. v Kráľovstve juhoslovanskom v slove a v obrazoch*. Petrovec: Kníhtlačiarne úč. spol. 43–49.
- Kmeť, M. (2012). *Krátke dejiny dolnozemskej Slovákov*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Kmeť, V. (1996). Petrovec a jeho okolie. In: *Pamätnica 1789 – 1989. 200 rokov Základnej školy Jána Amosa Komenského v Kulpíne*. Kulpín: Základná škola J. A. Komenského. 231–232.
- Kovačević, M. (2023). *Nacionalna pripadnost: podaci po opština i gradovima. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine* (PDF). Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupné na: <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Latn/5-vestisaopstenja/news-events/20230428-konacnirezpopisa>
- Krajčovič, M. (1970). Z národnopolitických dejín vojvodinských Slovákov do r. 1918. In: *Petrovské gymnázium vo vývine slovenskej kultúry vo Vojvodine*. Nový Sad: Obzor, 1970. 127–148.
- Kristó, J. a kol. (2013). *Anjou-kori Oklevéltár. DOCUMENTA RES HUNGARICAS*

TEMPORE REGUM ANDEGAVENSIUM ILLUSTRANTIA XXIX. 1345.
Budapest-Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 110 – 111. Dostupné na:
[https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmanytarak_anjou_uj_29/?
query=kurpee&pg=111&layout=s](https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmanytarak_anjou_uj_29/?query=kurpee&pg=111&layout=s)

- Kutlík, F. (1998). *Báč-sriemski Slováci* (Ed. J. Babiak). Kulpín: MOMS.
- Kutlík, F. (1888). *Báč-Sriemskí Slováci*. Nemecká Palánka: Jozef Krištofek.
- Kvas, Š. (1924). Dejiny Kulpína. Dľa svojich zápisiek: Štefan Kvas, učiteľ. In: *Národný kalendár 1924*, V. 63 – 68.
- Maliak, J. (1937). Kulpín. In: *Náš život*, 3 – 4. 179–185.
- Maliak, J. (1925). Kysáč. In: *Národný kalendár 1925*, 6. 41 – 75.
- Radanov, T. (2009). Krátky prehľad dejín Kulpína. In: *Významní Slováci v dejinách Kulpína*. Kulpín: Klub Kulpínčanov. 5–7.
- Ramač, J. – Marčoková, D. (2022). *Kanonické vizitácie slovenských vojvodinských evanjelických a. v. cirkevných zborov v rokoch 1835 a 1836 : pri príležitosti 100. výročia osamostatnenia SEAVC v Srbsku*. Nový Sad: Archív Vojvodiny: SEAVC [i. e. Slovenská evanjelická a. v. cirkev] v Srbsku; Banská Bystrica: Centrum pre výskum dejín a kultúry dolnozemsých Slovákov na FF UMB v Banskej Bystrici. Dostupné na: <https://www.arhivvojvodine.org.rs/sr/ona/digitalizovane-knjige/36-kategorije-cirilica/digitalizovane-knjige/2748-kanonske-vizitacije-slovackih-evangelickih-crkvenih-zajednica-u-backoj-sremu-i-banatu-1835-i-1836-godine>
- Sirácky, J. (2002). *Dlhé hľadanie domova*. 2. vyd., Martin: Matica slovenská.
- Sirácky, J. (1985). Spoločný postup Slovákov a Srbov v južnej Báčke pri voľbe Viliama Paulinyho-Tótha v Kulpíne roku 1869. In: *Dlhé hľadanie domova*. Martin: Matica slovenská. 292 – 310.
- Sirácky, J. (1980). *Slováci vo svete 1*. Martin: Matica slovenská.
- Sirácky, J. (1974). Slováci vo Vojvodine ako historicko-etnografický fenomén. In: *Tradičná kultúra Slovákov vo Vojvodine*. Ed. D. Dudok. Nový Sad: Obzor. 11 – 23.
- Sirácky, J. (2002). *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Bratislava: SAV, 1966.
- Sklabinská, M. – Mosnáková, K. (2012): *Slováci v Srbsku z aspektu kultúry*. Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.
- Sršan, S. – Dobrica, L. (2014). *Zapisnici sjednica Srijemske županije, knj. 1., 1745. – 1759*. Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru; Zagreb: Hrvatski državni arhiv. Dostupné na: <https://www.davu.hr/images/IZDANJA-DAVU/DIGITALIZIRANO-PDF/srijemska-zupanija-1745---1759-compressed.pdf>

- Stepanović, M. (2018). *Plemićke porodice u Somboru do kraja XVIII veka*. Sombor: Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“; Udruženje građana „Norma“. 113–117. Dostupné na: https://www.researchgate.net/profile/Milan-Stepanovic/publication/330638919_PLEMICKE_PORODICE_U_SOMBOR_U_DO_KRAJA_XVIII_VEKA/links/5c4b7ebd299bf12be3e403fb/PLEMICKE-PORODICE-U-SOMBORU-DO-KRAJA-XVIII-VEKA.pdf
- Vojnićová-Feldyová, S. (Ed.) (2017). *Slovenská evanjelická augsburskéhoho vyznania cirkev v Srbsku v slove a v obrazoch*. Nový Sad: Slovenská evanjelická a. v. cirkev v Srbsku.
- Бихаљи-Мерин, О. и кол. (Eds.) (1968). *Мала енциклопедија Просвета : општа енциклопедија. I, А – Љ*. Београд: Просвета.
- Достанић, Р. (1996). Српска основна школа у Кулпину од оснивања до 1918. године. In: *Pamätnica 1789 – 1989. 200 rokov Základnej školy Jána Amosa Komenského v Kulpíne*. Ed. M. Krivák. Kulpín: Základná škola J. A. Komenského. 23–55.
- Сандић, А. (1885а). Диплома властелинска и родослов породице Стратимировића – Кулпинских. In: *Летопис Матице српске*, 142, 2. 112–119.
- Сандић, А. (1885б). Диплома властелинска и родослов породице Стратимировића – Кулпинских. In: *Летопис Матице српске*, 143, 3. 100–113.

Z D R O J E

- Kutlík, Félix: *Kronika Félixa Kutlíka 1876–1890* (Archív Slovenskej evanjelickej cirkvi augsburskéhoho vierovyznania v Kulpíne)
- * XXXIV. ZÁKONNÝ ČLÁNOK z roku 1870. O prenesení užitku obchodu vlastnost' štátneho aeráru tvoriaceho Francovského kanálu a vyhotovení tohože. (Sankciovaný dňa 9. júliusa r. 1870. Vyhlásený v snemovni zástupiteľov dňa 12. júliusa 1870. v snemovni vyšších stavov dňa 26. júliusa 1870. V „Sbierke krajinských zákonov“ uverejnený dňa 28. júliusa 1870). Dostupné na: <http://digitalna.kniznica.info/zoom/66584/view?search=%22kulp%C3%ADn%22~10%20%221869%22~10&hlid=981892044&page=143&p=separate&tool=clip&view=0.438.1975.2823>
- * *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Budapestini e typooraphia V. Hornyanszky 1920*. Dostupné na: http://mt-daportal.extra.hu/ADATBANK/Lexicon_lcorum.PDF.

Anna Makišová*
Univerzita v Novom Sade
Filozofická fakulta

UDC: 811.162.4'42:811.163.41'42
DOI:10.19090/gff.v50i2.2596
orcid.org/0000-0002-2535-4089
Originalni naučni rad

O JAZYKU NOVÝCH VYSIELANÍ HLASU ĽUDU

Príspevok sa zameriava na výskum vysielaní novej relácie Hlasu ľudu *Obyčajní ľudia a ich (ne)obyčajné príbehy*. Predmetom výskumu sú zverejnené vysielania na platforme Youtube. V príspevku zhodnotíme úroveň jazykových prejavov moderátoriek a jednotlivých hostí v štúdiu. V ich ústnych prejavoch sme zaznamenali vplyv nárečia prevažne stredoslovenského typu a srbského jazyka. Niektoré srbské slová sa prispôsobujú gramatickým pravidlám slovenského jazyka a niektoré sa v nezmenenej podobe preberajú zo srbského jazyka. Cieľom výskumu bolo poukázať na jazykovú úroveň moderátoriek a ich hostí vo vysielaných reláciách. V prvej časti príspevku uvádzame výskumy jazykovedcov, ktorí sa zamerali na oblasť médií vo vojvodinskom prostredí.

Kľúčové slová: slovenčina, srbčina, spisovný jazyk, nárečie, srbské slová, bilingvizmus.

1. ÚVOD

Slováci vo Vojvodine žijú v oblasti troch územných celkov (Báčka, Banát a Srijem). Podľa počtu obyvateľov najpočetnejší sú na území Báčky, kde je koncentrovaná aj prevažná časť inštitúcií, ktorá zastrešuje život a kultúru. Najmenej Slovákov osídľuje oblasť Srijemu. V súkromnom styku príslušníci slovenského jazykového spoločenstva vo väčšine prípadov používajú nárečovú podobu jazyka. V škole, v úradnom styku, v publicistike, literatúre, v cirkvi a podobných sférach sa používa spisovná podoba jazyka. Do uvedených spisovných jazykových prejavov prenikajú prvky nárečia, ale aj srbské slová alebo poslovenčené srbské slová.

O slovenskom jazyku vo Vojvodine písali mnohí jazykovedci najmä z tohto prostredia, ale aj zo Slovenska. M. Dudok uvádza, že „moderná slovenčina funguje ako členitý jazyk v najrozmanitejších komunikačných sférach a doménach, v podobe jazyka verejnej i súkromnej komunikácie, v nárečovej i spisovnej podobe“ (Dudok, 2002: 42). Slovenský jazyk sa používa nielen v materskej krajine, ale aj v početných slovenských enklávach

* makisova.anna@gmail.com

a diaspórah. Tak aj slovenská enkláva vo Vojvodine používa slovenský jazyk v rozličných sférach života. Dominantné postavenie má slovenský jazyk v školách (od materských škôl až po vysokoškolské vzdelávanie), v médiách, televízii a rozhlase, v novinách, časopisoch, v cirkvi, v knižných vydaniach, v administratívno-právnom styku a pod. Keď ide o médiá, v našom prostredí sú zastúpené hovorené a písané médiá. Niektoré médiá sú podporované štátom, štátnymi orgánmi, ale sú aj také, ktoré sú lokálneho rázu, resp. súkromné médiá. Lokálne médiá zvyčajne nie sú dostupné všetkým občanom žijúcim na území Vojvodiny.

Keď ide o používanie slovenčiny z teritoriálneho aspektu, M. Dudok píše o slovenčine ako pluricentrickom jazyku (2002). Okrem toho, že sa slovenčina používa na Slovensku, hovorí sa ňou aj za hranicami Slovenska. Nielen v európskych, ale aj v zámorských krajinách. Jedným z európskych prostredí je aj Vojvodina, kde sa slovenčina aktívne používa vo všetkých varietách.

Pluricentrická koncepcia slovenčiny zahrňuje okrem nárečovej i spisovnú a bežnú verejnú komunikáciu, teda slovenský jazyk, ktorý sa používa i v takých komunikačných sférach akými sú literatúra, publicistika, divadlo a film, úradná, odborná komunikácia atď. pritom na konštituovanie tejto národnej variety nie je potrebných veľa lingvistických znakov (Dudok, 2002: 44).

2. VÝSKUMY V OBLASTI MÉDIÍ

O jazykovej úrovni v médiách vo Vojvodine písali mnohí tunajší jazykovedci, ktorí svoje príspevky uverejňovali v časopisoch a zborníkoch z konferencií ako doma, tak aj v zahraničí. Príspevky sme vyexcerpovali z *Bibliografie jazykovedných príspevkov vojvodinskej slovakistiky 1961 – 2021*. Z Univerzity v Novom Sade na uvedenú tému písali Michal Týr¹, Mária Myjavcová², Anna Marićová³, Anna Makišová⁴, Anna Margaréta Valentová⁵.

¹ Jezičko-stilske i izražajne karakteristike u nekim emisijama Televizije Vojvodine na slovačkom jeziku. In: Mediji o svakodnevnici. Monitoring javnog servisa Vojvodine i regionalnih televizija. Ed. D. Valić Nedeljković. Novi Sad: Novosadska novinarska škola, 2008, s. 318 – 327.

² Atributívna determinatívna syntagma v časopise Svit. In: Výročie časopisu Svit ako päťdesiat rokov organizovaného literárneho života Slovákov vo Vojvodine. Zborník prác z vedeckej konferencie v Báčskom Petrovci 24. novembra 1973. Ed. J. Kmeť. Nový Sad: Obzor, 1975, s. 191 – 195.

O slovenskom jazyku vo Vojvodine písal aj Juraj Glovňa⁶, ktorý pôsobil ako

Niektoré jazykové špecifikosti v časopise Dolnozemský Slovák. In: Výročie vzniku časopisu Dolnozemský Slovák ako 75 rokov continuity slovenskej publicistiky vo Vojvodine. Ed. J. Kmeť. Nový Sad: Obzor, 1979, s. 83 – 93.

O jazyku spoločensko-politických článkov v časopise Nový život. In: Časopis Nový život v literatúre a kultúre Slovákov vo Vojvodine : zborník prác zo sympózia v Novom Sade 24. a 25. mája 1979. Ed. M. Harpán. Nový Sad: Obzor, 1984, s. 221 – 230.

O niektorých syntaktických nedostatkoch v slovenskom vydaní Delegačného vestníka. In: Nový život, 1985, roč. 37, č. 8, s. 603 – 623.

Zo syntactickej problematiky v novinách Hlas ľudu. In: Nový život, 1990, roč. 42, č. 7 – 8, s. 339 – 347.

³ Nenáležité tvary v jazyku slovenských médií vo Vojvodine. In: Slovenské vojvodinské novinarstvo vo víre mediálnych dianí v Srbsku. Zborník príspevkov zo sympózia. Ed. V. Dorčová. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum – Nový Sad: Národnostná rada slovenskej národnostnej menšiny – Kulpín: Asociácia slovenských novinárov, 2009, s. 171 – 179.

⁴ Jazyková kultúra v televíznych a rozhlasových médiách po slovensky. In: Susret kultura. Ed. I. Živančević Sekeruš, N. Majstorović. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014, s. 237 – 242.

Jazyková kultúra v slovenskom vysielaní televíznych a rozhlasových médií. In: Súčasná slovenčina v srbských a slovenských elektronických médiách. Ed. E. Kralčák. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, 2015, s. 68 – 74.

Rodné mená a priezviská v slovenských tlačených médiách. In: Slavistika XIX (2015), 2015, roč. 19, s. 220 – 224.

Slovenský jazyk v kontakte so srbským v oblasti médií. In: Slovakistické štúdie. Ed. M. Šimáková Speváková. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2021, s. 25 – 39.

⁵Jazyková kultúra slovenských vojvodinských novinárov v televíznych médiách. In: Slavistika XIX (2015), 2015, roč. 19, s. 321 – 325.

Odchýlky od spisovnej normy v prejavoch slovenských vojvodinských televíznych novinárov. In: Súčasná slovenčina v srbských a slovenských elektronických médiách . Ed. E. Kralčák. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, 2015, s. 75 – 91.

⁶ Niekoľko poznámok k jazyku periodika Hlas ľudu (pohľad zvonku). In: Nový život, 2011, roč. 63, č. 9 – 10, s. 44 – 47.

Diferenčné jazykové prostriedky v spisovnej slovenčine vo Vojvodine a na Slovensku (na príklade publicistických výrazov). In: Šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura. Zbornik radova. Knjiga I. Ed. I. Živančević Sekeruš. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2013, s. 409 – 415.

Znaky súčasnej vojvodinskej slovenčiny. In: 270 rokov dejín, literatúry a jazyka Slovákov vo Vojvodine. Zborník prác z Medzinárodnej konferencie, ktorá sa konala v Novom Sade 16. októbra 2015. Ed. J. Hodoličová. Nový Sad: Slovakistická vojvodinská spoločnosť, 2017, s. 315 – 321.

lektor na Oddelení slovakistiky Filozofickej fakulty v Novom Sade a Samuel Koruniak⁷, ktorý pochádza z Báčskeho Petrovca a toho času pôsobí v Kolíne nad Rýnom ako lektor slovenského jazyka. Tejto problematike sa venuje aj Marína Hríbová⁸, ktorá tiež pochádza z Vojvodiny a toho času pôsobí na Slovensku.

V roku 2015 v Nitre vyšiel zborník štúdií *Súčasná slovenčina v srbských a slovenských elektronických médiách*.

Primárnym cieľom projektu bol výskum špecificky zameraný na vytypovanie, zmapovanie a vyhodnotenie jazykových prvkov indikujúcich jednak súčasný stav a jednak dynamiku prehovorov v elektronických médiách v dvoch rozličných mediálnych sférach s nerovnakým statusom slovenčiny, t. j. ako majoritného i ako minoritného jazyka (Kralčák, 2015: 8).

Autor úvodných statí uvádza, že v príspevkoch, uverejnených v zborníku, sa poukazuje na jazykové znaky, ktoré sú príznačné pre vojvodinskú enklávu slovenčiny, a to kontakt so srbským jazykom a nárečím.

V novšom období bola uverejnená štúdia J. Beňovej *Súčasná podoba slovenčiny vo vojvodinských elektronických a printových médiách* (2021). Autorka sa kriticky zmieňuje o jazykovej úrovni v tlačенých a elektronických médiách.

Väčšina výskumov bola zameraná na verejnoprávne hovorené médiá a menšia časť výskumov na printové médiá. S cieľom vylepšenia jazykovej úrovne sa v nich poukazuje na odklony od spisovnej normy.

3. PREDMET VÝSKUMU

Predmetom nášho výskumu je oblasť informovania, mediálna komunikácia. V súčasnosti sú vojvodinskí Slováci informovaní prostredníctvom hovorených a printových médií. V rámci hovorených médií sú to rozhlasové vysielania, ktoré sa k poslucháčom dostávajú prostredníctvom

⁷ Existencia srbských jazykových tvarov v prehovoroch Slovákov vo Vojvodine (na základe výskumu lokálneho slovenského média. In: Stereotipat v slavyanskite ezitsi, literaturi i kulturi. Sbornik s dokladi ot CHetirinadesite mezhduarodni slavistichni cheteniya Sofiya, 26–28 april 2018 g. Tom parvi: Ezikoznanie. Ed. TS. Avramova, D. K. Ivanova, R. Stefcheva, D. Dencheva...] Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2019, s. 31 – 38.

⁸ Fonetické a morfológické nárečové prvky v hovorených prejavoch Slovákov v Srbsku v masmediálnom kontexte. In: *Súčasná slovenčina v srbských a slovenských elektronických médiách*. Ed. L. Kralčák. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2015, s. 105 – 115.

rozhlasových vln Rádia Nový Sad 3, ktoré je verejnoprávnou inštitúciou. Slovenské jazykové spoločenstvo vo Vojvodine má možnosť sledovať slovenské vysielanie v rádiu Nový Sad, a to každý deň predpoludním od ôsmej do desiatej hodiny a popoludní od tretej do šiestej hodiny. V nedeľu sa vysielanie po slovensky začína o ôsmej hodine a trvá do desiatej. Vysielanie po slovensky si poslucháči môžu vypočuť aj v rámci nočného programu v utorok, keď sa vysielajú rozhlasová hra pre dospelých (o 23.00 hod.) a v nedeľu (o 24.00 hod.), keď sa vysielajú tanečná, ľudová a umelecká hudba. Okrem toho dostupné sú aj vysielania lokálnych rozhlasových staníc (Nový Rádio Petrovec, Rádio Báč, Rádio Kysáč, Rádio Stará Pazova, Rádio Kovačica, Rádio Šíd, Rádio Zreňanin a ďalšie). Kedysi bol väčší počet lokálnych rozhlasových staníc, ale v súčasnosti sa ich počet rapídne znížil z finančných dôvodov. Televízne vysielania môže slovenská komunita vo Vojvodine sledovať prostredníctvom Rádio-televízie Vojvodiny 2. Vysiela pravidelne po slovensky desaťminútový spravodajsko-informačný blok každý deň (okrem nedele). V piatok večer je na programe dvojhodinové vysielanie. Vysielanie v slovenskej reči je aj každú nedeľu v predpoludňajšom termíne. V utorok v predpoludňajšom termíne je do programu zaradená Paleta – výber z príspevkov a vysielaní Slovenskej redakcie RTV Vojvodina titulkovaných po srbsky a v poobedňajšom termíne Čaroslovník. Uvedené vysielania si možno pozrieť aj v reprízach. Raz do mesiaca sa vysielajú Dotyky v trvaní 90 minút. Občas si možno pozrieť aj iné vysielania, ktoré sú príležitostného charakteru. Program po slovensky vysielajú aj lokálne televízne stanice RTV OK Kovačica, TV Petrovec, RTV Stará Pazova, Televízia Pančevo, ktoré nie sú dostupné vo všetkých slovenských prostrediach.

Printové médiá majú vo Vojvodine dlhú tradíciu. Týždenník *Hlas ľudu* pravidelne a nepretržite vychádza osemdesiat rokov. Okrem neho vychádza aj mesačník *Rovina* (v súčasnosti dvojmesačník), časopis pre literatúru a kultúru *Nový život*, *Národný kalendár*, cirkevný časopis *Evanjelický hlásnik* a ďalšie printové médiá lokálneho charakteru. Všetky uvedené médiá majú spravodajský, informačný, ale predovšetkým kultúrno-informačný charakter. Prezentujú sa tam informácie z oblasti kultúry, školstva, náboženského života, hospodárstva, umenia a pod.

Keďže žijeme v dobe, keď sociálne siete majú na nás veľký vplyv, najmä keď ide o mladšiu populáciu, v rámci redakcie *Hlasu ľudu* vznikol nový typ vysielania. Týždenník *Hlas ľudu* číta prevažne populácia strednej a staršej vekovej skupiny. S cieľom prilákať a zaujať konzumentov mladšej vekovej skupiny, redakcia sa rozhodla pre novú formu vysielania. Zapojením obrazu

a zvuku získajú vysielania na popularizácii a zviditeľnení vysielaného. Samozrejme, aj tematika vysielaní sa prispôsobuje mladšej generácii odberateľov. Možná je aj interakcia s publikom. K niektorým vysielaniam boli pridané aj komentáre.

Vydavateľstvo Hlas ľudu sa pred rokom rozhodlo pre novú formu informovania na platforme Youtube *Obyčajní ľudia a ich (ne)obyčajné príbehy*. Ide o formu vysielania, do ktorej je zapojená aj vizuálna zložka. Ďalšia výhoda uvedenej formy informovania je aj v tom, že sa k nahrávkam možno vrátiť kedykoľvek. Niektoré nahrávky mali veľký počet pozretí (po roku sa ich počet približuje k číslu 1000). Závisí to v prvom rade od témy vysielania. Výskum sme zrealizovali začiatkom roka 2025. V čase nášho výskumu bolo zverejnených 52 príbehov. Hostia v štúdiu boli z rozličných oblastí, a to z oblasti športu, poľnohospodárstva, informačných technológií, zo sféry umeleckej, divadelnej, hudobnej, fotografickej, z oblasti exotických rastlín, náboženstva a pod. Korpus nášho výskumu tvorili nahrávky zverejnené na začiatku vysielania, pred rokom, ďalšie sme si volili náhodne. Rozhodujúca bola téma vysielania, prihliadali sme na to, aby boli zastúpené vysielania z rozličných oblastí a rovnako tak aby aj hostia v štúdiu boli rozličných vekových kategórií. Najmladšími účastníkmi boli žiaci základných škôl, najstaršími boli päťdesiatnici. Zvolili sme si prvých desať vysielaní a ďalších desať vysielaní sme si volili podľa tematiky vysielania (aby boli zastúpené rôznorodé tematické oblasti).

V moderovaní sa vystriedali dve moderátorky. Predmetom nášho výskumu bola jazyková úroveň moderátoriek a jazyková úroveň spolubesedníkov v štúdiu. Všetci hostia v štúdiu ovládajú slovenský jazyk, hovoria po slovensky. Nebudeme uvádzať mená osôb, ktoré boli predmetom nášho výskumu, ale budeme celkovo uvádzať jednotlivé hodnotenia. Pri vyhodnocovaní výsledkov nášho výskumu nebudeme uvádzať názvy nahrávok, termín vysielania, ani mená moderátoriek (máme to zaznamenané v našom materiáli), lebo sme to nepovažovali za podstatné. Dĺžka jednotlivých nahrávok je rozdielna, trvá 12 – 40 minút. Závisí to v prvom rade od účastníka rozhovoru a od témy. Lexikálny fond účastníkov vysielania je bohatý a pestrý a tvorí korpus nášho výskumu. Analyzovali sme lexikálny fond nielen hostí, ale aj moderátoriek. V niektorých vysielaniach sme zohľadnili aj vek účastníkov. Nahrávky vznikajú v štúdiu, aj keď sa účastníci rozhovoru na svoj prejav pripravujú, do popredia vysúvame spontánnosť. Vidno to aj z jednotlivých nahrávok. Moderátorka má pred sebou vopred pripravené otázky, ktoré kladie hosťom, ale veľmi často sa do popredia dostáva spontánny

jazykový prejav, ktorý vyplynie z rozhovoru účastníkov. Čím je hovorený prejav menej oficiálny, tým je väčší predpoklad na prenikanie nespisovných prvkov. Tiež treba prihliadať aj na to, že niektoré segmenty vysielania možno zopakovať, vylepšiť a až potom nasleduje ich zverejnenie.

Naším prvoradáym cieľom je celkovo zhodnotiť súčasný stav jazykovej kultúry v uvedených vysielaniach. Keďže ide o hovorené slovo, moderátorky a rovnako tak aj spolubesedníci by sa mali usilovať o dodržiavanie noriem nielen v lexikálnej, morfolologickej, syntaktickej a štylistickej, ale aj v ortoepickej a ortofonickej rovine, ktoré sú relevantné pre ústne jazykové prejavy.

V prejavoch, ktoré boli predmetom nášho výskumu, môžeme hovoriť o dvoch typoch vplyvu na jazykové prejavy nielen hostí v štúdiu, ale aj na prejavy moderátoriek. Je to intralingválny rozmer (nárečové prvky) a interlingválny rozmer (prebrané slová zo srbčiny).

Intralingválne prvky v prejavoch

J. Glovňa (2018) uvádza, že vojvodinskí Slováci na dnešné územie prišli z južného Slovenska, kde sa hovorí stredoslovenským nárečím. Ale po časovom odstupe „vnútornou migráciou vo Vojvodine jednotlivé typy sa premiešavali a navzájom ovplyvňovali do takej miery, že dnes zo štruktúrneho a lexikálneho hľadiska tu nie je také nárečie, ktoré by malo svoj ekvivalent na Slovensku“ (Glovňa, 2018: 87). Daniel Dudok v štúdiu uvádza: „V reči Slovákov vo Vojvodine sa dnes vyčleňujú nárečia stredoslovenského a západoslovenského typu“ (D. Dudok, 1996: 126). V našom výskume budeme vychádzať z klasifikácie D. Dudka. Zaznamenali sme, že do jazykových prejavov sú zaradené aj prvky nárečia, ktoré si každý jednotlivec najprv osvojí v rodinnom prostredí. Vo väčšine prípadov boli účastníkmi rozhovoru jednotlivci, ktorí v súkromnom styku používajú stredoslovenský typ nárečia, čo sa prejavilo aj pri verejnom vystupovaní. Rovnako tak aj moderátorky týchto vysielaní tiež v súkromnom styku používajú stredoslovenské nárečie. Uvedieme niektoré ukážky vplyvu nárečia. Lexémy, ktoré sme vyexcerpovali v rámci nášho výskumu, budeme zapisovať iným typom písma, italikom, použijeme čitateľskú fonetickú transkripciu. Dvojhláska ô sa po obojperných spoluhláskach *p*, *m*, *v* v niektorých slovách vyslovuje ako dlhé ó (*móžem*, *pójd'em*, *mój*, *vóla*). Uvedený jav sa vyskytuje aj v stredoslovenských nárečiach, ale niektoré slová sa tak vyslovujú aj v srbčine (*mozy*, *moj*). Ďalšie dvojhlásky (*ia*, *ie*, *iu*) sa vyslovujú rovnako ako spisovnom jazyku.

V skúmanom médiu je komunikácia založená na ústnych jazykových prejavoch. Prejav k divákovi sa dostáva v ústnej podobe. Z toho dôvodu je veľmi dôležitá ortoepická správnosť. Pri pozornom sledovaní jednotlivých vysielaní sme zaznamenali nadmerné zmäkčovanie slov aj v prípadoch, keď sa podľa pravidiel spisovnej výslovnosti a noriem spisovného jazyka žiada tvrdá výslovnosť v slovách cudzieho pôvodu. O mäkkej výslovnosti pri cudzích slovách píše aj Miroslav Dudok.

V rozhlasových, televíznych a iných štandardných ústnych prejavoch sa udomácňujú individuálne jazykové návyky. Tak sa mäkká výslovnostná realizácia hláskových skupín *ďe, ťe, ňe, ľe, di, ti, ni, li* v poslednom období v značnej miere rozšírila do všetkých variet a do nových jazykových pozícií. Napríklad predčí mäkká výslovnosť v uvedených hláskových pozíciách v cudzích slovách s pôvodne tvrdou výslovnosťou... (Dudok, 2008: 58–59).

Nevhodné zmäkčovanie pri cudzích slovách sme zaznamenali v prejavoch ako moderátoriek, tak aj hostí v štúdiu (*analýza, liga, klimatickí, kolega, mentalita, problém, publikácie, publikovať, talent, telefón, volejbaloví*). Všimli sme si, že výraznejšie sa to prejavilo vo výslovnosti moderátoriek a hostí, ktorí majú stredoslovenský pôvod, v súkromnom dorozumievaní používajú stredoslovenské nárečie. Vyplýva to z faktu, že v stredoslovenskom nárečí je dôsledné zmäkčovanie uvedených slabík, čo sa potom aplikuje aj pri výslovnosti slov cudzieho pôvodu. U používateľov jazyka, ktorí v neoficiálnom prostredí hovoria západoslovenským nárečím, sa vo výslovnosti zmäkčovanie nevyskytovalo, alebo sa prejavilo len v ojedinelých prípadoch (v našom výskume hosť, ktorý pochádza z prostredia, kde v súkromnom styku používa západoslovenské nárečie). Niekedy sa počet chýb stupňuje aj so zväčšujúcim sa časovým rozpätím. Keď rozhovor trvá dlhšie, sústredenosť poľavuje a tak v spisovnej výslovnosti narastá počet nenáležitých tvarov. V každom prípade by sa malo prihliadať na spisovný úzus.

Výrazné je aj zmäkčovanie základu pri prídavných menách v jednotnom a v množnom čísle pri všetkých rodoch, ak sa základ končí na spoluhlásky *l* a *n* a po nich nasledujú samohlásky *e, i, í* alebo dvojhláska *ie* (*bivalí, bielí, bielé, dreveňi, krásňich, maľi, milí, minulich, pekňi, relatívňi, smelie*). Zmäkčovanie vo vysielaniach sme evidovali aj pri podstatných menách ženského rodu vzoru žena na konci slova pred pádovou príponou *-i*, ak sa základ končí na spoluhlásky *-l, -n*, napr. (*žeňi, ihľi, fčeľi, škoľi, ťehľi*), pri podstatných menách mužského rodu vzoru dub, keď sa základ končí na spoluhlásku *-l* (*festivali, idoli, moduli, účeli, vrchoľi*). Mäkkosť vo

výslovnosti sa zachováva aj v koreni slova po spoluhláskach *l, d* na miestach, kde máme v spisovnej slovenčine tvrdú výslovnosť (*analíza, d'ňa, ližica, liže, ližiar, vpl'iv*). Pri výslovnosti tu zohráva dôležitú úlohu pôvod účastníka rozhovoru (podobne ako pri ortoepii slov cudzieho pôvodu). Nemôžeme jednoznačne povedať, že uvedené odklony sme evidovali vo vyjadrovaní všetkých účastníkov. Väčšina z nich prihliadala na jazykovú úroveň svojich prejavov. Pri prídavných menách sa v nominatívne množného čísla namiesto náležitého zakončenia na *-é* vyskytlo zakončenie na *-ie* (*nároč'nie cieľe, visokie ambície, cel'ie rozprávke, d'eckie predstave'nia*). Vplyv nárečia badať pri používaní genitívu jednotného čísla podstatných mien ženského rodu vzoru žena. Namiesto náležitej podoby so zakončením na *-y* bolo veľmi často použité koncové *-e* (*začiatkom tejto sezón'e, trénerskej kariére, z našej kraji'ne, zo skupi'ne, do hudobnej škole, z druhej stra'ne, po skončení fakul'te*). Pri ohýbaní podstatných mien ženského rodu pri vzore žena v genitíve pl. pod vplyvom nárečia preniká zakončenie na *-ov*, ktoré je charakteristické pre podstatné mená mužského rodu (*pár baladov, čo sa tíka víhodov, osem ženov*). Pri neživotných podstatných menách mužského rodu, ktoré sa skloňujú podľa vzoru dub, zakončenie na *-e* namiesto *-y* (*treninge, štiri roke,*), namiesto G pl. použitý N pl. (*mám 23 roke > 23 rokov*).

Ako ďalší odklon od spisovnej normy sme zaznamenali zjednodušovanie niektorých spoluhláskových skupín v prípadoch, keď zjednodušovanie nenastáva. Ide o výslovnosť zdvojených spoluhlások a zjednodušovanie spoluhláskových skupín vo výslovnosti (*báčsky > bácki, v báčskom > v báčkom, hráčska kariéra > hráčka, tridsať > tricať, mladším > mlačím, väčšinu > večinu, rodinná > roďiná, mäkký > meký*). Neutralizácia spoluhlások *-n, -ň > -m* (*deň > d'em, jeseň > jesem, jeden > edom*). Slovesá v minulom čase zakončené na bilabiálne *ɸ* (namiesto náležitého *-l*) (*boɸ, dostáɸ, kceɸ, ňiesoɸ, prebraɸ, sťihoɸ*).

Interlingválne prvky v prejavoch

Súčasná podoba slovenčiny je zasiahnutá aj vplyvom kontaktovo blízkeho srbského jazyka. Srbský jazyk má v tomto prostredí pozíciu majoritného jazyka, ktorý silno ovplyvňuje minoritný slovenský jazyk. Tunajší Slováci potrebujú na celospoločenské dorozumievanie ovládať aj srbský jazyk. V rámci svojej komunity používajú slovenský jazyk. Aj v školách, v ktorých sa vyučuje po slovensky, sa ako jazyk prostredia vyučuje srbský jazyk. Sledovanie masmédií po srbsky značne vplýva na vyjadrovanie tunajších Slovákov. V ojedinelých prípadoch komunikácia v zamestnaní po srbsky, život

v neslovenskom prostredí, vzdelávanie na vyšších stupňoch po srbsky a pod. Sú to len niektoré z možností, ktoré vplyvajú na vyjadrovanie jednotlivcov. Vojvodinskí Slováci sú bilingvistami, keďže často používajú v rovnakej miere slovenčinu a srbčinu. Stáva sa, že si hovoriaci vypomáhajú blízkyimi srbskými výrazmi. Sú to situácie, keď si hovoriaci nemôže spomenúť na vhodný výraz v slovenčine alebo jednoducho nepozná vhodnú slovenskú lexému a vtedy do svojho prejavu zaradi srbskú lexému. V našom výskume zaradovanie srbských lexém bolo výrazné pri dlhších jazykových prejavoch, keď už ustupovala sústredenosť hovoriaceho. Predsa však pripomíname, že boli aj také jazykové prejavy, keď používanie srbských lexém bolo minimálne, keď hovoriacemu záležalo na úrovni jeho jazykového prejavu. Značný podiel na tom má aj vzdelanie jednotlivcov a každodenné používanie spisovnej slovenčiny. Aj J. Glovňa píše, že „dnešnú jazykovú situáciu vo Vojvodine charakterizuje v každodennom styku [...] používanie spisovnej slovenčiny, ktorá je značne ‚prešpikovaná‘ srbizmami“ (Glovňa, 2017: 316).

Srbské jazykové jednotky sa dostávajú do prejavov realizovaných po slovensky ako dôsledok kontaktového spolužitia dvoch jazykov. O preberaní srbských slov do vojvodinskej slovenčiny písala Mária Myjavcová (2009). V našom výskume sme zaznamenali tiež preberanie v lexikálnej, morfolologickej, fonetickej a syntaktickej rovine. Ide o viaceré spôsoby preberania kontaktovo blízkych výrazov zo srbčiny. V rámci prebraných lexikálnych jednotiek sme vyčlenili dve skupiny. Lexémy, ktoré sa pri preberaní prispôbili slovenskému jazyku tak, že nadobudli dĺžku, mäkkosť, koncovku, a do druhej skupiny sme zaradili lexémy, ktoré sú priamo prebrané zo srbského jazyka. Srbské lexémy účastníci rozhovoru adaptovali viacerými spôsobmi. V rámci fonetickej jazykovej roviny sa niektoré slová prispôbili slovenskému jazyku tak, že nadobudli dĺžku (*bitná* (*dôležitá*), *muštérija* (*zákazník*), *sňímaňia* (*nahrávanie*), *súdiť* (*rozhodovať*)) (vo význame volejbalový zápas, *osvojená* (*získaná*)), iné mäkkosť (*koristiť* (*používať*), *ňiesť sa* (*vysporiadať sa*), *osnovali* (*založili*), *otpriľiki* (*približne*), *priľika* (*príležitosť*), *razlika* (*rozdiel*), *sňímaňia* (*nahrávanie*), *súdiť* (*rozhodovať*), *trenutne* (*teraz*)). Na morfolologickej jazykovej úrovni sa lexémy prispôbili tak, že im boli priradené zakončenia zo slovenskej paradigmy (*sastankov*, *koristiť*, *súdiť*, (okrem mäkkosti pri uvedenej lexéme prispôsobené infinitívne zakončenie), *preporučij* – zakončenie pod vplyvom nárečia, *baveňia*, *otpriľiki*, *ňiesť sa s problémami*, *trenutne*, *pojačaňov*, *sňímaňia*). Niektoré srbské lexémy sa slovenskému jazyku prispôbili vo viacerých jazykových rovinách (nadobudli dĺžku, mäkkosť, zakončenie).

Prebrané srbské lexémy bez akejkoľvek adaptácie (*sudija* (*sudca*), *određena* (*istá, určitá*), *opstanak* (*prežitie*), *poruka* (*odkaz, správa*), *posto* (*per cento*), *protivnik* (*súper*), *pojačanje* (*posilnenie*), *rumenilo* (*lícenka*), *sastanke* (*zasadnutia*), *snaga* (*sila*), *sport* (*šport*), *uticaj* (*vplyv*), *v stručnom* (*v odbornom*), *vrhunac* (*vrchol*)).

Všimli sme si, že aj syntax je prispôsobená srbčine: *mama ma pogúrала v tom; to čo hľadajú od teba* (to što traže od tebe); *vipratila som; v celej rozprávki* (u celoj príči); *mišljenke* (mišljenje) *sa pod'leňie*. Tieto výpovede sú zrozumiteľné iba z kontextu syntagmy a vety.

Pod vplyvom srbčiny dochádza k rozličným kríženiam v predložkových väzbách, napr. *za vichádzke* > *na, púšťajú na tom rádiu* > v tom rádiu, *za našich fanúšikov* > pre našich fanúšikov, *po čom sa rozlišujú skúški* > podľa čoho.

K interlingválnym prvkom sme zaradili aj kategóriu prechýľovania. Prechýľovanie v srbskom jazyku nie je v súčasnosti také bežné ako v slovenčine (aj keď v poslednom období je tendencia prechýľovať slová). V našom výskume vo väčšine prípadov bola akceptovaná kategória prechýľovania *umelkyňa, študentka, spisovateľka, propagátorka, moderátorka, herečka*, ale v jednom nápise bolo uvedené: *Študentka, Športovec, Personálny tréner* a predtým ženské meno a priezvisko. V tomto prípade nie je prechýľovanie dôsledne dodržané. Všetky uvedené ženské priezviská sú napísané v prechýlenej podobe. Keď ide o dodržiavanie pravopisu pri zapisovaní mien a priezvisk, vyčlenili by sme *Mihal Ušjak*.

4. ZÁVER

Spisovná slovenčina vo Vojvodine sa používa vo všetkých sférach verejného života. Vplývajú na ňu a ovplyvňujú ju rozličné faktory, v prvom rade enklávny spôsob existencie, ďalej vplyv nárečí, bilingvizmus a najmä silný tlak srbčiny ako majoritného jazyka. Aj z nášho výskumu vyplýva, že uvedené javy sú prítomné vo všetkých jazykových rovinách. Keď ide o vekovú kategóriu, z nášho výskumu vyplýva, že tento fenomén zasahuje všetky vekové kategórie (od najmladšej kategórie cez žiakov základných škôl až po päťdesiatnikov). Veľmi dôležité je vzdelanie. Úroveň vzdelania a jazykové povedomie určite vplývajú na úroveň jazykového prejavu každého jednotlivca. Najzávažnejším prvkom je bilingválnosť, ktorá je nevyhnutnosťou každého jednotlivca, ktorý žije vo vojvodinskom prostredí. Vplyv nárečia sme zaznamenali vo všetkých vekových kategóriách. Všimli sme si, že stupeň

vzdelania bol rozhodujúcim činiteľom, keď ide o používanie nárečia pri verejnom vystupovaní. V našom výskume sme zistili, že niektorí respondenti sa nemohli zbaviť vplyvu nárečia, kým u iných sme nezaznamenali žiadne zaradovanie nárečových prvkov do ich prejavov. U moderátoriek sme zaznamenali minimálny vplyv nárečia, málo srbizmov a adaptovaných srbských slov (lexikálnych, gramatických). Vysokoškolské vzdelanie a jazykové povedomie mali rozhodujúcu úlohu. Sme si vedomí, že na slovenčinu vo Vojvodine má veľký vplyv srbský jazyk. Uvádza to aj J. Beňová: „V spojení s oslabovaním komunikácie v slovenčine a s pragmatickými faktormi (štúdiom na srbských školách, sledovanie médií prevažne v srbčine, srbčina ako štátny jazyk) tak dochádza k vzniku akejsi kreolčiny, ktorej už nasledujúce generácie hovoriacich slovenčinou (z materskej krajiny) nebudú možno rozumieť“ (Beňová 2021: 388). Predsa pevne veríme, že nevznikne jazyk, ktorému nebudú rozumieť používatelia z materskej krajiny ako uvádza citovaná autorka. Aj v medzivojnovom období minulého storočia v písaných médiách v *Národnej jednote*, *Národnom kalendári* a pod. sú zaznamenané srbské lexikálne jednotky (*državna trošarina*, *poreska uprava*, *navijači*, *neobrukali*, *smotra* a pod.), o ktorých písal S. Koruniak (2024). Vzhľadom na postavenie slovenčiny bude potrebné daným nátlakom neustále čeliť, ale ak príslušníci slovenského jazykového spoločenstva na tomto území budú mať pozitívny vzťah ku svojmu materinskému jazyku, bude tu ešte dlho pretrvávať a žiť. M. Dudok píše „Váž si svoj rodný jazyk, aby si ho vážilo a tolerovalo aj dominantné spoločenstvo“ (Dudok, 2008: 183).

Anna Makišova

ABOUT THE LANGUAGE OF THE NEW EDITIONS OF HLAS ĽUDU

Summary

This work explores the programme "*Ordinary People and Their (Un)Ordinary Stories*" (*Obyčajní ľudia a ich (ne)obyčajné príbehy*), which is available on the YouTube platform and is produced under the publishing house *Hlas ľudu*. The first part of the work presents previous researches on media language in the Vojvodina region. It briefly outlines the media available to Vojvodina's Slovak community in the Slovak language. As we live in an era where social media sites play a significant role in our lives, particularly among the younger generation, this YouTube programme should also, with their content and topics, engage younger audiences. At the time of our research, 52 videos had been published, featuring interviews with guests from various fields, including sports, agriculture, information technology, arts, theater, music, photography, exotic plants, and religion. The studio guests represented a wide age range, from elementary school students to individuals over fifty. Our analysis focused on the lexical corpus and language expression, examining the linguistic culture of both the journalists and their interviewees. The lexical corpus is rich and diverse, forming the foundation of our research. The journalist-moderators and interviewees demonstrated a strong command of Slovak language. In our research, we identified two groups of lexemes: those with intralingual elements and those with interlingual elements in the speech of both moderators and interviewees. In lexemes with intralingual elements, dialect influence was present, with the Central Slovak dialect being dominant. This included softening of syllables in nouns (*koľega, žeňi, festivali, analíza*), adjectives (*milí, bieli, smelíe*), dialect-influenced noun inflections, simplification of consonant clusters, and other features. In lexemes with interlingual elements, Serbian words were adapted to Slovak phonetic principles by acquiring length (*bitná, muštérija*) or softness (*razlíka, prilíka*).

Our research shows that various factors influence the linguistic expression of the Slovak enclave in Vojvodina. These include the enclave's way of life, dialect influences, bilingualism, and the particularly strong influence of Serbian as the majority language. Additionally, education level and linguistic awareness significantly affect every individual's language expression.

Keywords: Slovak language, moderator, interviewee, Serbian language, dialect, bilingualism, intralingual, interlingual.

Ana Makišova

O JEZIKU NOVIH EMISIJA HLAS LUDU

Rezime

Rad se bavi istraživanjem emisija „Obični ljudi i njihove (ne)obične priče“ (Obyčajní ľudia a ich (ne)obyčajné príbehy), koje možemo pratiti na platformi You-Tube, realizuju se u okviru izdavačke kuće „Hlas ljudu“ (Hlas ľudu). U prvom delu rada predstavljena su dosadašnja istraživanja o jeziku medija u vojvođanskoj sredini. Ukratko smo naveli koji mediji su dostupni vojvođanskim Slovacima na slovačkom jeziku. Pošto živimo u vremenu kada društvene mreže zauzimaju posebno mesto u našem životu, a naročito kod mlađe generacije, i ove emisije na platformi You-Tube svojim sadržajima i temama trebalo bi da zainteresuju mlađu populaciju. U vreme našeg istraživanja objavljeno je 52 videa sa sagovornicima iz različitih tematskih oblasti, iz sporta, poljoprivrede, informacionih tehnologija, umetnosti, pozorišta, muzike, fotografije, egzotičnih biljaka, religije. Sagovornici u studiju su bile osobe različite starosne kategorije. Najmlađi učesnici su bili učenici osnovne škole pa sve do osoba iznad pedeset godina. U radu smo analizirali leksički fond i izražavanje, jezičku kulturu kako novinarki, tako i sagovornika. Leksički fond je bogat i raznovrstan i čini korpus našeg istraživanja. Novinarke-moderatorke i sagovornici dobro vladaju slovačkim jezikom. U našem istraživanju izdvojili smo dve grupe leksema: lekseme sa intralingvalnim elementima i lekseme sa interlingvalnim elementima u izražavanju kako moderatorki tako i sagovornika. Kod leksema sa intralingvalnim elementima prisutan je uticaj dijalekta (prevladava srednjeslovački tip). Umekšavanje slogova kod imenica (*koľega, žeňi, festivali, analíza*), prideva (*milí, bielí, smelíe*), kod promene imenica nastavci pod uticajem dijalekta, uprošćavanje suglasničkih grupa i sl. Kod leksema sa interlingvalnim elementima srpske lekseme se adaptiraju principima slovačkom jezika tako što dobijaju dužinu (*bitná, muštérija*), mekoću (*razľíka, prilíka*).

Naše istraživanje pokazuje da u izražavanju slovačke enklave u Vojvodini utiču različiti faktori, pre svega enklavski način postojanja, uticaj dijalekata, dvojezičnost i posebno snažan uticaj ima srpski jezik kao većinski jezik. Nivo obrazovanja i jezička svest svakako utiču na nivo jezičkog izražavanja svakog pojedinca.

Ključne reči: slovački jezik, moderator, sagovornik, srpski jezik, dijalekat, bilingvizam, intralingvalni, interlingvalni.

LITERATÚRA

- Beňová, J. (2021). Súčasná podoba slovenčiny vo vojvodinských elektronických a printových médiách. U: Z. Popovičová Sedláčková (red.) (2021). *Štýl – komunikácia – kultúra. K stému výročiu narodenia profesora Jozefa Mistríka (1921 – 2000)*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Dudok, D. (1996). *O slovenskom jazyku v Juhoslávii*. Báčsky Petrovec: Kultúra.
- Dudok, M. (2008). *Zachránený jazyk*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Dudok, M. (2002). Pluricentrický vývin modernej slovenčiny. U: J. Mlacek – M. Vojtech (red.) (2002). *Studia Academica Slovaca. 31*. Bratislava: Stimul. 42–50.
- Glovňa, J. (2017). Znaky súčasnej vojvodinskej slovenčiny. U: J. Hodoličová (red.) (2017). *270 rokov dejín, literatúry a jazyka Slovákov vo Vojvodine*. Nový Sad: Univerzita v Novom Sade, Filozofická fakulta, Oddelenie slovakistiky. 315–321.
- Koruniak, S. (2024). Špecifické znaky spisovnej slovenčiny v medzivojnovom období ako obraz aj súčasného stavu „vojvodinskej“ slovenčiny. U: J. Uhláriková, M. Šimáková Speváková (red.) (2024). *Slovakistika – súčasný stav a perspektívy*. Nový Sad: Univerzita v Novom Sade, Filozofická fakulta, Oddelenie slovakistiky. 149–158.
- Kralčák, L. (red.) (2015). *Súčasná slovenčina v srbských a slovenských elektronických médiách*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta.
- Makišová, A.–Uhláriková, J.–Marčoková, D. & Lačoková, A. M. (2022). *Bibliografia jazykovedných príspevkov vojvodinskej slovakistiky 1961 – 2021*. Nový Sad: Filozofická fakulta.
- Myjavcová, M. (2009). *Slovenská jazyková čítanka. O slovenskom jazyku vo Vojvodine*. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum.

ZDROJ

www.obyčajní ľudia a ich neobyčajné príbehy

ПРИКАЗИ

УДК: 94(38)

DOI: 10.19090/gff.v50i2.2597

orcid.org/0009-0005-5311-1550

Приказ

VOĐE U POLIBIJEVIM ISTORIJAMA**

(Nikos Miltsios, *Leadership and Leaders in Polybius*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2023, стр. 176)

Nikos Miltsios je stručnjak za klasične studije i antičku historiografiju. Doktorirao je na Univerzitetu Aristotel u Solunu, gde je takođe završio osnovne i master studije. Trenutno je vanredni profesor na Aristotelovom univerzitetu u Solunu. Njegova istraživačka interesovanja obuhvataju antičku historiografiju, temu vođstva u klasičnim tekstovima, starogrčku filozofiju i retoriku. Među njegovim značajnim naučnim doprinosima jeste i njegovo poglavlje u zborniku „Polybius and His Legacy“, čiji je bio i jedan od glavnih urednika (Miltsios, 2018: 325-341). Njegov rad se dubinski bavi i recepcijom antike. On se posebno proslavio kao autor knjige „Leadership and Leaders in Polybius“ koja se fokusira na prikaz vođstva u delima Polibija (Miltsios, 2023).

Proučavanje Polibija i njegove metodologije je izuzetno plodonosno polje istraživanja. Kako najveći autoritet ove oblasti, Volbank, primećuje, Polibije je od svih antičkih istoričara najviše pisao o metodologiji (Walbank, 2002: 54). Polibije se neretko bavio temom velikog vođe, ali ne kontinuirano. Njegove karakterizacije i osvrti na velike vođe su razasuti po tekstovima različitih Istorija. I pre Miltsiosa bilo je pokušaja da se ova materija sistematizuje, te je Velvej pokušao da prikupi fragmente kako bi rekonstruisao sliku idealnog kralja. Najviše pozitivnih karakteristika je našao za Filipa II (Welwei, 1963: 123). Sa druge strane treba imati u vidu da je dobar deo Polibijevog dela izgubljen, te je Braun pišući svoju studiju o Polibiju i Antiohu III mogao samo tužno da konstantuje: „Polibije postaje fragmentaran baš onda kada ovaj vladar stane na prag svojih najvećih dostignuća.“ (Brown, 1964: 125).

** Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u okviru finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/200163)

U tom pogledu knjiga Nikosa Miltsiosa je i više nego dobrodošao doprinos izučavanju ovoj temi koja će nesumnjivo biti od velike koristi naučnicima.

U uvodu Miltsios iskazuje da je tema njegovih proučavanja kako Polibije „konstruiše svoj narativ“ a cilj da „razotkrije ključne aspekte kako njegovog pristupa vođstvu, tako i njegove književne tehnike“ (Miltsios 2023, IX–XV). Autor teži da pokaže kako Polibijeve predstave vođstva pokazuju izvesne paralele i strukturne sličnosti sa motivima iz istorijske i književne tradicije o Aleksandru Velikom.

U prvom poglavlju autor proučava Filipa V Makedonskog, kralja kome je u Istorijama, bar u onom delu koji je sačuvan, posvećeno najviše prostora i moguće je pratiti njegovu transformaciju od uzornog vođe do negativca (Miltsios, 2023: 1–23). Miltsios pokazuje da Polibije gradi narativ o dva Filipa, jednom mladom, energičnom vladaru i drugi o njegovoj kasnijoj, moralno izopačenoj verziji. Ne propušta priliku da Polibijevu povoljnu procenu Filipovih sposobnosti dovede u vezu sa Aleksandrom Velikim i da pokaže kako Polibijeva konstrukcija dva različita Filipa sledi prepoznatljive modele helenističke historiografije. Autoru Polibijev opis Filipa služi da bi dokazao u kolikoj meri je Polibije bio pod utiskom narativne tradicije Aleksandra Velikog, личности koja, istini za volju, i dan danas malo koga ostavlja ravnodušnim. Miltsios nastoji to da postigne izvlačenjem ubedljivih paralela između dva vladara, kao i između Polibija i Arijana. On svoj zaključak potkrepljuje i analizom terminologije kojom se Polibije i Arijan služe: *σπουδή* (energičnost, usrdnost), *ἀρχιμοία* (oštroumnost), *τόλμα* (odvažnost)... Miltsios argumentuje stanovište da čitava aleksandrovska tradicija predstavlja osnovni izvor inspiracije za Polibijevo prikazivanje vođa.

U drugom poglavlju Miltsios u žiži analitičke lupe drži Hanibala i Scipiona Afrikanca (Miltsios, 2023: 24–55). Autor, slično kao u analizi Filipa, razmatra način na koji Polibije predstavlja ovu dvojicu vojskovođa ističući da se njihov uspeh zasniva na racionalnom procesu odlučivanja: pažljivom posmatranju situacije, proceni namera protivnika i planiranju zasnovanom na zaključcima koji iz toga proističu. Posebno u slučaju Scipiona, Polibije naglašava važnost promišljenog planiranja, tajnosti, kontrole sopstvenih ljudi i sposobnost da vojsku motiviše, čak i upotrebom religijskih elemenata kada je to neophodno za ostvarivanje cilja. Kao sekundarni motiv, Miltsios spominje i moguće paralele sa aleksandrovsom istorijskom tradicijom, ali glavni naglasak ostaje na Polibijevom prikazu racionalnog vođstva. Autor pažljivo čita Polibijev tekst i uočava Polibijevo efikasno isticanje oštih kontrasta između ovih vojskovođa koje krasi vrline i njihovih ishitrenih, neopreznih, emocijama

vođenih i ponekad, potpuno iracionalnih, protivnika: Hanibal naspram Tita Sempronija Longa pred bitku kod Trebije, ili nasuprot Gaja Flaminija pred bitku kod Trazimenskog jezera. Autor iz analize Hanibala i Scipiona, sa jedne, i njihovih suparnika, sa druge strane, izvlači zaključak da u Polibijevom tekstu „emocionalnost i impulsivnost izgleda predviđaju neuspeh sa gotovo matematičkom preciznošću“ (Miltsios, 2023: 55). Ovo ne znači da Polibije na tipiziran način predstavlja vojskovođe i vođe. To i sam Miltsios naglašava (Miltsios, 2023: 53). Polibije je svakako imao jasne ideje o tome koje vrline krasi uspešnog zapovednika, ali one služe kao polazna tačka vrednovanja vođa i njihovih postupaka, a ne kao apstraktni modeli na koje se vođe svode.

U trećem poglavlju Miltsios se bavi pitanjem morala i analizira ličnosti poput Hazdrubala, Kritolaja i Dijeja, kao i brojne spletke na dvorovima helenističkih monarhija (Miltsios, 2023: 56–82). Polibije amoralnost povezuje pre svega sa slabim i nekompetentnim vođama, koji zbog svojih postupaka neizbežno trpe posledice, ali ne ostaje na individualnoj ravni: na njihove greške uvek reaguje i zajednica u celini. Ta dinamika između vođe i mase je zanemarena i u modernoj historiografiji, što Miltsios ispravno primećuje (Miltsios, 2023: 62). On u Polibijevom narativu pažljivo proučava odnose između nemoralnih vođa i mase čija se narav može ukrotiti samo odgovarajućim autoritetom vođe.

Odeljak o zaverama u helenističkim monarhijama je ipak nešto drugačija tema. Dobri kraljevi kod Polibija, poput Hijerona II Sirakuškog vladaju decenijama a da niko ne kuje zaveru protiv njih, sa implikacijom da dobar vođa ne bi trebalo da privlači zavere, dok je sušta suprotnost Ptolemej IV, koji se potpuno predao laskanju savetnika i čulnim zadovoljstvima. Izuzetak je mladi kralj Filip V koji je opkoljen zaverenicima na dvoru, iako su oni odsutni kada Polibije opisuje Filipove vojne poduhvate u Savezničkom ratu. Iako Miltsios analizira Hijerona II kao primer dobrog vladara, upadljivo je što ne koristi figuru Hijeronima kao kontrast, s obzirom na to da predstavljaju suprotstavljene modele vladarskog morala (Plb. VII , 4; VII, 8). Miltsios pokazuje da Polibije motiv zavere koristi kao merilo vladarske kompetentnosti: on prikriva ili minimizira zavere protiv vladara koje želi da predstavi pozitivno (mladi Filip, Antioh III), dok ih naglašava kod onih koje želi da prikaže kao slabe, poput Ptolemeja IV.

U četvrtom poglavlju Miltsios pokušava da odgovori na pitanje kako se dobar vođa može najbolje nositi sa neizvesnošću i promenljivošću političkog i vojnog života (Miltsios, 2023: 83–109). Autor daje detaljan osvrt na Polibijeve specifične savete o vođstvu u devetoj knjizi Polibijevih Istorija. Ne delimo primedbu Mekinga (McGing 2024, XXIX–XL) da je Miltsios neopravdano

mного prostora posvetio pojmu Tihe (Τύχη) kod Polibija (Miltsios, 2023: 83–91). Meking ističe da Tiha deluje uglavnom na makronivou istorijskih promena i da njen značaj za individualno vođstvo nije očigledan: „Čak i ako uzmemo zdravo za gotovo Polibijeve izjave o tome da je svetska dominacija Rima delo Tihe, i dalje nam ostaju rimske vođe koje pokazuju kvalitete superiornije od onih koje su pokazale vođe drugih naroda. Bez obzira da li su razvili te kvalitete uz pomoć Tihe ili bez nje, to ne utiče ni na same kvalitete, niti, što je važnije za M., na to kako Polibije konstruiše svoj narativ o njima.“ (McGing, 2024: XXIX).

Ipak, čini se da ovakva kritika nedovoljno uzima u obzir Polibijevu deduktivnu logiku: ako Tiha pokreće čitave etničke zajednice i istorijske tokove, onda ona posredno deluje i na pojedince koji su deo tih zajednica i koji su smisao sopstvene egzistencije videli samo u okvirima zajednice kojoj pripadaju. Upravo iz tog razloga Miltsios s pravom nastoji da pokaže do koje mere Polibije koristi Tihu da objasni granice delatnosti vođe i prostor unutar kojeg njegov karakter i vrline mogu biti delotvorni.

U ovom poglavlju Miltsios iznosi i tvrdnju da „ciklusi u Istorijama nisu zaboravljeni nakon teorije o anaciklozi oblika vladavine“ i nastoji da primerima ilustruje svoju tezu (Miltsios, 2023: 106). S obzirom na to da u nauci postoje različita mišljenja o ovom pitanju, opravdana je autorova namera da problemu razumevanja ciklusa posveti dodatnu pažnju i argumentuje svoju interpretaciju Polibijevog teksta.

Peto poglavlje Miltsios je posvetio faktorima koji, prema Polibijevom shvatanju, objašnjavaju rimski uspeh (Miltsios, 2023: 110–151). U središtu autorovih interseovanja nalazi se pitanje kolektivnog rimskog karaktera, ustava i načina na koji su Rimljani upravljali osvojenim prostorima nakon uspostavljanja dominacije. Kolektivni karakter Rimljana Miltsios ilustruje Polibijevim poređenjem Rima i Kartagine u Prvom punskom ratu, uz posebno isticanje morala (Miltsios 2023, 115–16) i rimske pomorske politike kao pokazatelja njihove istrajnosti i odlučnosti (Miltsios 2023, 117–20). Najsporniji deo poglavlja tiče se Miltsiosovog nastojanja da poveže Polibijevo prikazivanje „mračnijih“ aspekata rimskog kolektivnog ponašanja sa aleksandrovskom istorijskom tradicijom, sugerišući da „loši“ Rim ima svoj odraz u „zlom“ Aleksandru. Po autorovoj interpretaciji, individualne mane Aleksandra poslužile su Polibiju kao obrazac za kolektivne mane Rimljana. Da bi potkrepio ovu tezu, Miltsios analizira i tradiciju poslanstava između Rima i Aleksandra, iako je taj materijal u samoj antičkoj historiografiji vrlo nesiguran i problematičan. Iako se njegova namera može razumeti u širem okviru knjige, teško je oteti se utisku da primeri koje iznosi ne potvrđuju u potpunosti predloženu interpretaciju. U

Polibijevom tekstu nedostaju jasne narativne ili terminološke paralele koje bi poduprle ovako čvrstu vezu između aleksandrovske tradicije i rimskog kolektivnog karaktera. Zbog toga ovaj deo poglavlja deluje manje ubedljivo od ostalih i ostavlja utisak da dokazni materijal nije u potpunosti usklađen sa autorovom tezom.

Knjiga Nikosa Miltsiosa predstavlja značajan doprinos kako proučavanju Polibijevog shvatanja vođstva tako i načinu na koji ovaj istoričar oblikuje svoj narativ o velikim pojedincima. Njena najveća vrednost leži u sistematičnom pristupu temi – Miltsios uspešno razlaže Polibijev tekst na tematske celine: racionalno vođstvo, moral, karakter, Tiha i kolektivni identitet. Autor ubedljivo pokazuje kako se ovi motivi međusobno prožimaju u historiografskom konstruisanju ličnosti. Posebno su upečatljive analize Filipa V, Hanibala i Scipiona, gde se jasno vide Polibijeve strategije karakterizacije. U razmatranju rimskog kolektivnog karaktera, autor ponekad ide korak dalje od izvora u nastojanju da nađe dosledne paralele sa aleksandrovsom tradicijom. Ovakav pristup je dao skromnije i neuverljive rezultate. Ipak, to ne umanjuje ukupni značaj studije, koja se izdvaja kao temeljan i podsticajan rad. Monografija *Leadership and Leaders in Polybius* predstavlja odličnu polaznu tačku za svakoga ko se bavi teorijom vođstva ili recepcijom Polibijevog dela, i pokazuje da je proučavanje teksta Polibijevih Istorija i dalje otvoreno i plodno istraživačko polje.

LITERATURA

- Brown, T. S. (1964). *Polybius' Account of Antiochus III*. *Phonex* 18, 124–136.
- McGing, B. (2024). *Polybius on Leadership (on N. Miltsios, Leadership and Leaders in Polybius)*. *Histos* 18, XXXVI-XLII.
<https://doi.org/10.29173/histos697>
- Miltsios, N. (2018). *Polybius and Arrian: The Cases of Philip V and Alexander the Great*. U Miltsios, N. and Tamiolaki, M. (ured.) (2018). *Polybius and His Legacy*. Berlin-Boston: De Gruyter 325–341.
<https://doi.org/10.1515/9783110584844-017>
- Miltsios, N. (2023). *Leadership and Leaders in Polybius*. Berlin-Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111239538>
- Walbank, F. W. (2002). *Egypt in Polybius*. U Walbank, F. W. (ured.) (2002). *Polybius, Rome and the Hellenistic World*. Cambridge: Cambridge University Press, 53–70.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511482953>
- Welwei, K. W. (1963). *Könige und Königtum im Urteil des Polybios*. Ruhr: Graphisdie Betriebe Hans Kolb, Herbede.

Miloš Mačan*

* milosmacan67@gmail.com

УДК: 37.016::811.134.2(075.8)

DOI:10.19090/gff.v50i2.2598

orcid.org/0000-0002-0432-1579

Приказ

UZ ŠPANSKI RITAM DO POZNAVANJA JEZIKA

(Sanja Maričić Mesarović, *Didaktizacija muzičkih sadržaja u nastavi španskog kao stranog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2025, str. 143)

Monografija *Didaktizacija muzičkih sadržaja u nastavi španskog kao stranog jezika* Sanje Maričić Mesarović predstavlja jedinstven doprinos savremenim istraživanjima u oblasti primenjene lingvistike i metodike nastave stranih jezika. Ova naučna monografija, objavljena u elektronskom formatu, donosi višeslojnu analizu mogućnosti integracije muzičkih sadržaja u nastavu španskog kao stranog jezika kombinujući teorijsko-metodološki pristup, empirijsko istraživanje zasnovano na analizi udžbeničkog korpusa i konkretne didaktičke jedinice spremne za neposrednu primenu u nastavi. Upravo takva kombinacija čini ovu monografiju posebno dragocenom kako za buduće nastavnice i nastavnike i profesorke i profesore španskog jezika, tako i za istraživačice i istraživače koji se bave razvojem savremenih nastavnih materijala.

U uvodnim poglavljima autorka pruža sažet, teorijski potkovan pregled relevantnih istraživanja o ulozi muzike u nastavi stranih jezika. Već na početnim stranicama postavljaju se temelji za interdisciplinarni pristup: muzika se posmatra kao komunikativni, kulturološki i emotivni fenomen koji može unaprediti proces usvajanja stranog jezika. Autorka ističe da veza između muzike i jezika nastaje još u ranom detinjstvu, kada se istovremeno razvijaju slušna percepcija, saznajna i ritmičko-melodijska komponenta. Maričić Mesarović tako pokazuje da muzika ne služi samo kao neformalan dodatak nastavi, već i kao sredstvo razvoja lingvističke i kulturološke kompetencije.

Autorka navodi nekoliko faktora koji potencijalno poboljšavaju proces učenja jezika. Između ostalog ističe ulogu muzike u motivisanju učenica i učenika, pritom praveći razliku između spoljašnje motivacije (one koja dolazi iz želje da se položi ispit, zadovolje roditelji i sl.) i unutrašnje (zasnovane na ličnim interesovanjima učenica i učenika). Osim toga stavlja akcenat na komunikativni

pristup nastavi, te navodi da muzika predstavlja odličnu mogućnost za njegovu primenu: pesme nude autentični jezik koji se koristi u svakodnevnim situacijama, od uličnog govora do poetizovanih narativnih oblika, te predstavlja deo žive i promenljive jezičke i kulturne produkcije.

Maričić Mesarović ističe novije tendencije u savremenoj nastavi stranih jezika koje teže da napuste tradicionalno deskriptivan pristup u korist komunikativnog, u kojem muzika i pesme postaju izvor iz kojeg učenice i učenici sami izvode gramatička pravila i jezičke obrasce. Komunikativni pristup pokazuje da muzika nije samo sredstvo za razvijanje slušne kompetencije, već i za razvijanje lingvističke kompetencije uopšte.

Knjiga se izdvaja i svojom formom: kao elektronska monografija oslanja se na upotrebu savremenih tehnologija, uključujući hiperlinkove, QR kodove i interaktivne elemente koji poboljšavaju čitljivost i funkcionalnost teksta. Takav pristup je i teorijski utemeljen – autorka time demonstrira kako se tehnologija može koristiti u skladu sa potrebama digitalnih generacija učenica i učenika i u duhu savremenog komunikativnog pristupa, u kojem je autentični audio-vizuelni sadržaj jedan od ključnih elemenata. Tako se gotovo na svakoj stranici monografije nalaze hiperlinkovi, kojima se uz pomoć jednog klika stiže do stranice na internetu koja dodatno pojašnjava odabrani pojam. Autorka tako na primeru sopstvene knjige poručuje čitateljki/čitaocu kako se uvođenjem savremenih tehnologija jednostavno omogućava proširivanje znanja i samostalnost u daljem učenju. Integracija QR kodova u didaktičkim jedinicama omogućava brzi pristup pesmama, aktivnostima, onlajn platformama, rečnicima, vizuelnim elementima i drugim resursima, čime se otvara prostor za samostalno učenje i aktivniju participaciju učenica i učenika. Ovo pokazuje da autorka veoma dobro razume savremene trendove u projektovanju nastave stranih jezika, gde mobilno učenje, e-učenje i multimodalnost zauzimaju centralno mesto. Hiperlinkovi i QR kodovi, prema tome, nisu upotrebljeni samo da bi učinili tekst modernijim; oni pružaju multidimenzionalni pristup učenju, povezujući teoriju, muziku, video-sadržaje, vežbe i dodatne izvore.

U skladu sa konceptom “digitalnih urođenika”, autorka naglašava da savremene učenice i učenici najefikasnije uče u kontekstima koji kombinuju njima bliske informaciono-komunikativne tehnologije (IKT), tekst, zvuk, sliku i interaktivnost. Time je knjiga i strukturalno i funkcionalno primer savremenog pristupa, te kao takva predstavlja pedagoški model za izradu modernih nastavnih materijala. Kada je reč o korpusu, Maričić Mesarović se odlučuje za udžbenik sa kojim ima najviše iskustva u nastavi, te koji je na Filozofskom Fakultetu u Novom Sadu u upotrebi od 2015. godine – *Aula Internacional*, za nivoe od A1 do B2, kome dodaje i novo izdanje *Aula Internacional Plus (nueva edición)*, implementiran od

školske 2023/2024. godine. Autorka daje pregled zastupljenosti muzičkih sadržaja, sa hipotezom da se muzički sadržaji sa povećanjem nivoa postepeno smanjuju, jer je na nižim nivoima akcent na usvajanju vokabulara i gramatičkih jedinica. Analiza obuhvata identifikaciju muzičkih sadržaja, klasifikaciju vežbi prema lingvističkoj jedinici, kao i jezičkoj kompetenciji koju razvijaju. Podaci su klasifikovani u tabele i grafikone, na osnovu kojih se jednostavno mogu zaključiti trendovi u zastupljenosti muzičkih sadržaja. Nakon kvantitativne analize, autorka vrši i kvalitativnu analizu, razmatrajući tipove muzičkih sadržaja, muzičke žanrove, pesme, plesove, muzičke instrumente, sve u okviru kulturološke i jezičke relevantnosti.

Monografija je teorijski i metodološki utemeljena na savremenoj literaturi na srpskom, španskom i engleskom jeziku, što pokazuje da je autorka uklopila lokalne teorijske i empirijske uvide sa međunarodnim istraživanjima u oblasti nastave stranih jezika.

Drugi deo knjige posvećen je didaktičkim jedinicama. Autorka daje primere pet didaktičkih jedinica – četiri jedinice zasnovane na popularnim pesmama španskih i latinoameričkih izvođača, dok je jedna jedinica posvećena klasičnoj muzici. Svaka jedinica pokriva po jedan nivo Zajedničkog evropskog referentnog okvira (A1–B2): Julieta Venegas – Limón y sal (A1); Willie Colón – Simón, el gran varón (A2); Nino Bravo – Un beso y una flor (B1); Rozalén – 80 veces (B2); didaktička jedinica posvećena Mocartu, tj. klasičnoj muzici. Jedinice uključuju QR kodove koje vode direktno do pesama koje se obrađuju, te nekoliko zadataka koji su odgovarajući za nivo učenja, a koji obrađuju različite gramatičke jedinice, vokabular ili kulturološke aspekte. Ne treba zanemariti ni vizuelnu komponentu, koja omogućava upotrebu ovih jedinica direktno u radu sa učenicima.

Monografija Sanje Maričić Mesarović predstavlja spoj kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja sa fokusom na upotrebu muzike u nastavi i informaciono-komunikacionih tehnologija, koje su od izuzetne važnosti za novije generacije učenica i učenika. Knjiga je pisana sa jasnim ciljem da pomogne budućim nastavnicama i nastavnicima, kako teorijski, tako i praktično – daje konkretne primere za upotrebu muzičkih sadržaja u nastavi. Pisana je jasnim i jednostavnim jezikom, neopterećenim komplikovanom terminologijom, te se čini da je prvenstveni cilj bio da se nastavnicama i nastavnicima olakša i približi potencijal nastave stranih jezika sa muzičkim sadržajima, kao i korišćenje savremenih tehnologija.

dr Danica D. Trifunjagić*

* danica.trifunjagic@gmail.com

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM
MARIJA RADONJIĆ (1939–2025)
SEMINARSKI BIBLIOTEKAR ODSEKA ZA ANGLISTIKU

Rođena je 17. novembra 1939. godine u Novom Sadu. U rodnom gradu je završila osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirala je na Katedri za engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu među prvim generacijama nakon osnivanja Fakulteta.

Radni vek započela je kao bibliotekar na poslovima katalogizacije u Biblioteci Matice srpske i Radio-televizije Vojvodine. Na mesto seminarskog bibliotekara Katedre za engleski jezik i književnost dolazi 1987. godine i sa tog mesta odlazi u penziju 2000. godine.

Pored velikog iskustva u struci imala je istančan osećaj za vrednost i odabir stručne literature na engleskom jeziku. Punih četrnaest godina je vodila, čuvala i bogatila fond, a naročito devedesetih godina 20. veka kada je nabavka nove strane knjige bila podvig.

Stručno se usavršavala u bibliotekama u Lajdenu i Mariboru. Kao vrsni poznavalac književnosti, pozorišta, likovne umetnosti, filma i klasične muzike pratila je savremenu anglofonu i domaću književnost. Bila je redovan posetilac Srpskog narodnog pozorišta, Sterijinog pozorja, NOMUS-a, Galerije Matice srpske i mnogobrojnih kulturnih događaja u gradu. Imala je veliki krug prijatelja među glumcima, knjižarima, teatrolozima, književnicima, bibliotekarima, muzičarima, univerzitetskim profesorima, pravnicima, lekarima...

Bila je supruga Miroslava Radonjića (1938-2025), istaknutog novosadskog teatrologa, pisca, urednika, člana pozorišnih žirija i dobitnika mnogobrojnih nagrada u kulturi. Pored toga, bila je majka, sestra i tetka.

Na izgled distancirana i rezervisana, a ustvari uvek jasnih stavova i dosledna sebi. Zračila je istinskim damskim držanjem u ponašanju, govoru i svojom pojavom. Ko ju je dobro poznao, znao je koliko je u stvari bila izuzetan

prijatelj. Takođe, bila je velika podrška mladim ljudima u čijem je društvu bila često.

Uznula je 28. septembra 2025. godine u krugu porodice. Ostaće zapamćena među mnogobrojnim prijateljima i kolegama kao posebna.

Ljiljana Matić

IN MEMORIAM MR OLGA BEKIĆ (1939–2025)

Sa dubokom tugom opraštamo se od mr Olge Bekić, više lektorke, istaknute germanistkinje, predavačice i prevoditeljke, rođene 8. septembra 1939. godine u Somboru. Svoj akademski put započela je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, gde je 1966. godine diplomirala na grupi za nemački jezik i književnost. Nakon završenih studija, 1967. godine, zaposlila se na istom fakultetu kao bibliotekarka Seminara za nemački jezik i književnost. Na tom radnom mestu ostala je do 1975. godine, kada prelazi u nastavu kao stručni saradnik na Katedri za nemački jezik i književnost.

Magistarski rad odbranila je 1980. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu, na temu *Srpskohrvatski prevodi novela Tomasa Mana*. Na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu provela je čitav svoj radni vek, sve do penzionisanja, baveći se nemačkim jezikom, nemačkom književnošću i prevodilačkim radom. Tokom celog života bila je duboko posvećena svom pozivu. Kao predavačica ostala je upamćena po izvanrednom pedagoškom talentu, predanosti i strpljenju. Generacije studenata pamtiće je kao profesorku koja je umela da inspiriše i da otvori vrata nemačkog jezika i književnosti na samo njoj svojstven način. Njen kabinet bio je mesto gde su studenti i kolege uvek rado svraćali — po nova znanja i savete, utehu i ohrabrenje kada je bilo teško.

Radeći kao bibliotekarka, od 1968. do 1975. godine, objavila je nekoliko kraćih prevoda sa nemačkog jezika na srpski, među kojima se posebno izdvajaju prevodi tekstova Valtera Benjamina: *O nekim motivima kod Bodlera*; *Šta je epski teatar*; zatim Teodora Adorna: *Položaj pripovedača u savremenom romanu*; *Javno mnjenje, kritika*; Lotara Bajera: *Ginter Gras i eksperimentalna pesma*; Valtera Kilijsa: *O Georgu Traklu*; Huga fon Hofmanstala: *Pismo lorda Čendosa*. Posebno značajan doprinos u tom periodu dala je u oblasti bibliografskog rada, objavivši izuzetno obimnu, iscrpnu i preglednu bibliografiju u nekoliko nastavaka pod nazivom *Nemačka književnost u Srpskom književnom glasniku (1901–1941)*. Ova bibliografija poslužiće potonjim germanistima kao dragocen izvor za izradu magistarskih i doktorskih radova, kao i za proučavanje nemačko-srpskih književnih i kulturnih veza.

U magistarskom radu *Srpskohrvatski prevodi novela Tomasa Mana* Olga Bekić se poduhvatila izuzetno zahtevnog zadatka – analize prvih prevoda Manove novelistike na naš jezik. Ukazavši na to da je proces prihvatanja i prevođenja Tomasa Mana u našoj književnosti počeo srazmerno kasno u poređenju sa drugim evropskim književnostima, utvrdila je da su prevodi Manovih novela Anice Savić-Rebac zapravo, prvi prevodi ovog pisca kod nas. Upravo tada počinje veće interesovanje za delo Tomasa Mana u našoj sredini. Anica Savić-Rebac je 1929. godine objavila tri Manove novele – *Smrt u Veneciji*, *Tonio Kreger* i *Tristan* – koje su, prema sudu profesorke Bekić, „ne samo prvi prevodi Tomasa Mana kod nas, već ostvarenja trajne vrednosti, koja svojim kvalitetom i danas zauzimaju istaknuto mesto u našoj prevodnoj književnosti”.

Treba pomenuti i dva celovita prevoda Olge Bekić: *Zapiši to, Kiš! : ratni dnevnik Egona Ervina Kiša*, objavljen 1983. godine, i roman *Radecki marš* Jozefa Rota, objavljen 1991. godine. Oba prevoda dobila su pozitivne ocene i bila veoma dobro prihvaćena u čitalačkoj i stručnoj javnosti.

Tokom nastavnčkog rada najvećim delom držala je časove prevođenja, o čemu je priredila i antologiju *Izbor nemačkih tekstova od XVIII do XX veka* iz 1991. godine, koju su koristile generacije studenata. Pored nemačke književnosti, predavala je i nemački jezik kao izborni predmet studentima drugih studijskih grupa, a studentima germanistike držala je vežbe iz leksikologije nemačkog jezika.

Osim što je bila vrstan stručnjak, Olga Bekić je bila i izuzetan čovek — nenametljiva, topla i uvek spremna da sasluša, razume i pomogne. Njena ljudskost pratila je svaki segment njenog rada i života. Ostala je zapamćena ne samo po naučnim doprinosima, već i po dobroti kojom je oplemenjivala sve oko sebe.

Preminula je 25. novembra 2025. godine u Novom Sadu ostavljajući za sobom delo koje će trajati. Njeni studenti, kolege i prijatelji čuvaće je u mislima kao uzor predanosti, skromnosti i plemenitosti. Neka počiva u miru.

Blažan Stjepanović

IN MEMORIAM ПРОФ. ДР САМУЕЛ ЧЕЛОВСКИ (1950-2025)

Редовни професор на Одсеку за словакистику и историчар, проф. др Самуел Человски, једна је од најзначајнијих личности словачке историографије и културне историје Словака у Војводини. Његов научноистраживачки рад одликовали су изузетна прецизност и научна савесност, доследно поштовање историјских извора које је методолошки јасно и поуздано обрађивао. У свом педагошком раду професор Человски био је препознатљив по исцрпним предавањима која су често прелазила у садржајне разговоре са студентима, док је изван предавања радо дискутовао са колегама.

Проф. Самуел Человски, аутор научних монографија, бројних чланака али и наставних текстова, преводилац, издавач библиофилија, библиограф и уредник, рођен је 21. јула 1950. године у јужнобачком месту Кулпину. Основну школу похађао је у завичају, а гимназију на словачком језику у Бачком Петровцу. Студирао је историју на Филозофском факултету Универзитета „Коменски“ у Братислави (1974). Постдипломске и докторске студије завршио је на Катедри чехословачке историје на Филозофском факултету Универзитета „Коменски“ у Братислави (1975–1977) одбраном дисертације на тему „Младост Феликса Култика у контексту словачке културе у Војводини“ и након њене одбране и положеног завршног испита стекао је звање доктор филозофије (1979). По објављивању дисертације у форми монографије (1982) нострификовао је диплому (1984) и стекао звање доктор наука на нашем факултету. Од 1978. године био је запослен на Филозофском факултету у Новом Саду, најпре као истраживач-приправник (1979–1985) на предметима из историје словачког народа, културне историје Словака у Војводини.

Ове је предмете, као и јужнословенско-словачке културне и књижевне односе, историју и реалије Словачке предавао и као доцент (од 1986. године), као ванредни професор (од 1991. године) и као редовни професор (од 1997. године) на Одсеку за словакистику.

Од 1998. до 2008. године учествовао је као предавач историје на словачком језику на Педагошком факултету у Сомбору, односно на његовом истуреном одељењу у Бачком Петровцу. Од 2011. до 2019. године био је ангажован на Универзитету „Александар Дубчек“ у Тренчину у оквиру целоживотног универзитетског студијског програма политичких наука, европских и глобалних студија. Пензионисао се 2015. године као редовни професор на Одсеку за словакистику новосадског Филозофског факултета.

Посебно поглавље у његовом раду представља учешће у раду међународних Специјалистичких академских студија (САС) у Бачком Петровцу, где је у школској 2001/2002. години држао предавања на словачком језику у оквиру неколико студијских програма. Његове теме – од исељавања Словака у Бачку, Банат и Срем, преко културне историје 19. века, све до најстаријих споменика словачке књижевности у Србији – обогатиле су стручну и културну дискусију и допринеле развоју образовања на словачком језику на почетку 21. века. Студија *Најстарији епиграфски споменик Словака у Србији (Najstaršia epigrafická pamiatka Slovákov v Srbsku, 2003)* објављена је у књижном облику две године након ових предавања.

Професор Самуел Человски активно је учествовао на конференијама и у научноистраживачким пројектима Одсека за словакистику, често организованих у сарадњи са међународним партнерима. Својим научним радом допринео је развоју словакстике у Војводини и ван њених оквира. Његове стручне монографије, *Младост Феликса Кутлика (Mladost Félix Kutilka, 1982)*, *Из културне историје Словака у Војводини (Z kultúrnych dejín Slovákov vo Vojvodine, 2010)* као и *Библиографија часописа Наш живот: 1933–1940, 1946–1947 (Bibliografia časopisu Naš život: 1933–1940, 1946–1947, 1984)* неизоставни су део академског, културног и интелектуалног наслеђа Словака не само у Војводини. У то наслеђе свакако се убрајају и избор из радова Ф. Кутлика *Кралица и друге (Kralica a iné, 1981)*, библиофилска издања *Степенице у песме (Schody do básne, 1975)* М. Дудока, *Семе након свега тога (Semeno po tom všetkom, 1976)* Ј. Клаћика и *Прометеј М. Ђуге (1979)*. Као аутор је допринео опширном издању *Споменице: 200 година Основне школе „Јан Амос Коменски“ у Кулпину (Pamätnica: 200 rokov Základnej školy Jána Amosa Komenského v Kulpine, 1996)*, уџбеницима о историји словачког народа и Словака у Војводини.

Био је стални сарадник и уредник часописа *Нови живот, Долноземски Словак, Зборник друштва словакиста Војводине, Словакистички зборник* и других стручних издања, у којима је објављивао бројне научне студије, оригиналне радове и приказе. Преводио је уџбенике са српског на словачки језик и сарађивао са новинарским редакцијама радија и телевизије у Новом Саду, те са недељним листом

Хлас људу. Био је члан првог састава Националног савета словачке националне мањине у Србији.

Као универзитетски професор и културни прегалац утицао је на читаве генерације студената и историчара учећи их критичком мишљењу, професионализму, стручној изврсности и поштовању знања.

Професор Самуел Человски преминуо је 16. маја 2025. године у Бачком Петровцу. У част 75. годишњице његовог рођења Одсек за словакистику и Завод за културу војвођанских Словака у Новом Саду организовали су 2. октобра 2025. године међународну научну конференцију *Национална и културна историја војвођанских Словака (Národné a kultúrne dejiny vojvodinských Slovákov)* у просторијама Завода, уз учешће универзитетских професора, научника, историчара и културних историчара из Новог Сада, Братиславе, Њитре, Банске Бистрице и Келна.

Своје, данас већ чувено, енциклопедијско знање и изузетно памћење професор Человски је, према речима његових колега са Одсека за словакистику, током 37 година рада на Одсеку, показивао у стручно утемељеним и инспиративним предавањима намењеним студентима. Истовремено је увек био спреман за помоћ колегама и за разговоре о историји војвођанских Словака. На Одсеку за словакистику Филозофског факултета у Новом Саду оставио је неизбрисив траг. Била је част бити његов студент, колега и сарадник.

Марина Шимакова Спевачова

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У Годишњаку Филозофског факултета се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор. Аутори могу једном да објаве прерађени део из своје докторске дисертације, с тим што поклапање с изворним текстом не сме бити више од 30%. Уколико је аутор докторанд, може предати рад који је настао у коауторству са бар још једним искусним научником или ментором или рад за који је добио препоруку ментора (предаје се писмено у слободном формату уз сам рад).

Предаја рукописа

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на веб страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
 - „насловну страну”;
 - рукопис који садржи све илустрације (слике и графиконе);
 - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
 - наслов рада на српском и енглеском

- апстракт на српском и енглеском
- све ауторе и коауторе
- језик рада
- установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту) на српском и енглеском
- референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

Рецензирање

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове, б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именовањем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Аутор се аутоматски обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање или не чим се процес рецензирања заврши. Процес рецензирања подразумева проналажење два рецензента, њихово оцењивање рада, ауторске исправке (ревизије) уколико су захтеване од стране рецензената и уколико је потребно, још једно читање рада од стране рецензената, а завршава се предајом коначне верзије рада која је спремна за процес лектуре и даље припреме за објављивање. Уколико један од рецензената да позитивну, а други негативну оцену проналази се трећи рецензент који даје коначну оцену рада. Уколико се категорије рада коју рецензенти одреде не слажу, проналази се трећи рецензент који чија оцена одлучује којој категорији рад припада. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, уколико је то од њега затражено.

Језик и писмо

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски), и то латиничним писмом, изузев радова на руском који се штампају ћирилицом, али и код њих референце морају да стоје латиничом (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

Форматирање текста

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 12 (сем код блок цитата, односно цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 11). Проред основног текста је 1,15. Сваки први ред новог пасуса је увучен (Paragraph/Indentation/Special: First line 12.7 m), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездicom – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

Насловна страница

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездicom (*, **). Звездица (*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звезде (**) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

Структура чланка

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

Изворни, тј. *оригинални научни рад* мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

Прегледни научни рад треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

Стручни чланак треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

Наслов рада

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

Апстракт и кључне речи, резиме

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом

1.15. Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом *Кључне речи*: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1.15. Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком *Keywords*: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

Обим текста

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

Основни текст рада

Основни текст се пише величином фонта 12. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикана.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

Цитирање референци унутар текста

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фонт је величине 11, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је 6 пт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai–Đere–Pal, & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или

наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

Литература

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 12, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,5 цм, као у следећим примерима:

Књиге (штампани извори) Књиге са са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коауторе).

Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсанд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Đorđević, S.–Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P.–Đere, Z.–Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и

иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „ed.” ако је књига писана на страном језику.

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000– 2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27– 38.

Чланак из научног часописа

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „p.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F.–Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978- 0-387-73155-1

Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

Необјављени радови

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Припрема за штампу и дизајн корица

проф. др Ивана Иванић

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy /главни и одговорни уредници: Александра Блатешић, Снежана Божанић – 1956, књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет, 1956-1975; 1990- . – 23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.

– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714
